

શ્રી સૂરજબહેન પટેલ સ્મારકમાળા—૬

બેતાજ બાદશાહ

[સર ફીરોઝશાહ મહેતા]

ચૂનીલાલ પુ. બારોટ
બા. વિ. (ગૂ. વિદ્યાપીઠ)

પ્રકાશક તસ્દી લે

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ-૧૪

પ્રકાશક
મંગલભાઈ પ્રમુદાસ દેસાઈ
મહામાત્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪

મુદ્રક
જીવલુજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

સર્વ હક ગુજરાત વિદ્યાપીઠને સ્વાધીન છે .

ભા. : $\frac{૫૫૮૪૫}{૧૮}$ (રંગનાયી સ્થાનાંક)

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રવ ૧,૦૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન
નવજીવન કાર્યાલય
અમદાવાદ-૧૪
બે રૂપિયા

એ.પ્રેસ, ૧૯૫૮

અનુક્રમણિકા .

પ્રકાશકનું નિવેદન	૩
લેખકના બે બોલ	૫
આમુખ	૬
પ્રો. કીરોજ કા. દાવર	૭
હોનહાર સતાન	૮
ઈચ્છામાં વિદ્યાભ્યાસ	૯
વકીલાત અને રાજકારણની રાજ્યાત	૧૧
સિહનો સીનો-૧	૧૭
સિહનો મીનો-૨	૨૨
ઈલ્યર્ટ બિલ	૩૦
કોર્ડ રિપન	૩૫
પચાશીની બે ખાસ પ્રવૃત્તિઓ	૪૧
૧૮૮૮નો મુધરાઈનો ધારો	૪૬
ધવાદારી સંકળતા	૪૮
છાપાનું સાહસ, કોર્ડ તપાસ	૫૧
મહાસભાની આગેવાની	૫૫
બેતાજ બાદશાહ	૬૦
લોકેના લાડકવાયા	૬૮
મેવાનાં સમાન	૭૩
ઈચ્છાની બીજી સફર	૭૬
પાઠા ક્યાં પછી	૮૦
લોર્ડ હર્બન અને કીરોજશાહ	૮૬
બડ — કીરોજશાહ સામેના	૯૧
બડ — સર કીરોજશાહના	૯૫
બગાણના બાણકારો	૧૦૦
મુરતમાં બગાણ	૧૦૫
બગાણ વિષે કીરોજશાહ	૧૧૦
પોલીસખર્ચનો કાયદો	૧૧૩
હરી ગયા કે શુ ?	૧૧૫
બારમો ચંદ્રમા	૧૧૬
બે બડ	૧૨૬
સંધ્યાના રંગ-૧	૧૩૦
સંધ્યાના રંગ-૨	૧૩૬
શ્રદ્ધાન્વિ	૧૪૨
ખંડિરિષ્ટ	૧૪૪
વિશેષનામોની સૂચિ	૧૪૫

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬	૧૧	દો।	દો।'
૪૮	૧૩	૧૮૭૭	૧૮૮૭
૫૧	૧૯	બધા	'બધા
૬૧	૨૧	કાંઈ	કાઈ
૬૬	૨૨	કસબાઓના	કસબાઓના
૧૦૬	૧૪	ઘાસે	ઘાસ
૧૧૨	૪	મીતવારીઓમાં	મિતવારીઓમાં
૧૧૪	૧૧	જેગપસ	જેગસ

ઉમેરો

સાલવારીદરોક પરિશિષ્ટમાં નીચેનું લખાણ ઉમેરી લો—

- ૧૯૧૦ માંદગીને કારણે થયેલ
 ૧૯૧૧ ખારસી પચામતના દરદીઓની ચૂંટણી. મુખર્જી કોષેદિશનના પ્રમુખ
 નેન્દ્રલ બેન્કની સ્થાપનામાં મદદ
 ૧૯૧૨ સરકારી નોકરીઓ બાબતના શાહી કમિશન સમક્ષ
 ૧૯૧૩ 'કૅબિનેટલ'ની સ્થાપના. દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રથમ વિદેશ સભા
 ૧૯૧૪ માંદગી, હૃદયરોગ
 ૧૯૧૫ મુખર્જી યુનિવર્સિટીના કુલનાયકપદે.

પ્રકાશકનું નિવેદન

હિંદનાં વિવિધ જીવનક્ષેત્રોમાં કામ કરીને આપણા રાષ્ટ્રજીવનનું ધકતર કરનાર ગણાય એવા કેટલાક મહાપુરુષોની જીવનકથામાળા મુજરાતીમાં હિતારવી થટે, એ વિચારથી પ્રેરાઈને શ્રી સૂરજબહેન પટેલ સ્મારકમાળામાં એવા ચરિત્રો પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યા છે. તેમાં પ્રથમ પુસ્તક તરીકે આત્મચરિત્ર શ્રી. પ્રફુલ્લચંદ્ર રાયનું ચરિત્ર બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. હવે એ જ પુસ્તકના લેખક શ્રી. બારોડે તંબાર કરેલું શ્રી. કીરોઝશાહ મહેતાનું ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ કરતાં આનંદ થાય છે.

જે યુગમાં બ્રિટિશ રાજકર્તાઓને દેવ સમાન ગણવામાં આવતા, અને જે યુગમાં સામાન્ય રીતે તેઓની સામે બોલ કાઢવો એ પણ સાહસ ગણાતું, તે યુગમાં સરકારી હોદ્દાનું પ્રતિબલન છોડી દઈ, દેશસેવાને જ વરનારા પ્રતાપી પુરુષ શ્રી. કીરોઝશાહ હતા. ૧૮૮૫માં રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપનામાં એમનો હાથ હતો. ગાંધીજીએ એમને હિમાલય સાથે સરખાવ્યા હતા; એવું એમનું અત્યંત પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ હતું. તે જમાનામાં તે મુંબઈના ‘બેતાજ બાદશાહ’ ગણાતા. ૨૨;

આપણા દેશના સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમાં જેમણે લાગ લીધી હતી, તેવા મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો આપણી હિમતી પ્રજાએ જાણવાં જોઈએ. એવા સ્વાધ્યાયપત્ર દ્વારા જ કાંઈકે અધિતરપણું તથા પિતૃતરપણું થાય. શ્રી. કીરોઝશાહ મહેતા પારસી હતા; પણ તેમણે પોતાને કદી માત્ર પારસી માન્યા નથી. તે પોતે ‘પ્રથમ હું હિંદી છું,

પારમી પછી ' એવું કહેવામાં જ ગૌરવ માનતા. તેવા એક હિંદી મહાનુભાવની આ જીવનકથાનો આમુખ લખી આપનાર શ્રી. દાવર જેવા ખીન્ન એક હિંદી-પારમી સન્નિધિ મળ્યા, તે એક મુલ્ય સુયોગ છે. તેમણે રમીલી સરળ ગુજગતી ભાષામાં શ્રી. કીરોજયાદ મહેતા અંગે જે લખ્યું છે, તે વાચકને એ જીવનકથા સમજવામાં યોગ્ય દોરવણીરૂપ થઈ પડશે, એમ હું માનું છું. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી તેમનો આભાર માનવાની આ તક લઉં છું.

૨૧-૩-૫૬

બે બોલ

અંગ્રેજો જશે તો હિંદ પુનઃ અનેક દેશી રાજ્યોમાં વહેંચાઈ જશે અને અંગ્રેજો સર્વેની હિંદની એકતા છિન્નભિન્ન થઈ જશે, એની એક આગાહી હતી સદ્ભાગ્યે અંગ્રેજો ગયા છે, પણ દેશના ભારત અને પાકિસ્તાન એના ફક્ત બે જ ટુકડા થયા છે બાકી દેશી રાજ્યો તો બિયટા રિવીન થયા છે !

ભાષાવાર રાજ્યરચના થશે તો હિંદની એકતા નષ્ટ થશે એની બીજી આગાહી હતી ભાષાવાર પુનર્વિઠના પણ થઈ ચૂકી છે, હતા ભારતની એકતા અગ્રહ રહી છે

હવે ત્રીજી આગાહી એરી કરનામાં આવી છે કે અંગ્રેજોને ભારતની રાજ્યભાષા તરીકે વિદાય અપાશે, તો દેશના ટુકડા થઈ જશે !

જે કાઈ ચાહુ દોષ એમાં ઓછો પણ પરિવર્તનની વાત આવે ત્યારે, શુ ધરમાં, શુ સમાજમાં, શુ રાજ્યમાં, કે શુ દુનિયામાં, સંસ્કૃતિ આપત્તિની આગાહી ક્યાંય ન કરાઈ દોષ એવું ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ બન્યું છે

ભારત જ્યારે આર્યાવર્ત હોતુ ત્યારે સંસ્કૃત રાજ્યભાષા હતી પછી મુસલમાની રાજ્ય થયું, ત્યારે ફારસી રાજ્યભાષા થઈ અને અંગ્રેજો આવ્યા ત્યારે અંગ્રેજી રાજ્યભાષા થઈ ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસમાં પણ એવા જ ફેરફારો નોંધાયેલા છે ત્યાં રોમન સામ્રાજ્ય પહોંચ્યું ત્યારે લેટિન ભાષાને મધ્ય નોર્મનના પહોંચ્યા ત્યારે ફ્રેન્ચ ભાષા થઈને ગયા, અને પરદેશીઓને તેમ જ પોપને વિદાય આપી અંગ્રેજોની

અરિમતાની પ્રતિજ્ઞા થઈ ત્યારે અંગ્રેજી ભાષાનું રાજ્ય થયું. રાજ્યકર્તાની સંસ્કૃતિની (જો એની પાસે પોતાની ઈર્ષ સંસ્કૃતિ હોય તો) રાજ્ય પર એટલી ભારે અસર હોય છે કે, રાજા કોલસાના કારણે એવી કહેવત પડી ગઈ છે પશ્ચિમના રંગોમા રાજાશાહી આધમવા માડી અને પ્રજાસત્તાકાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી ન્યાત્સા પ્રજાઓની પોતાની દેશી ભાષાઓનો ઉદ્ધવકાળ શરૂ થયો, વિવિધ ભાષાઓ ખેડાઈ, અને વિવિધ સાહિત્યો સમૃદ્ધ થયા.

ઇંગ્લેન્ડમા અંગ્રેજીમા જ બધો વહેવાર શરૂ થયો ત્યારે તે હાથ છે એની ખેડાયેલી કે સમૃદ્ધ ભાષા નહોતી. યુરોપમા ખેડાયેલી અને સમૃદ્ધ ભાષાઓ તો ગ્રીક અને લેટિન જ હતી. લોકો તો પોતાનું અજ્ઞાન દાખવવા પછી 'અમારે મન એ બધું ગ્રીક અને લેટિન છે' એવું જ બોલતા. પણ નોકરાહીનો ઉદ્ધવ થયો, ત્યારે સાંસ્કૃતિક એવી પ્રક્રિયાની ભાષાઓ ન ટકી શકી. જ્ઞાન અને અભ્યાસના વિષય તરીકે એમનું સ્થાન અચળ રહ્યું, પરંતુ જ્ઞાન પ્રચારના વાહન તરીકે કે વહીવટની ભાષા તરીકે તો લોકોની ભાષા જ આગળ આવી અને એમની વર્તમાન સમૃદ્ધિ તથા વર્તમાન શક્તિ વપરાતે વપરાતે જ આવી.

એમ જ આપણા દેશની પ્રાતિક ભાષાઓ પ્રતિની વહીવટી ભાષા બનશે ત્યારે જ પૂરો વિકાસ પામશે. હાલ તો આપણા દેશનેતાઓના, બહુ દેશની આજ્ઞાદીના મુખસિદ્ધ લડવૈયાઓના ચરિત્રો મારે પછી, આપણે અંગ્રેજોની રાજ્યભાષા તરફ જ નજર નાખવી પડે એની દીન દશા છે. સર ફીરોઝશાહના ચરિત્રનો શાખનો વો. ગુજરાતીમા આ ગુજરાતી લડવૈયા વિશે પણ નહીં જેનું સાહિત્ય છે 'ભુદિપ્રકાશ', 'વસત' અને 'સમાલોચક'ની ૧૯૧૫ની ફાઈવોમા પડેલી અવસાનનોંધો અને સક્ષિપ્ત ચરિત્રો ઉપરાંત પુસ્તકાકારે આપણે ત્યાં મુનર્ષના આ ખેતાજ બાદશાહ વિશે મુ

હતુ? ફક્ત દાહન ઉર પાનાની શ્રી રસૂલભાઈ વહોરાની કિશોરો માટે લખાયેલી એક પુસ્તિકા ।

આ લખકર ખોટા પૂરવા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે ઈ મ ૧૯૪૫ની સાલ પછી, ૬ જોડણીકાપના કામમાંથી પરનાર્યો ત્યારે, મને એક ચરિત્રો લખી આપવાનું કામ સોંપ્યું * મર પ્રફુલ્લચંદ્ર રાયનું ચરિત્ર જે એમાનું પ્રથમ છે એ હખાઈ ચૂક્યું છે અને હવે સર હીરોજશાહનું આ ચરિત્ર પ્રકટ થાય છે એ જોઈને મને આનંદ થાય છે

અગ્રેજીમાં સર હીરોજશાહનું વિસ્તૃત ચરિત્ર મિ એચ પી મોદીનું છે તે બે પ્રથમા વહેંચાયેલું ૬૯૮ પાનાનું મોટું પુસ્તક છે સર હીરોજશાહના ભાષણોનો સમગ્ર અગ્રેજીમાં ૮૦૦ કરતાં વધારે પાનાનો છે આ ઉપરાંત શ્રી શ્રીનિરામ શાસ્ત્રીકૃત ‘લાઈફ ઓફ ટાઈમ્સ ઓફ મર હીરોજશાહ મહેતા’ નામક ૧૮૮ પાનાનું પુસ્તક છે એ શાસ્ત્રીજીની વિશિષ્ટ ગમિ-શૈલીથી લખાયેલું મર્ગનું પુસ્તક છે આ બધા પરથી આ ચરિત્ર તૈયાર કરાયું છે એ મપૂર્ણ કે આદર્શ નથી મપૂર્ણ અને આદર્શ ચરિત્રો પાત્રના જીવનના બધા પાત્રોનિઃ ક્રીષ્ણ-રૂઢિયો અભ્યાસ કરીને આખો માણસ વાચક સમક્ષ જાણે જીવંતજીવંતો ગમી કમી દે છે એના ચરિત્રો માટે જોઈતી આમત્રી ઇતિહાસના આપણા જેવા બિનજોખીન દેશમાં ભાગ્યે જ નવગયેલી હોય છે બીજું, બધા જીવનનો એવા ચરિત્રો માટે એવા હોતા પણ નથી આથી અત્રે પાત્રના જીવનના મહત્ત્વના પાસાની બનતી વિગતોવાગો અને પ્રેરણાત્મક ખ્યાલ આપીને, તથા અગત જીવનની પ્રાપ્ત વિગતોની બે પાંચ પાંચીઓ મારીને સદ્ગતનો જોડો

* ત્યાર પછી ૧૯૫૬માં શ્રી જમનાદાસ ઉતાળીનું ‘શેરમદ સર હીરોજશાહ મહેતા’ એ નામનું એક નાનકડું ચરિત્ર પ્રગટ થયું છે મને એ ‘નમે જમશેદ’માં દુકડે દુકડે બહાર પડેલું

જરૂરી ખ્યાલ આપી શકાય એટલો આયવામાં સંતોષ માનવામાં આવ્યો છે.

અવનયરિત્રોના ઓછા વેચાતા સાહિત્યમાં ઝાઝાં નાણાં ભરખઈ ન રહે, અને છતાં પાત્ર પુરુષ વિશે જાણુવા જેવું કશું બાકી ન રહે, એવો મર્યાદિત આશય રખાયો છે; એ નિષ્ફળ નથી ગયો એમ વાચકોની દુનિયાને લાગે, તો મને સંતોષ થશે.

ગુજરાતી લઈને એમ. એ. ચમેલા મનાતા આ મહાન ગુજરાતી મૂળ ગુજરાતીમાં કશું લખાણુ નથી મૂકી ગયા, એ પરદેશી રાજ્યની બચ્ચિહારી છે !

અંતમાં પ્રો. કીરોઝ કા. દાવર, એમ. એ., એલએસ. બી., એ પરીક્ષાના કામકાજનાં વસમાં રોકાણોમાંથી સમય કાઢી આ પુસ્તકનો આમુખ્ય લખી આપ્યો છે, એ માટે એમનો ખાસ આભાર માન્યા વિના હું રહી શકું એમ નથી. એટલું જ નહિ, આવા જાણકાર અને શુદ્ધ ગુજરાતી લખનાર વિદ્વાન પારમી પ્રસ્તાવના-લેખક મેળવવા માટે મારી જાતને હું ધન્ય માનું છું.

તા. ૧૧-૩-૫૮

યૂ. વિ. મથાલય

ચૂ. પ્ર. ખાસેટ

આમુખ

સર કીરોઝશાહ મહેતા સહેજે જીલાય એવા તો હતા જ નહિ. જેઓએ એ લગ્ન્ય મૂર્તિ નિહાળી હશે, અને એમની ગંબીર અને સુસંદ વાણીનું શ્રવણ કરવાને જેઓ એક વાર પણ ભાગ્યશાળી થયા હશે, તેઓના સ્મરણપટ ઉપરથી એમની યાદ કદાપિ ભૂંસાવોની નથી. અન્ય લોકો જૂલશે, પણ મુબઈગરાઓ માટે તો એ યાદ એક કાયમની કીમતી થાપણુ સમાન થઈ પડી છે. મુબઈ કોર્પોરેશનની ઇમારત આગળ ખડી કરેલી એમની લગ્ન્ય પ્રતિમા, આંખે જોડીને વળગે એવો રળિયામણો “સર કીરોઝશાહ મહેતા ગાડૈન”-વાળો ઉઘાન, અને એમનાં નામકામને શોભા આપે એવો “સર કીરોઝશાહ મહેતા રોડ”નો રાજમાર્ગ — એ ત્રણે સ્મૃતિચિહ્નો દ્વારા એ મહાપુરુષની યાદ મુબઈમાં અવિસ્મરણીય રહેશે પરંતુ કાળનું પ્રશ્નઘન ગમે એવી દૃઢ સ્મૃતિને પણ જાપ્તી પાડી દે છે, અને આજના સર્વથા બદલાયેલા સન્નેગોમા આજની ગીછગી પેઢીને એ નરકેસરી કોણ હતા તેનો પરિચય આપવાની જરૂર રહે છે આ કાર્ય ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના અધ્યક્ષ શ્રી ચૂનીલાલ પુ બારોટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકટ થતા ‘જેતાજ બાદશાહ — સર કીરોઝશાહ મહેતા’ નામના એમના અથમા કુશળતાથી બળવ્યુ છે ભાષા તદ્દન નિરાડબરી, સરળ, સાદી અને વિનોદના ચટકાલરી હોવાથી સૌ કોઈ એ પુસ્તકનો લાભ લઈ શકશે કીરોઝશાહના યુગની પદ્માદ્ભૂમિકાનું વર્ણન એમા અપાયું નથી, પરંતુ એ ગેરમર્દનાં લક્ષણો, એમની મહત્તા, લોકપ્રિયતા અને એમણે સંપાદન કરેલી મહાન સિદ્ધિઓ ઉપર જ લેખકે પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે.

પરિણામે વિચારણા શુદ્ધિનાગા, સ્વતંત્ર સ્વભાવના, તેજ મિશ્રિતતા,
પરંતુ પ્રેમાગ હૈયાવાળા એક પ્રથમ પકિતના લોકનેનાનુશ્રવનચરિત્ર
આપણને મળવા પામ્યું છે કીરોઝશાહની નુદિઓ પણ લેખકથી
છૂપી રહી નથી એમનું અવત ખરચાગ, મોજીલું, નવાળી જીવન
માત્ર ગાંધીવાદીઓને અને સામ્યવાદીઓને જ નહિ, પણ મૌ કોઈને
ખટક એવું હતું પરંતુ એઓની ન્યાયચિત્તિ, પ્રમાણિકતા, નીકરતા
અને સત્યપ્રિયતા પ્રયે એમના કંઈર નિરોધીઓને પણ માન રહેતું

કીરોઝશાહના યુગમા બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓને દેવ સમાન
ગણવામા આવતા અને એમનો પડપો બોલ ઉપાડી બેવામા આનંદો
તે સમયે લોર્ડ કર્ઝન અને લોર્ડ કિચનરથી માડી કમિરાનર અને
કેપેક્ટર મુધી બધાય અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓની તુમાખી તોડનાર અને
ધૂળ કાઢી નાખનાર સુખ નેતા કીરોઝશાહ જ હતા લેખક શ્રી
આરોરે “સિદ્ધનો સીનો” નામના બે પ્રકરણોમા કીરોઝશાહની
વીરતા ઉપર પ્રકાશ પાડતા અનેક પ્રસંગો બેગા કર્યા છે તે સમયે
હિંદી ન્યાયાધીશ ગોરા અમલદારનો ન્યાય તોળના માટે નાનાયક
ગણાતો “ઈન્સ્ટ મિસ”ને દેખે આવતા કીરોઝશાહે આ ગબીર
ગેરહત્તાક માટે બ્રિટિશ અમલની આટકણી કાઢી હતી, અને બ્રિટિશ
રાજકારણ, ઇતિહાસ અને સાહિત્યના ગ્રંથ જ્ઞાનની મદદથી તેઓ
પ્રતિપક્ષીઓની દનીનોનું ખડન કરી શક્યા હતા “ઈન્સ્ટ મિસ”
ઉપરના એમના વ્યાખ્યાનો એમની અપૂર્વ વાકજગની પરાકાન્ત
સમાન હતા અનેક વાર આ વાકજગ નિષ્કૂળ જવા સર્જાયેલી હતી,
કેમ કે બ્રિટિશ અમલદારો પોતાની સત્તાના જોર ઉપર સુસ્તાક બની
બેમી રહેતા, અને કીરોઝશાહની વિદ્વતા અને પરિશ્રમ જગનાદ જતા
આ કાયડાનો ઉકેલ કીરોઝશાહની જુનદ ગર્જનાથી નહિ, પણ
ગાંધીજીના શાંત અમલકારથી આવનાર હતો, એ તો સૌને પછીથી
જ જણાયું એમ છતાં, કીરોઝશાહે રાજકર્તાઓને ઉનદ મુધી નમતું
ન જ આપ્યું ૧૯૭૨ મા અર્વ ઓફ એથમ નામના બ્રિટિશ

રાજપુરુષ ઉમરાવોની સલામા અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ વિષે બોલતા બેહોશ થયા હતા, અને પાંચ અઠનાડિયા પછી મરણ પામ્યા હતા. ફીરોઝશાહ પણ મુમર્ઝની ધારાસલામા એક અંગ્રેજ અમલદારે કરેના આક્ષેપનો ઉત્તર આપતા ઉરકરાયા, ઘેર આવી બીમાર પડ્યા અને એ બીમારીને કારણે સિતેર વર્ષની વયે ૧૯૧૫મા એમનું અવસાન થયું. મગ સુરેન્દ્રનાથ બેનગજીના નામ ઉપર રૂપ કરી તેમને 'Surrender No¹' કહેનામા આવતા, તેમ ફીરોઝશાહના નામ ઉપર દોકર કરી ગોરાઓ તેમને 'Sir Ferocious²' કહેતા એમ હતા ગોરાઓ પણ બેલદિલી ધરાવતા, અને પોતાના સૌથી મારોશ અમનદારો સાથે સહજતાથી પળે મેળવનાર એક હિંદી વીર જાગ્યો કે તે તેઓ સમજતા, અને ફીરોઝશાહના મરણ બાદ તે તેઓએ કબૂલ્યું પણ ખરું.

એરિસ્ટર તરીકે ફીરોઝશાહે બેનમન કાર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી અને સગારી નોકરીના પ્રયોગનોમા પડી સ્વતંત્રતાનો ભોગ આપ્યો નહોતો. મુમર્ઝ કોર્પોરેશનમા તેમની સેવાઓની હજી મુક્તકંઠે પ્રશંસા થાય છે જેમ જેમશેદ મહેતા આધુનિક કરાચીના સર્જક હતા, તેમ ફીરોઝશાહ આધુનિક મુમર્ઝના ઘડવંશ ગણાતા, અને એઓને માટે કહેનાવું કે "Sir Phirozeshah was the Corporation and the Corporation was Sir Phirozeshah" ૩ ફેળવણીના ઉત્કર્ષ માટે પણ જિંદગીનો સારો સમય એમણે રોક્યો હતો અને મરણ પામ્યા ત્યારે તેઓ મુમર્ઝ યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિપદે હતા. યુનિવર્સિટીએ એનએલ ટી ની માનદ ઉપાધિ એમને ધનાયત કરી હતી, જોકે તે વેવા તેઓ હયાત રહેવા પામ્યા નહિ.

૧ રાસલુ ન શોધનાર અડગ

૨ સરનો ખિતાબ ધરાવનાર ગ્રન્થી પુરુષ

૩ સર ફીરોઝશાહ એટલે કોર્પોરેશન અને કોર્પોરેશન એટલે સર ફીરોઝશાહ

જુવાનીથી જ એઓ ગજકાગ્જુમા પડ્યા હતા, બફે તેઓ એક જન્મગત રાજનીતિજ્ઞ હતા, અને ધારસભા તથા ગજસભા તેમના બુદ્ધ અવાજથી ગાંજી ઊઠતી. ૧૮૮૫મા મહાસભાની ઝ્યાપનામા એમનો હાથ હતો અને મહાસભાના મય ઉપગ્રથી અનેક વાગ પ્રગ્નની માગણીઓ ગ્જૂ કરી તેઓએ દેશની ભારે સેવાઓ કરી હતી.

એમનું વ્યક્તિત્વ અત્યંત પ્રભાવશાળી હતું. ગાંધીજીએ એમને હિમાવય સાથે, ટિંગકને મહામાગર સાથે અને ગોખલેને ગગાઈ સાથે સરખાવ્યા હતા. ગાંધીજીએ પોતાની હમેશની નમ્રતાથી ફીંગેઝશાહ અને ટિંગક જેવા દેવોના દૂથી દર્શન કરી શ્રી ગોખલે સાથે જ મૈત્રી આધી હતી વખત જતા ફીરોઝશાહના ધમ્દોનુ એવું વજન પડ્યું કે એઓ જે કહે તે થતું — ખાસ કરી મુમર્ઝમાં તો થતું જ. તેથી એઓ સરમુખત્યાર ગન્યા હતા એવો એમના ઉપર આક્ષેપ મૂકવામાં આવતો. પરંતુ એમાં વાક લોખની વીરપૂજનો હનો. લોકો સપ્રમાપુના ચૂંટી મનુષ્યને દેવ બનાવે તો તેમાં તે મનુષ્યનો નહિ, પણ લોખનો દોષ ગણાવો. જોઈએ એક વાગ મહાસભાની મસખત-સમિતિ મુમર્ઝમાં મળી હતી ત્યારે સૌ નબ્ધો ફીરોઝશાહના તેજથી અગ્નર્ધ ગયા અને તેમનું કહ્યું કરવા ઉત્સુક થયા. તે જોઈ પગબવાળો લાના મુગરિધ અકળાર્ધ જર્ધ મોતી ઊઠ્યા, “સર ફીરોઝશાહ! આ તે શું કરેવાય? તમારા વ્યક્તિત્વ આગળ કોઈનું કદ ન આવતું નથી.” ફીંગેઝશાહે સાતિથી જવાબ આપ્યો — “મારા મિત્ર! મારા વ્યક્તિત્વ આમળ ફૂ જ લાગ્યું ચર્ધ ગયો છું.”

એક મહાપુરુષ બીજા તેજસ્વી જુવાનોની મુખત ગ્રેવી શમિઓ સમજી લઈ તેને ઉત્તેજી ચકે છે. સર ચિમનવાન મેલવાડ અને કાર્ધદે આઝમ મુદમ્મદઅલી જિન્નાહની કામેનિયત ફીંગેઝશાહ પામી ગયા હતા અને એ બન્ને જુદિશાળીઓ ઉપર તેમની અસ-બદ્ધ સારા પ્રભાલુમા પડી હતી શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી જેવા તે

અમયના કોલેજમાં લાલુતા યુવકો કીરોઝશાહથી કેના પ્રભાવિત થયા હતા તે તો એમના “અખદ્રષ્ટા” વગેરે પુસ્તકોથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ધણી અખમારો સરકારના વાજિત્રો સમાન છે એમ સમજી દેશનો અવાજ રજૂ કરનાર એક હાપુ હોયું જોઈએ એવા ઉદ્દેશથી કીરોઝશાહે મિ. બી. જી. હોર્નિંગેન નામના એક નીડર પત્રકાર મારફતે ‘ધી એન્ડે કોનિક્સ’ કલાન્યુ હતું દેશમાં એક સ્વદેશી મેકની આવશ્યકતા છે એમ માની કીરોઝશાહે મોરાબજી પહોંચખાનવાળા નામના એક માહોશ નાણાશાસ્ત્રી પાસે “સેન્ટ્રલ એક ઓફ ઈડિયા” ઝાંરી હતી.

કીરોઝશાહે એક પારમી તરીકે પારમી કોમની બહુ સેવા બજાવી નહોતી કેટલાક કમસમજ પારમીઓ પોતાને હિંદી નહિ પણ પરદેશી માનતા અને મનાવતા કીરોઝશાહ આ કથનનો સખ્ત વિરોધ કરતા, અને કહેતા કે, ‘સેંકસનો, નોર્મનો અને ડેનો ઇબ્રહીમા બાર સૈકાથી વધી અગ્રેજ બની ગયા, ત્યારે લગભગ એટલા જ સમય સુધી પારસીઓ હિંદમાં વસ્યા હતા પરદેશી કેમ રહ્યા?’ કીરોઝશાહ હમેશ કહેતા કે — “I am an Indian first, Parsi afterwards”* પોતાની કોમની સાચી મેવા તેઓ આ સૂત્ર દ્વારા કરી ગયા, અને કોમહિત કરતા દેશહિત વધુ મહાન છે, માટે ગાંધીય દષ્ટિને કોમી ભાવના ઉપર પ્રાધાન્ય આપ્યું, એવો તેઓનો ઉપદેશ હતો. એ ઉપદેશાનુસાર ચાલી અને એ માર્ગદર્શન સ્વીકારી પારસીઓ અન્ય કોમો સાથે આજે પણ સુનિદક્ષપથી રહી શક્યા છે.

કીરોઝશાહ અગ્રેજીમાં વ્યાખ્યાનો કરતા, શિક્ષિતોને સમોધતા, તર્કયુક્ત દલીલો રજૂ કરતા, પરંતુ તેમ કરતા તેઓ લોકહૃદયને સ્પર્શી શક્યા નહોતા તે સ્વીકાર્યું જોઈએ બ્રિટિશ ગભરવના પાયા કીરોઝશાહે નિર્મૂળ કર્યા નથી, પણ તેમણે હચમચાવ્યા તો ખરા જ, અને બ્રિટિશ દનીયોની પોકળતા એમણે અનેક વાર ખુલ્લી કરી

* પ્રથમ હું હિંદી છું, પારસી બાજી

દીધી હતી. બ્રિટિશ ગભ્યનો ઉચ્છેદ કરવા માટે તો એક લુદા જ જાદુગરની, એક લુદી જ તરફીઝની, એક લુદી જ વિચારસરણીની જરૂર હતી. બુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો જમાનો પૂરો થતો હતો. હવે આપભોગ આપવાના અને યાતનાઓ સહન કરવાના એક નવયુગનું મંડાણ થતું હતું. રાજકારણના રંગમંચ ઉપરથી એક દમામદાર બાદશાહી નટે વિદાય લીધી, અને ભારતીય સંસ્કૃતિને વધુ અનુકૂળ થતા એક “નવ ફકીરે” પ્રવેશ કર્યો. જે બાદશાહી દોરદમામથી ન ધર્મ શક્યું, તે એ ફકીરની તપશ્ચર્યાથી શક્ય બન્યું; અને દેશને આઝાદીનાં દર્શન થયાં.

આપણા દેશની આઝાદીનો જંગ આપણા ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે નોંધાયેલો અને તેમાં જે વીરોએ ભાગ લીધો તે સૌ આપણાં માન અને કૃતજ્ઞતાને પાત્ર રહેશે. એવા મહાપુરુષોમાં ફીરોઝશાહનું સ્થાન બહુ જગ્યા ગહેશે. સૌ કોઈ સમજી શકે એવી શૈલીમાં અને સૌને રોચક ધર્મ પડે એવા નિરૂપણમાં તેઓનું જીવન-ચરિત્ર આલેખવા માટે લેખક શ્રી. બારોટને અભિનંદન ધટે છે.

ખાનપુર રોડ, અમદાવાદ
તેરમી માસ, ૧૯૫૮

ફીરોઝ ઠા. દાવર

બેતાજ બાદશાહ

[સર ફરીષ્ઠશાહ મહેતા]

હોનહાર સંતાન

• ‘આપ પોરિયાનું કપાલ જોયું? કેવું મોતું? મોતો માનસ થમે જો!’ પોતાના નવા લત્રીજને પારણામાં પધરાવેલો જોતાં કાકા સોરાળજી એના વિશાળ કપાળ તરફ ધ્યાન ખેંચતાં જોલેલા. આ લત્રીજો તે જ મોટપણના સર ફીરોઝશાહ મહેતા! એમના પિતાનું નામ શેઠ મહેરવાનજી. એ મુંબઈના ફોર્ટ વિસ્તારમાં રહેતા એક પૈસાદાર પારસી હતા. અને ફીરોઝશાહનો જન્મ એમને ત્યાં, મુંબઈમાં જ, ઈ. સ. ૧૮૪૫ની ચોથી ઓગસ્ટે થયો હતો.

સાત વરસની ઉંમરે એ મરણતોલ માંદગીમાં સપડાયા અને દિવસો સુધી અલાન રહ્યા, ત્યારે એ જમાનાના પ્રખ્યાત દાકતર ભાઉ દાજી એમની દવા કરવા આવતા. એમણે પણ એવું જ કહેલું: ‘ફીરોઝ* બહુ જ બુદ્ધિશાળી છોકરો છે. એના મગજે મરમી ચડી ગઈ છે. એની બુદ્ધિની વિચક્ષણતા એમાં કારણભૂત છે. સૌ સારા વાનાં થશે. એ સાજો થશે ને મોટો માણસ થશે!’

મહેરવાનજી શેઠ બહુ સણેલા નહોતા. ખરું પૂછે તો, એમના દિવસોમાં આજના જેવી મોટી મોટી સ્કૂલો કે કોલેજો હતી જ નહિ; ને યુનિવર્સિટી પણ ત્યારે તો નહોતી નીકળી. એમ છતાં અમુક અંશે એ સાક્ષર હતા. અને શિક્ષણમાં રસ ધરાવતા હતા. એમણે ભૂગોળનું એક પાઠ્યપુસ્તક લખેલું છે, અને રસાયણ વિષેના

* વિજય; વિજયી, સફળ.

એક અંગ્રેજી અંધનો એમણે ગુજરાતીમાં અનુવાદ પણ કરેલો છે. તત્કાલીન પ્રખ્યાત પી. એન્ડ સી. એન. કામા એન્ડ કંપનીના એઓ ભાગીદાર હતા, સારું કમાયેલા હતા, અને સારું કમાતા હતા. એટલે એમનું કુટુંબ એ જમાનાના હિસાબે બહુ સારી રીતે રહેતું હતું.

કામા કંપનીના ધનજીભાઈ નામના એક ભાગીદારે પોતાના અંગ્રેજ સોલિસિટર મિ. આયર્ટનના નામથી એક શાળા કાઢેલી. બાળક શીરોઝના ભણતરની શરૂઆત એ આયર્ટન સ્કૂલમાં થયેલી. પોતાના સોલિસિટરના નામથી નિશાળ કાઢવાની વાત આજે વિચિત્ર લાગે છે. પણ એ જમાનામાં પારસીઓ પોતાના મિત્રોની અને મુરબ્બીઓની અડકોને પણ અર્પનાવતા ને ધારણ કરતા. એ જમાનામાં અંગ્રેજો અને હિંદીઓ પરસ્પર ગાઠ સંબંધ બાંધતા ને ગાઠ સંબંધ બાંધવા જ કરતા.

શીરોઝશાહ ઈ. સ. ૧૮૬૧માં મેટ્રિક થયા. ઈ. સ. ૧૮૫૪માં યુનિવર્સિટીને ચાર્ટર અપાયો ત્યાર પછી ધણું ખર્ચ આ પહેલી પરીક્ષા હતી. પછી એ ઍલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા. ને ઈ. સ. ૧૮૬૪માં બી. એ. થયા. એમના પ્રિન્સિપાલ સર એલેક્ઝાંડર ઓટના એમના પર ચારે હાથ હતા. શુદ્ધિના અભિમાનમાં અભ્યાસમાં ગાફલ રહેતું એ શીરોઝશાહના સ્વભાવમાં જ નહોતું. એ પોતાના અભ્યાસમાં ખતીસા હતા.

સર એલેક્ઝાંડર ઓટ 'ક્રિકેટના શોખીન હતા. અને એમણે એ શોખ શીરોઝશાહને પણ હીક હીક લગાડ્યો હતો. એક વખત એ જમાનાના પટેલે પોતાને હિંદી ક્રિકેટના આદિ પુરુષ કહ્યા, ત્યારે શીરોઝશાહે વધી હાલેલો ને કહેલું, એ બાદિ પુરુષ તો હું છું !

બી. એ. થયા પછી મુમઈ ઇસ્તાકાના ગવર્નર સર બાર્ડલે ફેરનું ધ્યાન એમની તરફ ખેંચાવાથી એમણે એમને એક ખાસ મુલાકાતનું માન આપ્યું હતું.

એમના કોલેજ જીવનની એક વિશેષતા નોંધાયેલી છે તે એમની વાતચીતોની હોશિયારી એમની વાતચીતો તેજસ્વી હતી અને એને લીધે એમની આભુનાભુ ધણા મિત્રોનો દરબાર જામતો.

ખી એ થયા પછી એમને આગળ અભ્યાસ કરાવવાની અને વિલાયત મોકલવાની સર એન્કેક્રાંડરે સલાહ આપી ઈ સ ૧૮૬૭ના ડિસેમ્બરમાં અખ્યાત દાનનીર સ્વ જમશેદજી જીજીભાઈના પુત્ર ભાઈ નુસ્તમજીએ એક શિષ્યવૃત્તિ જાહેર કરી હતી એનો લાભ ઇંગ્લંડમાં જઈને કાયદોનો અભ્યાસ કરી આવવા ઇચ્છનાર લાયક હિંદી વિદ્યાર્થીઓને આપવાનો હતો આ લાયકાતની શરત પ્રાતઃપાર જુદી જુદી હતી મુખર્ષીમાં એ શિષ્યવૃત્તિ એક પારસી, એક હિંદુ અને એક ગોવાવાસીને આપવાની હતી અને કલકત્તા અથવા મદ્રાસમાં એ એક મુસલમાન અને એક હિંદુને આપવાની હતી આ ઉમેદવારો સારા ખાનદાન કુટુંબના નમીરા હોવા જોઈએ અને સમાજમાં એમનું સ્થાન માનવર્થ હોવું જોઈએ પસંદગી કરવામાં ફક્ત શક્તિઓનો ખ્યાલ નહોતો રાખવાનો, પણ સારું નૈતિક ચારિત્ર એ અનિવાર્ય શરત હતી પસંદ કરાયેલા દરેક જણ માટે રૂ. ૩૦,૦૦૦)ની જોગવાઈ રખાઈ હતી આમાંના રૂ. ૧૦,૦૦૦), એ બેરિસ્ટર થાય અને ઇંગ્લંડમાંના વસવાટ દરમિયાન સારી નીતિમાન ચાલચલગતનું પ્રમાણપત્ર રજૂ કરે, ત્યારે આપવાના હતા.

એ જમાનામાં ઇંગ્લંડની મુસાફરી એ એક સાહસ બનાવું છોકરાઓ ત્યાં ધર્મબ્રષ્ટ અથવા તો નીતિબ્રષ્ટ થઈ જશે એની ભારે ખીંક માખાપોને રહેતી મુખર્ષી ઈનાકાનો એક પણ હિંદુ વિદ્યાર્થી એ શિષ્યવૃત્તિનો લાભ લેનારો નીકળ્યો લાગતો નથી યાત્રનીભાષા ભણવાનો નિષેધ અવગણીને અત્રેજી ભણનારા હિંદુઓ નીકળ્યા હતા પણ દરિયો ઝોળગવાનું પાપ વહોરીને ન્યાતબદાર થવા કાણુ

તેપાર, હોય ? બંગાળામાંથી શ્રી વ્યોમેશ બોનરજી* અને મુળધર્મીથી આપણા કીરોઝશાહે ઉક્ત શિષ્યવૃત્તિનો લાભ લીધો. પહેલાં તો કીરોઝશાહના પિતા શ્રી મહેરવાનજી આવા ધર્માધર્મનાં નાણુનો લાભ લઈને પોતાના દીકરાને લણવા મોકલવામાં સંકોચ માનતા હતા અને કીરોઝશાહ અબ્યાસ છોડી વેપારમાં દાખલ થઈ નવ એમ ઇચ્છતા હતા. પણ સર એલેક્ઝાંડરે એમને સમજાવ્યું કે 'તમારું સમજવું બરાબર નથી. આવી શિષ્યવૃત્તિ જીતવી એ તો જીલ્લાનું એક માન છે।' સર એલેક્ઝાંડર પણ એ અરસામાં રજા પર ધેર વિલાયત જવાના હતા. એટલે કીરોઝશાહને સારો સંગાથ છે એ વિચારે પણ મહેરવાનજીને અનુમતિ આપવામાં મદદ કરી લાગે છે.

કીરોઝશાહની આ શિષ્યવૃત્તિ માટેની અરજ ઉક્ત શિષ્યવૃત્તિ આપનાર સમિતિ પર મોકલી આપતાં, સર એલેક્ઝાંડરે જે લલામણુપત્ર લખ્યો હતો, એ બતાવે છે કે ગુરુનો પોતાના શિષ્ય વિશે કેવો જાઓ અભિપ્રાય હતો.

'મિ. કીરોઝશાહ મહેરવાનજી જે શિષ્યવૃત્તિનો લાભ રોષિ છે એ માટે હરેક રીતે લાયક છે એવું પ્રમાણુપત્ર આપતાં અને પ્રીટિ હરખ થાય છે. એલિફન્ટન કોલેજમાં માથા હાથ નીચે આવેલા વિદ્યાર્થીઓમાં એકાંદરે એ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. એ સારી યક્તિઓ ધરાવનાર ઉદ્યોગી ને સાધુ માણસ છે. એમનું નૈતિક ચારિત્ર્ય ક્ષુદ્ર છે. એમનામાં સંસ્કાર જન્ય સંકોચ (Modesty) છે અને એમની રીતભાત નોંધપાત્ર સુ-ગૃહસ્થાઈવાળી અને મુશ્કેલીભર છે. ક્રિકેટના ક્ષેત્ર પર અને વ્યાખ્યાન-ખંડમાં અને એમનો ક્ષેત્ર પરિચય થયેલો છે. અને એના પરથી હું મુંદું કે એ બહાદુર ને મજા માણસ છે. હું ધારું છું કે આ ગુણોને તમારી કમિટી કામગીરી મળશે.'

૧૮૬૪ના ડિસેમ્બરમાં સર એલેક્ઝાંડર વિલાયત જવાના હતા. કીરોઝશાહ પોતાની સાથે જ આવી ચડે એ માટે, ખાસ મહેરવાની

* ૧૮૮૫માં મુળધર્મમાં મળેલી ખેડેલી દિલી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના એ પ્રમુખ સભ્યો.

કરીને, તેમને એમણે બી એ ની પરીક્ષા પછી ૮ જ મહિનામાં એમ એ ની પરીક્ષા આપવાની પરવાનગી આપી સર એને કઝાડરનો વિશ્વાસ ફીરોઝશાહે સાચો પાડ્યો ને ખાસ મહેનત કરીને ૮ જ મહિનામાં એમણે એમ એ ની પરીક્ષા પાસ કરવાનું મુરકેલ કામ પાર પાડ્યું

એમની જોડે વિનાયક જનારા એન્ડિન્સ્ટન દોનેજના એક બીજા વિદ્યાર્થી પણ હતા મિ (પાછળથી સર) હોરમસજી વાડિયા દોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ જે વિદાયનો મેળાવડો કર્યો ને માનપત્ર આપ્યું, એ આ બંને માટે સંયુક્ત હતું એ માનપત્રની નીચે સહીઓ કરનાર વિદ્યાર્થીઓમાં શ્રી મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, બાલ મગેશ વાગળે, રહીમતુ લા મહમદ સયાણી, અને ગોકળદાસ પારેખ વગેરે પાછળથી વિખ્યાત થયેલા છે

આ પ્રમાણે સૌની વિદાય લઈને મર એને કઝાડર સાથે ફીરોઝશાહ વિનાયક લણવા ઊપડ્યા દરિયાની મુસાફરી ફીરોઝ શાહને જરા પણ માફક ન આવી શરૂઆતથી જબકા આવવા માડ્યા ને જેમ જેમ મુસાફરી આગળ વધતી ગઈ એમ એ દરદ વધવા માડ્યું સૌથી વધારે ખીડા એમને ઇંગ્લેન્ડની ખાલી ઓળંગતા થઈ અને તે એટલી બધી કે ઇંગ્લેન્ડની નૂમિ પર પગ મૂક્યો ને દાક્તરે તેમને તપાસ્યા ત્યારે એણે એવું કહેલું કહેવાય છે કે ફીરોઝશાહ જો એક કનાક વધુ દરિયા પર રહ્યા હોત તો ગુજરી જાત !

ઇંગ્લંડમાં વિદ્યાભ્યાસ

ઇંગ્લંડમાં જીવવાં પછી, ફીરોઝશાહ પ્રથમ તો હિંદના દાદા થી. દાદાભાઈ નવરોજના મહેમાન બન્યા. દાદાભાઈ એ વખતે કાંમા ભાઈએની પેઢીમાં ભાગીદાર હતા અને રાજકીય જીવનમાં હજી હમણાં જ એમણે જંપલાવવા માંડ્યું હતું. દાદાભાઈની એ વખતે લગભગ ચાળીસી ચાલતી હતી, અને હિંદમાંથી નવાસવા આવતા મુલાન વિદ્યાર્થીઓ પર તેમનો સારો પ્રભાવ પડતો. લંડનની ફેરી-ઓમાં એમનો દાખલો લઈને આ વિદ્યાર્થીઓ દોરને બદલે માથે એક જાતની પૌર્વાત્ય ઘાટની નાનકડી પાથડી પહેરતા. એ મખ-મલની બનાવેલી હતી અને એની ટોચે વચમાં એક બટન વડે લાંબી મુદર ફરફરતી રેશમની ગુચ્છાદાર ફેરીપટ્ટીની કસગી લગાડેલી હતી. આટલું બાદ કરો તો ફીરોઝશાહનો બાપનો પોશાક છેલ્લામાં છેલ્લી અંગ્રેજી હબનો હતો; એકે શરૂઆતમાં તો એમનો આબોગે પોશાક દાદાભાઈના પૂરા અનુકરણ જેવો જ હતો.

ફીરોઝશાહ રાજકારણમાં પહોં દાદાભાઈના સિખ્ય જ મણ્યાવ. ઇંગ્લંડમાં હિંદના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ, પ્રચાર અને પક્ષ સર થાય એવા વિચારથી દાદાભાઈએ ધી ધી ઇડિયન એસોસિયેશન નામની સંસ્થા કાઢી હતી. આ એસોસિયેશનના ફીરોઝશાહ એક પરમ પ્રવ્રત સભ્ય હતા. ઈ. સ. ૧૮૬૬માં એમણે એની સમક્ષ 'મુબઈ ઇલાકામાં ચાલતી ટેગવળીની પદ્ધતિ' એ વિષય પર નિમંષ જાંચ્યો હતો. એમાં એમણે આચારિક શિક્ષણ વા જાતના શિક્ષણ પર ભાર મૂકવાને બદલે ઉચ્ચ શિક્ષણ પર ભાર મૂક્યો હતો અને અંગ્રેજોને શિક્ષણનું મુખ્ય વાહન રાખવાની જરૂર સમજાવી હતી. સમાજના

થોડા મુઠ્ઠીભર માણસો પણ નવા જમાનાનું પૂરું શિક્ષણ લેશે, તો એ જનતા પર છેવટે અસર કરનારું નીવડશે અને એમાંથી સમજ-પૂર્વક નવી સંસ્કૃતિનો જન્મ થશે, એવી એમાં આશા દર્શાવી હતી. અર્ધદગ્ધ શિક્ષણથી અર્ધદગ્ધો પેદા કરવા, અને લોકો નવી સંસ્કૃતિ પૂરી સમજ્યા વિના જૂની સંસ્કૃતિનાં દ્વણો ખોળવા બેસી જાય એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવી, એ કાર્ષ્ણી રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી, એવું એમનું મંતવ્ય હતું.

હંડનની યુનિવર્સિટી કોલેજસ્કૂલના હેડમાન્સર પ્રો. કે (Kay) જેમની જોડે એમને રહેવા-ખાવા માટે થોડા વખત પછી મુકવામાં આવ્યા હતા, એમના પર એમણે પોતાના વર્તનની અને શક્તિઓની કેવી છાપ પાડી હતી એ એમના નીચેના શબ્દો પરથી, જણાય છે :—

“મારે કહેવું જોઈએ કે તમારામાં મને કઈક એવું મળ્યું છે કે જે મારી બધી ધારણાઓ કરતા વધી જાય છે. હું એવા ભવિષ્યની આશા રાખું છું કે જ્યારે તમે, પારસીઓનો તેમ જ હિંદુઓ અને બીજાઓનો સમાજમાં હાથ છે એના કરતા વધારે ધટિત હોય એવા મોકો થાય એ માટે, હિંદમાં અમલનો લાગ લગવતા હોશ. આ ભવ્ય હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને અને સુવર્ણના વૃક્ષમંડળમાં આગળ પડતું સ્થાન મેળવવા તમારાથી બનવું બધું કરજો. તમારામાં આભાવિક અને નિશ્ણાપ્રાપ્ત એવા મદ્યુજનો છે કે જેથી તમે એવું કરી શકશો, એની મને ખાતરી છે.”

૧૮૬૮ના ઇસ્ટરસત્રમાં એ બેરિસ્ટર તરીકે માન્ય થયા અને એ વર્ષે સપ્ટેમ્બર મહિનામાં જ ઇંગ્લંડથી હિંદ આવવા નીકળ્યા.

૧૮૬૫માં શેઠ રુસ્તમજીની પેઠી કાચી પડી જવાથી એમની શિષ્યવૃત્તિનો ફીરોઝશાહ ધારવા પ્રમાણે લાલ ઉગવી શક્યા નહોતા. ઈશ્વર નાણાં આપે છે ને કાર્ષ્ણી સારું ટ્રસ્ટ કરવાનું માણસને સૂઝે છે, ત્યારે કેટલીક વાર માણસને પોતાની જાતને એના ટ્રસ્ટીપણા-માગી પાત્રતા સામે ના પાડે તે બાબતે નીચેના શબ્દોથી સ્પષ્ટ થાય છે.

તરત મૂંઝા દેવાનું સૂઝતું નથી. પોતાના કાબૂમાં જ નાણાં રાખી મૂકવાનો મોહ થાય છે અને પછી આસમાનીસુલતાની થતાં શુભ સંકલ્પ શૂન્યપત્ત થઈ જાય છે; એટલું જ નહિ, એના પર મદાર બાંધીને સાહસ કરનાર શીરોઝશાહ જેવા મુરદેલીમાં આવી પડે છે, એ વાતનું આ એક સારું દર્શાવ છે. શીરોઝશાહના પિતાની સ્થિતિ ખરાબ હોત, તો એમના લણતરનું આવા સંજોગોમાં શું થાત એ એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે.

એમ છતાં, આ સ્થિતિપદ્ધતિને લીધે શીરોઝશાહને 'ઇબ્નુલના નિવાસમાં કે લણતરમાં કાઈ ખાસ અડચણ પડી દેખાતી નથી. જો કે એાને વધી જવાયા એમના પિતા તો ઇચ્છતા જ હતા કે બેરિસ્ટર થયા પછી દીકરો જોટલો વહેલો ધેર આવી જાય એટલું સારું.

ઇબ્નુલના વસવાટ દરમિયાન શીરોઝશાહ પોતાના સમોવડિયા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત ત્યાં રહેતા અન્ય હિંદી ધંધાદારીઓમાં લોકપ્રિય બન્યા હતા; એટલું જ નહિ કેટલીક બાજતોમાં નેતૃત્વભર્યો ભાગ લેતા. અબ્બાસમા બેરિસ્ટરી ઉપરાંત ફૈઝ ભાષા લણવામાં એમણે ખાસ રસ દાખવેલો. અને ફાંસની ક્રાંતિ અંગેનું ધણુંખણું સાહિત્ય મૂળ ફૈઝમાં એ વાંચી ગયેલા. હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી જ્યાં સુધી વફાવાતના ધંધામાં એ બરાબર જાણ્યા નહોતા, ત્યાં સુધી ધખીવાર એ મિત્રોને ફૈઝ શીખવતા.

ઇબ્નુલનાં દાદાભાઈ ઉપરાંત બોનરજી, મનમોહન ઘોષ, તંતબજી વગેરે પાછળથી પ્રખ્યાત થયેલા અગ્રગણ્ય હિંદીઓની એમણે મૈત્રી સાધેલી, જે નિઃશંકીભરૂં દર્શાવેલી. આ રીતે જેતાં ઇબ્નુલના ચાર વર્ષના નિવાસે એમના હાલતરમાં જેવો નેવો ભાગ ભજવ્યો ન ગણાય.

વકીલાત અને રાજકારણની શરૂઆત

ઇંગ્લંડથી પાછા કરતાં રસ્તામાં ફીરોઝશાહને હિંદના એક પરમ હિતસ્વી મિ. વિલિયમ વેડર્બર્ન જોડે ઝાળખાણ થઈ. એ લલા અંગ્રેજના પ્રયત્નોથી સરકારે ફીરોઝશાહને જે. પી. (જસ્ટિસ ઓફ પીસ) બનાવ્યા, અને એ રીતે એમને મુખ્યમંત્રી સુધારાઈના કામકાજમાં રસ લેવાની તક મળી. કારણ કે, ઈ. સ. ૧૮૬૫ના કાયદાથી મુખ્યમંત્રી સુધારાઈનો વહીવટ જે.પી.ઓના મડળના હાથમાં હતો.

પછી એમણે મુખ્યમંત્રીમાં વકીલાત શરૂ કરી. નવા વકીલ કે બેરિસ્ટરને અસીમોની સામાન્ય રીતે ઘાટ જ જોવાની હોય છે. એ જમાનામાં મુખ્યમંત્રીમાં વકીલો અને સોલિસિટરો લગભગ બધા જ અંગ્રેજો હતા 'લગભગ બધા જ' એમ કહેવાનું કારણ એ કે કમરુદ્દીન નામના એક સોલિસિટર અને એમના ભાઈ તૈયબજી નામના એક બેરિસ્ટર (જે પાછળથી હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ બન્યા,) એ બે હિંદીઓ એ ધધામાં પ્રવેશ પામી ચૂક્યા હતા. શ્રી શાંતારામ નારાયણ અને નાનાભાઈ હરિદાસ નામના બીજા બે જણનો ધધા કંઈક ચાલતો હતો, પણ અપીલકોર્ટમાં આવી સ્થિતિમાં નવા બેરિસ્ટરને કોણ કેસ આપે? એની ભલામણ કોણ કરે? આજે હતા, અંગ્રેજ સોલિસિટરોના હિંદી કારકુનોના હાથમાં ભલામણ કરવાની યા ફૂસ અપાવવાની કંઈક ખાનગી સત્તા હતી. એટલે નવા હિંદી બેરિસ્ટરો એમને હાથમાં લેવા અને એમને ખુશ કરવા પ્રયત્ન કરતા. આજના નેટવર્કી ધધાની હરીફાઈ આ ક્ષેત્રમાં એ જમાનામાં નહોતી. હતા,

જૂના અને જામેના વજીવ-બેરિસ્ટરો દોષ ત્યાં સુધી સામાન્ય રીતે કોઈ નવાસવાની પામે જવાની કોઈ ઇચ્છા જ નહોતું કરતું બીજું જૂના જામેના અગ્રેજો કોઈ હિંદીનો હાથ ઝાલે એમ તો મને જ શેનું ? એ તો બધા નાનાઓ પ્રત્યે બહેબાઓની અદાથી તુમાખી જ દાખવતા !

આ 'બેગરી'ના સમયનો ઉપયોગ ફીરોઝશાહે કોર્ટોમાં નિયમિત હાજરી આપવામાં અને પોતાના વિચારના અનેક પ્રયોગ અને રિપોર્ટોના જીડા અભ્યાસ કરવામાં, તથા ધધાથી પરિચિત થવામાં માફચો ખીજી બાજુ એમણે જુની જુદા હાથમાં લેખો લખવા શરૂ કર્યાં

નાજીના શોખીન દોષથી પ્રમગોષાત એ નાટ્યશાસ્ત્ર અંગેની અર્થામાં ઊતરતા અને એ જમાનાના આવતા કે જોયેના નાટકો પર નીચ નરતા આવી એ દીગથી એકવાર એક નાટ્યમાર એમના પર ધણા રોડે ભરાયેના હોવાનો પણ દાખનો બનેનો છે એમનો નાજીનો મોખ ફક્ત નાજી જોવામાં, ને એની દીક્ક કરવામાં જ નહોતો પૂરો થતો 'દાદી' પટેલ નામના એક ખાનદાન પાગમી નખીરાની સાથે રહીને એમણે જીવાન મ્યાનિક ધર્માદા કડો માટે નાણા મેળવવા જાતે પણ નાજી ભજવેલા !

ધીમે ધીમે ન્યાયાધીશો અને જામેના અગ્રેજ વખતો જોવા ક એન્જી મેગિસ્ટ્રેટ, મેકફર્મન, રકોમેન વગેરે જોડે પરિચય વધ્યો અને સારો મનન બધાતો ગયો અને એમ ધીમે ધીમે ફીરોઝશાહને કેસ મળવા માડ્યા

આ અગ્રમામાં એમણે મુન્સફ થા ફર્મ કનાસ સતમજી નીમવાની સનચાનનારી દરખાસ્ત મળી કેતો ન મળતા દોષ, અથવા તો જલુ ઓછા મળતા દોષ, ત્યારે આની દરખાસ્ત આવતા ધણા ખગ વજીવો તપચાર્ધ નય છે ને અનન્ય કધો છોડી મરકારી નોકરીની જગમા ફમાઈ જાય છે પણ ફીરોઝશાહ એમાં

ન ફસાયા. એમને પોતાની બાવિ ફીરોઝી વા સફળતામાં શ્રદ્ધા હતી એટલું જ નહિ, સ્વતંત્ર રહીને લોકસેવા કરવાની એમની અંતરેમ્હો એટલી પ્રબળ હતી કે આ પ્રલોભનનો એમણે સાબાર અસ્વીકાર કર્યો.

પ્રખ્યાત દોળમાકેસ, જે સાંભળવામાં લોકોને અદ્વાડિયાઓનાં અદ્વાડિયાં સુધી રસ પડેલો, એણે એમની બેરિસ્ટર તરીકેની પ્રથમ ખ્યાતિ બાંધી એમ કહી શકાય. એમાં એમણે મિ. એન્સ્ટી નામના અંગ્રેજના હાથ નીચે રહીને કામ કર્યું. કહેવાય છે કે સૌથી પ્રથમ જ્યારે આ નવાસખા પારસી બેરિસ્ટરને સોલિસિટરે એમના 'જુનિયર' તરીકે મૂક્યો છે એવું એન્સ્ટીએ જાણ્યું, ત્યારે એને એમની મોટી પારસી પાઘડી જોઈને જ ચીડ ચડેલી. પણ એ કેસ પછી એણે જ કહ્યું કે ફીરોઝશાહમાં બાવિ મહતાનાં બધાં બીજ છે.

આમ છતાં, ફીરોઝશાહની બેરિસ્ટર તરીકેની વધતી જતી ખ્યાતિનો મુખ્ય જરા મુબઈના કેસોને નહિ, પણ મુબઈ બહારના કેસોને જાય છે. આપખુદમાં આપખુદ જજો અથવા મેજિસ્ટ્રેટોની સામે ટક્કર ઝીલવાની અને જિલ્લતપાસમાં પ્રતિપક્ષીને ગભરાવી મૂકવાની એમની તાકાત અને કળા પર દૂર દૂર ગુજરાત અને કાઠિયાવાડથી આવતા અસીલો વારી જતા. ૧૮૭૦ના અરસામાં લાઇસન્સ ટેક્સ દાખલ થતાં થયેલા સુરતના તોફાનકેસમાં એમણે કરેલી વકીલાતથી, મુબઈ બહાર ચાલતા કેસોના વકીલોમાં આગળ પડતા વકીલ તરીકે, એ ખાસ ખ્યાતિમાં આવ્યા. ને ત્યારથી એમની વકીલાતની દિશા મુબઈ બહારના વિસ્તારોના કેસ લડવા તરફ નક્કી થઈ ગઈ. હાઈકોર્ટ આગળના કેસો કરતાં એમાં મહેનત ઓછી પડતી અને પૈસા સરખા જ મળતા. બીજી જે જાહેર પ્રવૃત્તિઓ એમણે ઉપાડી હતી, એ જોનાં આ ઓછી મહેનતના કેસ લેવા એમને ફાવ્યા. એમાં મુસાફરીની તકલીફો વધારે લેવાની હતી. આજ ન્યાં ત્યાં રેલવેઓ પહોંચી ગઈ છે પણ એમાંનાં.

ધણી સ્થળોએ એ જમાનામાં રેલવેનું નામનિશાન પણ નહોતું; એટલે ધોડગાડી અથવા બજાડગાડી અને ડમ્પિયામાં મુસાફરી કરવાની આવતી; ને ઉનાળાના તાપમાં ફેટલીક વાર આ મુસાફરીઓ ફીરોઝશાહ જેવા સોખીન છવડનો દમ કાઢી નાખતી! પણ એથી એ ડરી જાય એવા આદમી નહોતા. એટલે મને તેથી તકલીફમાં પણ, એક વાર કામ હાથ લીધા પછી એ ધારું જ કરતા. એમ છતાં, એક તાર જમી ગયા પછી એમની શારીરિક તકલીફો ઓછી થઈ. કારણ, પછી તો આ 'મોટા બાયસ્કર'ને મેળવવા અસીલો એમની ગમે એવી આફરી શરતો પણ કબૂલ કરતા.

વડાસાતની શરૂઆતના આ દિવસોની એમની જાહેર અને નોંધવા લાયક પ્રવૃત્તિઓમાંની એક ખાસ પ્રવૃત્તિ એ એમના અને શ્રી. બાલ મજેશ વાગળેના સંયુક્ત મંત્રીપણા નીચે સ્થપાયેલી 'ધી ઇસ્ટ ઇન્ડિયન એસોસિયેશન'ની* મુખર્મની સાખા છે. ઇંગ્લંડમાં એ સંસ્થાના સ્થાપક શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજી હતા, અને ઇન્ડિયામાં હિંદના રાજકીય અને આર્થિક હિતો સંભાળવા માટે અને હિંદની ઉન્નતિ થાય એવી ચર્ચાઓ કરવા માટે એ સ્થપાઈ હતી.

૧૮૬૯ના જુલાઈમાં મુખર્મની એ સાખા - સસ્થા તરફથી શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજીને એમની સેવાઓ બદલ માનપત્ર અને થેવી અર્પણ કરાયા હતાં. ફીરોઝશાહે એ કામમાં ખૂબ મહેનત લીધી હતી.

આ જ વર્ષના ડિસેમ્બર મહિનામાં એ સંસ્થા સમક્ષ ફીરોઝશાહે સરકારની 'ગ્રાંટ-ઇન-એઇડ' પદ્ધતિ વિષે એક બાપણું કર્યું હતું. એ જ વિષય પર એમણે ઇન્ડિયામાં એની પિતૃસસ્થા સમક્ષ જે બાપણું

* પાછળથી આ એસોસિયેશન પર હિંદના નિજીત ગોરાઓએ એવા કબજો કર્યો હતો કે એના રજીસ્ટરમાંથી વળતે મુદ્દાદાભાઈએ એમાં બાગ લેવાની ના પાડી હતી.

કંઈ હતું એની આ ભાષણમાં પુનરુક્તિ અને પુષ્ટિ હતી. — પણ ઘણી વધારે વિગતથી અને વિસ્તારથી સરકારને એમણે એમાં કેળવણી પાછળ વધુ ખર્ચ કરવા, અને લોકો પર આધાર રાખ્યા વિના કે લોકોની મદદની વાટ જોયા વિના પોતાના તરફથી જ પ્રાથમિકથી માંડીને ઠેક સુધી સુસંયત કેળવણીની વ્યવસ્થા કરવા આગ્રહ કર્યો હતો; અને પ્રવર્તમાન 'ગ્રાંટ-ઇન-એઇડ' પદ્ધતિ નિષ્ફળ ગઈ છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતું. એના પર ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ હતી. શ્રી. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે જેવા એ મતની વિરુદ્ધ પડ્યા હતા, અને સભાનો એકંદર મત રાનડેના મતને પુષ્ટિ આપનારો અર્થાત્ ગ્રાંટ-ઇન-એઇડની પદ્ધતિ નિષ્ફળ નથી ગઈ એવો હતો. અહીં નોંધવા જેવું એ છે કે લોક-મતનો ટેકો ન હોય એવા વિચારો જો પોતાને સાચા લાગે, તો નીડરપણે ને ઠોણ ઠોણને લોકમતને દોરવો અને ધડવો પણ એનાથી દોરાવું કે ધડાવું નહિ, એ ફીરોઝશાહના સ્વભાવનું લક્ષણ અહીં સ્પષ્ટપણે પહેલી વાર દેખાઈ આવે છે.

આ ઍસોસિયેશન મારફત કરાચેલી ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી, એમની ખીજ પ્રવૃત્તિ આઈ. સી. એસ. ની પરીક્ષા ઇંગ્લંડમાં લેવાય એ જ વખતે હિંદમાં પણ લેવાય ને હિંદીઓને એમાં ખેસવાની અંગ્રેજોના જેટલી જ સરળતા મળે, એવી વ્યવસ્થા કરાવવા માટે હતી. હિંદી વજીરની કચેરીએ નીમેલી સત્તાવાર તપાસ સમિતિએ પણ એવો જ અભિપ્રાય આપ્યો હતો પણ અંગ્રેજોની પ્રસિદ્ધ કૂટનીતિ પ્રમાણે એ તપાસસમિતિના અહેવાલનો અમલ જ નહોતો કરાયો ! ને આ પ્રશ્નને તદ્દન ઓરંબે નાખવાનો જ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો ! પણ ઇંગ્લંડમાંની શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજીની મહેનતથી ને સતત પ્રવૃત્તિથી મિ. ફોસેટ નામના એક ખાનગી સભ્યે પાર્લિમેન્ટમાં એ સૂચનાનો અમલ કરતો દરાવ મૂક્યો, ને અકસ્માત એ મંજૂર પણ થઈ ગયો, ત્યારે સરકાર મૂંઝવણમાં પડી ગઈ ! છેવટે નવારે કંઈક પણ કરવું તો પડશે, એવું લાગ્યું ત્યારે સર રેફર્ડ

નોંધકાટે 'ઇન્ટ ઇન્ડિયા બિલ' નામનો એક ખરડો પાર્લમેન્ટમાં રજૂ કર્યો. એની ફરી કલમ હિંદી સરકારને એવી સત્તા આપતી હતી કે જોથી એને લાયક લાગે એવા કોઈ પણ હિંદીને, એ હિંદીમાં કોઈ પણ હોદ્દા ઉપર નીમી શકે; ભયે પછી ઇચ્છાંડની આઈ.ગી. એસ.ની પરીક્ષામાં એને પ્રવેશ મળ્યો હોય કે ન મળ્યો હોય.

આ કલમને લીધે હિંદીમાં અને ઇચ્છાંડમાં એકી વખતે આઈ.ગી. એસ.ની પરીક્ષાઓ રાખવાની આપણી ઝુંબેશ કરનારાઓમાં મંતભેદ ઊભો થયો, ને દાદાભાઈ જોષા નેતાએ પણ 'નમત્તુ આપીને કશું કે 'હિંદી વજીરની ગુબેચ્છા પર આપણે વિશ્વાસ રાખી જોઈએ, હિંદીના શાસનમાં હિંદીઓને મળવો જોઈતો હિરસો ખીજી રીતે પણ આપી સિદ્ધ થઈ શકશે. નવી પદ્ધતિની અનુભાવશ થવા દો! ફીરોઝશાહને આ નરમાશ ગમી લાગતી નથી. ઈ.સ. ૧૮૭૦માં એમણે ઉક્ત ખરડાની સખત ઝાટકણી કાઢી હતી. ને ખુદશી હરીશ્ચંદ્રમાં જીતીને આગલે ખારજોથી હિંદીના શાસનમાં હકપૂર્વક હિરસો મેળવવાને બદલે પાછલે ખારજોથી સરકારના કૃપા-કટાક્ષથી એ મેળવવાનો કોઈ જ અર્થ નથી એવો અભિપ્રાય દાખવ્યો હતો.

ઉપર, બધા વિરોધ છતાં, એ કાયદો તો એ જ સ્વરૂપમાં પસાર થયો; પણ એનો પણ ૧૮૭૯ સુધી લગભગ કરી જ અમલ નહોતો કરાયો! પણ એ કયા ભુદી છે.

સિંહનો સીનો - ૧

સર ફીરોઝશાહ મહેતાને કાર્મએ 'મુળધર્ના સિંહ'ની ઉપમા આપી છે. પણ એમને 'સર'નો ઇલાકાળ મળ્યો ત્યાર પહેલાંથી એ તો 'સિંહ' જ હતો. અને એમના સિંહના ચીનાના અનુલવ ગોરાઓને તેમ જ હિંદીઓને, અને રાજ્યને તેમ જ પ્રજાને સરખી રીતે થયેલા છે. કેટલાક નેધવા જેવા નીચે આપેલા છે.

ઈ. સ ૧૮૭૧ની વાત છે. પુરાવાના હિંદી કાયદાનો એક ખરડો સર જેમ્સ ફ્રિડ્જ-જેમ્સ સ્ટીફન તરફથી રજૂ થયો હતો એમાં કેટલીક કલમો એવી હતી કે જેમનો સ્મિતાર્થ હિંદના વડાઓની પ્રમાણિકતા ને સ્વાતંત્ર્ય પર દીકારૂં હતો. મુળધર્ના ધારાશાસ્ત્રીઓના મહોળે તત્કાલીન વાઈસરોય લોર્ડ મેયો પર એની સામે વિરોધપત્ર ઘડી મોકલ્યું. એ ધડવામાં સર ફીરોઝશાહનો મુખ્ય હિસ્સો હતો. સર સ્ટીફને આ વિરોધપત્રની ભાષાની કડકાર્મ સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો, છતાં ઉપર્યુક્ત વાધાભરી કલમોને તો પોતાના ખરડામાંથી તેમને પડતી જ મૂકવી પડી.

ખીજે પ્રસંગ મુળધર્ના હાર્મકોર્ટના જજ સર જેસેફ આનોર્ડને મુળધર્ના અંગ્રેજ ધારાશાસ્ત્રીઓ તરફથી લાયખવા કવળમાં આપવાના વિદાયખાણાનો હતો. 'મદારાજ લાયખલ' કેસ અને મુળધર્ની જમીનમહેસૂલની પદ્ધતિ વિષેના કેસમાં એમણે આપેલા ફેસલાને લીધે એ ન્યાયમૂર્તિ ધણા પ્રખ્યાત અને લોકપ્રિય થયા હતા. એટલે એમને વિદાય-વેળાએ માન અપાય એ વિષે કોર્મને વાવો નહોતો.

પણ મુંબઈના ધારાશાસ્ત્રીઓના સમસ્ત મંડળને નામે આ ખાણું અપાતું હોવા છતાં, અને ભાવખત્તા ક્ષત્રજમાં તેા હિંદી ધારા-શાસ્ત્રીઓ તેમજ અંગ્રેજ ધારાશાસ્ત્રીઓ બને સભાસદ હોવા છતાં, ગોરા ધારાશાસ્ત્રીઓ સિવાય ખીજાઓને રંગબેદને કારણે જ એ ખાણામાંથી બાકાત રખાયા હતા ! આથી ફીરોઝશાહ અને એમના મિત્રોએ સખત વાંધા ઉઠાવ્યો, ને કહ્યું કે આપું કરવું હોય, તેા ભાવખત્તા કલખ છોડી કાઢી ખીજા જગાએ તમારે ખાણું આપવું જોઈએ; અને ખીજું, તે કક્ત 'મિત્રો અને પ્રયંસકા' તરફથી જ આપવું જોઈએ. આ પ્રસંગે ફીરોઝશાહે જાપાં દ્વારા, જાહેર ભાષણો દ્વારા અને એડ્વોકેટ જનરલ અર્થાત્ પ્રાંતના સરધારાશાસ્ત્રી પર ભેખિત ફરિયાદ દ્વારા, એમ ત્રિવિધ વિરોધ કર્યો હતો. જોકે, ગોરા-ઓએ મચક આપી નહોતી ને પોતાની છદ પકડી જ રાખી હતી !

—

આ કાળાગોરાના વિદેષ-સર્વે થોડા વખત પછી એટલે કે ઈ. સ. ૧૮૭૩માં ફરી પાછુ માથું ઊંચું કર્યું. આ વખતે તેની સામે ફીરોઝશાહે વધારે સીધી અને અંગત રીતે લાગ લગવ્યો હતો. કાર્ક કાર્ટના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સામે એમણે ફરિયાદ કરી હતી કે, તમારા હાથની જગાઓની વહેંચણીમાં તમે હિંદીઓને અન્યાય કરેા છો. હ મી મે, ૧૮૭૩ને રોજ 'ધી ઇન્ડિયન સ્ટેડ્સમેન' નામના છાપામાં 'પી. એમ.'ની સહીથી એમણે આ સંગ્રામી લખેલા લેખમાં જણાવ્યું હતું કે ૨૫ અંગ્રેજ ધારાશાસ્ત્રીઓને આમ વર્ષે ૨૫,૦૦૦ પાઉડનો લાભ આપવામાં આવે છે, જ્યારે ૧૪ હિંદી બેરિસ્ટરોમાં એનો દસમો ભાગ પણ વહેંચાતો નથી. આ લખાણને લીધે સ્થાનિક પત્રોમાં સામસામી વાદ જીઓ થયો હતો. અને છેવટે ધારા-શાસ્ત્રીઓના મંડળ સમક્ષ સર ફીરોઝશાહનો ખુલાસો માગવાનું કહ્યું હતું મંડળનો એવો આક્ષેપ હતો કે આમ છાપામાં દોડી જવામાં તમે આપણા મંડળ પ્રત્યે વધારાની વર્તતા નથી ! ફીરોઝશાહે

‘આડી બામનોમાં ભાગશાસ્ત્રીઓના મંડળને વચ્ચે પડરાનો કાર્ક દક નથી, તું આપ બેરિમ્ટર નથી, એક જાહેર પુરુષ પણ ન, ને જાહેર બખિ તરીકે દિલીઓને થતા અન્યાયો વિરે પોકાર કરવાનો મને દક છે’ એવો કટક જવાબ આપ્યો હતો. ઉપાધ્યાયશાસ્ત્રી-ઓના મંડળની કાર્યવાહી સુખ દોઈ પરિણામ મ આપ્યું એનો મતાધાર અદેવાય કાર્ક આપી મહર્ષ નથી પણ એમને ઉપા મંડળ કાર્ક કમી રાકર્ષ દોષ એમ પણ જણાવું નથી.

૧૮૭૦-૭૧ ની સાયમાં મુમર્ષની મુખગર્મના બનારાજમાં કરવાના ફેરફારે મનથી મોટી મર્ગા આવેલી ને પોકવાગળી ખૂમ ઉરેગાયેલી વાત એમ બનેલી કે, ૧૮૬૫ના કાયદાની પૂરે મુમર્ષની મુધરાઈ તળ જળુના દાયમા દલી, પણ મતા વદેગાર્ક જવાથી અને એકગગનો અભાય દોવાથી કામ મારું થતુ નહોતુ અને ગમગાજનો પાર ગ્યો નહોતો એટલું જ નહિ, મુમર્ષ મંદજાનું અધકારનું ને મેગનું ધામ થઈ પડ્યું હતુ મુમર્ષનું પાણી લાગવાનો દુઃ એ થલું-ખટું એ જમાનાનું મેષ રમરખું છે ૧૮૬૫ના કાયદાથી એ તનનો અત આગ્યો ‘જે થી ઓનું મંડળ બનારાયુ ને સુધરાઈની એ મંડળને મોપાળી કરવામા આડી વલીવટી તન માટે મરકારે એક અમલદાર કુલ-સત્તાધીશ તરીકે નીચે અને એ પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ ન કરે એ માટે સુધરાઈના દિમાખકિતામના એક વ્યર્ત્ર નિયામકની નિમણૂક કરી ૧લી જુલાઈ, ૧૮૬૫ને દિવસે આ નરી વ્યવસ્થા પ્રમાણે વલીવટ રાઝ થયો.

નવો વલીવટી અમલદાર મિ આર્થર કોફર્ડ હતો એણે મુમર્ષની સિક્કય જ જાળી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો એણે સુધરાઈની — પાણીની, ગટરની, કોફર્ડ માર્કેટની, વિશાળ રસ્તાઓની છત્વાદિ મોટી મોટી યોજનાઓ કરી, અને મુમર્ષને એક સૌથી આગળ પડતુ પ્રગતિમાન સહેર બનાવી દીધું પણ આ બધી ખર્ચાળ

ચોજનાએ પાર પાડવામાં તેણે સરકારી હિસાબી નિયામકને તેમજ જે. પી. જોના સુધરાઈ-મંડળને અવગણીને જ કામ લીધું ! આથી મુંબઈનાં ડાપાંઓ ને જાહેર જનતામાં એની વિરુદ્ધ એક વટોણિયો ઊભો થયો. છેવટે ૧૮૭૦ના નવેમ્બરમાં ફર ભરનારાઓનું એક મંડળ રચાયું અને એણે દગલાખંધ સહીઓ લઈને જે. પી. મંડળ આગળ ધા નાખી; અને એ મંડળે લાચારી બનાવી ત્યારે સરકાર આગળ ધા નાખી.

દરમિયાન જે. પી. ઓમાંના મિ. ફાર્બસ નામના એક ગૃહસ્થના મનમાં સુધરાઈના બંધારણમાં એટલે કે ૧૮૬૫ના કાયદામાં જ ફેરફાર કરવાનું ઊગી આવ્યું. અને ૩૦ મી જૂન, ૧૮૭૧ને રોજ ટાઉન-હોલમાં જે. પી. જોના એક ખાસ સભાએ આ બાબત વિચારણા શરૂ કરી. એ ચાર દિવસ ચાલી. એમાં મિ. ફાર્બસની મુખ્ય સૂચના એ હતી કે, કમિશનરી જગા કાઢી નાખવી ને એક વહીવટી 'ટાઉન કાઉન્સિલ' અર્થાત્ નાગરિક મંડળની રચના કરી એના મંત્રી ભારત વહીવટ ચલાવવો. બીજા સુધારા પથ આપ્યા હતા. પરંતુ સુધરાઈના ખરા રોગનું કેઈ નિદાન કરી શક્યું નહોતું. એ નિદાન છેવટે માત્ર છઠ્ઠીસ જ વર્ષની ઉંમરના જે. પી. શ્રી. હીરોજ શાહ મહેતાએ કર્યું. એમણે કહ્યું કે, વાંકે કોફરડેનો નથી; વર્તમાન અપ્રગતક્રીય તંત્રનો છે. સુધરાઈ પ્રગ્નના કરવેશ ભરનારાના હાથમાં નહિ મુકાય, ત્યાં સુધી કદી જયવારો. ચલાવો નથી ! હિંદમાં પ્રગતક્રીય તંત્રની વાત કરવી એ તો હવામાં કિલ્લા બાંધવાની વાત કરવા બરાબર છે, એવી દલીલ કરનારાઓને એમણે જણાવ્યું કે, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય તો હિંદમાં સૃષ્ટિનું છે !

પોતાનો આ મત તેમણે ઈ. સ. ૧૮૭૧ની ૨૬મી નવેમ્બરે મળેલી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનની મુંબઈની શાખાની સભા સમક્ષ 'સુધરાઈને સુધારવાનો પ્રશ્ન' એ વિષય પર આપેલા ભાષણમાં, ઓતાઓને અત્યંત ખૂબે એવી સ્પષ્ટતાથી, જાહેર કર્યો.

મિ. ફોર્ડનાં એમણે એમાં ફાટતે મોઢે વખાણ કર્યાં હતાં; અને કહ્યું હતું કે એમણે તો મુખર્ષિને મુંદર, નીરોગી ને રહેવા લાયક બનાવ્યું છે. એમનો તો તમારે ઉપકાર માનવો જોઈએ ! ૧૮૬૫ પહેલાંનું મુખર્ષિ યાદ કરો ને આજનું મુખર્ષિ યાદ કરો. તમને આસમાન જમીનનું અંતર જણાશે. માનવીનાં કામોમાં કટોકટીનો એવો સમય આવે છે કે જ્યારે સામાન્ય પદ્ધતિઓ અને સાધનો નકામાં થઈ પડે છે ! જ્યારે માણસોને કબૂત્ર કરવું પડે છે કે ગમે તેવાં કડક પગલાં લેા પણુ કામ કરી બતાવો, કરવાનું કરી બતાવો ! અર્થાત્ ૧૮૬૫માં કટોકટીની એ સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી અને એમાં મિ. ફોર્ડે તો કડક હાથે પણુ સફળ કામગીરી કરી બતાવી છે. સુધરાઈમાં સુધારે કરવાનો છે તે વડા સરકારી અધિકારીની જગા કાઢી નાખવાનો નથી કરવાનો, પણ કેવળ જે. પી.એના કે સરકારના હાથમાં સત્તા છે એ લઈ લઈને કરવેરા ભરનારાઓના હાથમાં તે સોંપવાનો જ છે !

જોકે એ સભામાં મોટી બહુમતીથી એવો દરાવ થયો કે આનું સાપણુ હવેથી થવા જ ન દેવું ! ને થયું છે એની નોંધ કાર્યવાહીમાંથી રદ કરવી !

બહુમતીનો નિર્ણય હમેશાં સાચો નથી હોતો અને લોકલાગણી તો કેટલીકવાર અધિગા પણુ હોય છે, એનો આ દરાવ એ જળ્યરો પુરાવો છે. કીરોઝશાહ અલખત આ ‘બહુમતી’થી હાર્યા જ નહિ; પોતાના અભિપ્રાયોમાં એ મજબૂત હતા તેનાથી ઊલટા વધારે મજબૂત થયા, ને જનતી જધી રીતે એનો પ્રચાર એમણે કર્યો જ રાખ્યો. છેવટે ૧૮૭૨ની રજીસ્ટ્રી માર્ચે ધારાસભામાં સરકાર પક્ષ તરફથી મિ. ટકરે મુખર્ષિની સુધરાઈને સુધારવાનો ખરડો રજૂ કર્યો ત્યારે ચર્ચાને અંતે એનું જે છેવટનું સ્વરૂપ થયું, એમાં કીરોઝશાહના સિદ્ધાંતોનો છૂટથી સ્વીકાર થયો હતો. એવું નક્કી થયું કે સુધરાઈમાં ૬૪ સભ્યો હોય; તેમાંથી ૩૨ કરવેરા ભરનારાઓ

ચૂટે અને ૧૬ જે પીઓ ચૂટે અને બાકીના સરકાર નીમે
અર્થતત્ત્વ પર દેખરેખ રાખવા માટે એક 'સ્ટેન્ડિંગ કમિટી' બની
કરવામા આવી કમિશનર સરકાર નીમે અને આરોગ્યનો અમલદાર
સુબ્રમણ્યમ નીમે એમ પણ દરાવાયુ

૫

સિહનો સીનો - ૨

ધ્યાન ખેંચે એવો આ પ્રકારનો પાયમો પ્રસંગ એ ૧૮૭૪ની
સાનમા પારસીઓ સામે ફાગી નીકળેલા મુસલમાનોના હુલ્લડનો છે
એક પારસીએ જરથુષ્ટ્ર, મૂમા, હસા અને મહમ્મદના ચરિત્રોવાળું
ઇતિહાસનું એક સંક્ષિપ્ત પુસ્તક લખ્યું હતું એમા મહમ્મદ સાહેબને
લગતો એક ઉદ્દેશ્ય મુસલમાનોને અપમાનજનક લાગ્યો હતો
અને એથી કેટલીક ઉરકેરણી અને બેદિવી ફેલાવા પામી હતી
પોલીસ કમિશનર મિ રૅક સાહિતરે આથી એનું પ્રમાણ દબાવી
દીધું હતું, અને લેખક પાસે એવા અર્થનું માફીપત્ર લખાવ્યું હતું
કે 'મારો ઇરાદો નબીસાહેબનું અપમાન કરવાનો નથી, પણ
મારા મુસલમાન બિરાદરોને જે એવું લાગતું હોય તો હું માફી
ચાહું છું' પણ મુસલમાનો પક્ષી ધર્મધિ, ઝનૂલી અને તોફાની
તરવાને આ માફીપત્ર પૂરતું ન લાગ્યું એમણે ઉક્ત પારસીના
હાલવાતા દોષ માટે આખી પારસી કોમને નસિયત કરવાનો નિશ્ચય
કર્યો અને તા ૧૩મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૭૪ને રોજ એમણે ખુલ્લી
હુલ્લડખોરી ચવાની અગિયારીઓ પર હુમલા કર્યા, પ્રાર્થના પોથીઓ
ફાડી નાખી, આતસ બદેરામને ટોવવી નાખ્યા, અને અગિયારીઓને
બીજા અનેક રીતે નાપાક કરી પારસીઓ પર અણુછાજતા હુમલા
કર્યા મિ સાહિતરની પોલીસ અને સરકાર બેઈ રહી ને રક્ષણ

માગનાર પ્રતિજ્ઞિત પારસીઓને જવાબ મળ્યા કે તમારો બચાવ તમે કરી લો, સરકાર બધે પહોંચી શકે એમ નથી ।

સરકારના આ વલણ સામે ૧૪મી ફેબ્રુઆરીને રોજ 'ધી ઓઝમે ગેઝેટ' મા ફીરોઝશાહે જબરો વિરોધ ઉઠાવ્યો

તેમા તેમણે જણાવ્યું કે —

'હુલ્લડના જે અહેવાલો મારી આગળ રજૂ કરવામા આયા તે માનવાનું મને ગમતું નહોતું એમ છતાં મારી સગી આંખે સાચી પરિસ્થિતિ નિહાળવા જે ચાર મિત્રો સાથે બપોરના સાડા ચારેક વાગ્યે હું એક બગીચા બેસીને નીહળ્યો એતવાડીમા ઘઉંને પસાર થતા અમને જણાયું કે ત્યાંની એક અગિયારી પર પાચસ હસે હુલ્લડખેરોનું એક ટોણું પાચ = વાર ઘસી આવ્યું હતું અમે ત્યાં ગયા ત્યાં સુધી તો બધી વાર એ ટોળાને લોકોએ પાછું પાડ્યું હતું પણ નવા હુમનાનો બચ ચાલુ હતો આ અહેવાલો અમુક અરો નહિ માનવાની વૃત્તિવાળા અમે નળખલ્લર તરફ બગી હ કાવી . અમે વીસેક વાર આગળ વધ્યા ન વધ્યા એટલામા તો અમારી બગી હુલ્લડખેરોએ ઘેરી લીધી અને અમારા પર પથથરોનો વરસાદ રાડે કર્યો અમે આગળ વધવા પ્રયત્ન કર્યો, અમે થોડાક વાર આગળ વધ્યા પણ ખરા પણ પરિસ્થિતિ એવી બગડતી ચાલી કે અમારે આભરફાણ માટે એક બદ્દક અને બે રિવોલ્વરો કાઢવાની ફરજ પડી ! એની ચમત્કારિક અસર થઈ ! એના દર્શનમાત્રથી (સામાની નિર્બળતા પર બૂઝતા) એ સાચા કાયરોનું ટોણું ચોપાસ નાસવા માડ્યું અમને એથી ખાતરી થઈ કે મુસલમાન કેમના ઉતાર સમા આ ટોળાને પાછું પાડવા માટે મજબૂત હાથનો હિમતમથો સામનો પૂરતો છે અમે ત્યાંથી આગળ આ ચા એટલે એ ટોણું પાછું અમારી કડે પડ્યું એટલામા ત્યાં થોડા ચોરીસો અને એક સવાર આવી પહોંચ્યા મારા મિત્ર બારે હિમત કરીને નીચે જતરી એમની પાસે રક્ષણ માગવા ધસી ગયા પણ એમને સફળતા મળી નહિ ! એ લોકોએ તો લગભગ હાથજનક લાચારી જ દાખવી ! છેવટે એક મોરો ચોલીસ સવાર અમારી પાસે આવ્યો ને એણે ચોખ્ખેચોખ્ખું સમજાવી દીધું કે તમારો બચાવ કરવા ચોરીસ બિનફલ અરામ્મ છે એ જ રતે પાછા જતું અશક્ય હોવાથી અમે હીંદી બલ્લર તરફ આગળ વધ્યા પણ ત્યાં તો

- બોલામાંથી ચૂલામાં જવા જેવી જ રિયતિ હતી. . . . એ જ રસ્તે યઈને ગવર્નર અમારા પહેલાં, ફક્ત અડધા કલાક પર જ, પસાર થયા હતા. તેઓએ એ બધા વિષે શું ધાર્યું હતો, એ જ વિષે મને આશ્ચર્ય થાય છે. હું કહેવાની ક્ષમિત હતું છું કે . . . એમને તો એમ જ લાગ્યું હતો કે ગવર્નરના માનમાં આ લોકો દેખાવો કરી રહ્યા છે ! પણ સાહેબ, હું ખરા અંતઃકરણથી કહું છું કે પોતાના હાથમાં આટલાટલાં સાધન છતાં પોલીસ અને સરકારે કલાકના મુખ્ય શહેરને—જુદા પાટનગરને, દિવસો પર દિવસો જતા હોવા છતાં, આવી ભેકાવટ તોફાની રૂતિનું હવે બનવા દીધું છે, એ એમને માટે નમોશાનીની વાત છે.’

એ જ રાતે કીરોઝશાહ ફરી સાહસ કરીને કેટલાક મિત્રો જોડે ખેતવાડીની અગિયારીની ખપ્પર લઈ આગ્યા હતા. સાચે બંદૂક તો હતી જ પણ એ વાપરવાનો વખત આવે ત્યાર પહેલાં એક ગોરા પોલીસે એ ખૂંચવી લીધી હતી ! અને એક બે દિવસ પછી જ એ એમને પાછી સોંપાઈ હતી !

છેવટે સર ફિલિપ વૂડહાઉસની સરકારને લશ્કર બોલાવવું પડ્યું હતું. અને શ્રી. કીરોઝશાહ માનતા હતા એમ એ આગ્ય ત્યાર પછી જ હુદ્દહાઉસે રેકાબે આગ્યા હતા !

૧૨ મી એપ્રિલના આ હુદ્દહાઉસમાં પોલીસ અને સરકારે દાખલેલી ‘શરમખરેલી ઉદ્ધમીનતા’ સામે પોકાર ડગવવા એક મોટી સભા મળી હતી. અને એમાં કીરોઝશાહે તાળીઓના ગડગડટ વચ્ચે મુખ્ય દરાવને અનુમોદન આપ્યું હતું, એ એમની વધતી જતી લોકપ્રિયતાનું સીમાચિહ્ન હતું.

૧૮૭૭માં દિલ્લહરમાં સરકારે એક અવસેવક-પ્રતિનિ ગબી કરી હતી. દિલ્લી સરકારને એવો બધા હતા કે રશિયા દિલ પર આક્રમણ કરવાની તૈયારીઓ કરે છે. એ વખતની સરકારે એમ વિમાયું કે એ અવસેવક-પ્રતિનિનો ખર્ચ દેશની સામાન્ય મહેમુની

આવકમાથી પાડવો; છતાં, એમાં યુરોપિયનો અને આંગ્લ હિંદીઓને* જ ભાગ લેવા દેવો ! તા. ૩૦મી જૂન, ૧૮૭૭ને રોજ મુખધની ટાઉન હોલમાં એક મોટી સભા બોલાવાઈ હતી. ગવર્નર પોતે પૂનાથી ખાસ એ સભાનુ પ્રમુખપદ લેવા પધાર્યા હતા. બધી કોમોના પ્રતિનિધિઓને સભામાં આમત્રણ આપવા હતાં. ફીરોઝશાહ પણ એમાં ગયા હતા. ગોરાઓનું એક સ્વયંસેવક દળ ઊભું કરવું એવો ઠરાવ રજૂ થયો, અને એને અનુમોદન આપાયું પછી પ્રમુખે કહ્યું, ‘કાઈને બોલવું હોય તો બોલો.’ ફીરોઝશાહ દેશના પુત્રોને થતા આ અન્યાયથી સમસમી રહ્યા હતા. એટલે આ આમત્રણ મળતા વેત એ ઊભા થયા અને બોલ્યા કે—

‘હું સ્વયંસેવક પ્રવૃત્તિનો વિરોધ કરવા નથી ડભો થયો; એને મારો ટેકો છે. પણ એની જે રીત અહીં દર્શાવવામાં આવી છે, એની સામે મારો સખત વાધો છે. ફક્ત ગોરાઓનું જ અયસેવક દળ ઊભું કરવાનું હોય તો ખીલ બધી કોમોને આ સભામાં આમત્રણ આપવાની શી જરૂર હતી? . . . શું ખીલ કોમોને આમત્રણ આપવામાં સભાના નિમત્રકોની ઇચ્છા એવી છે કે એ લોકો સભામાં હાજર રહીને જાતે જ ચોલા વિષે અવિશ્વાસ જાહેર કરે, અને ચોલાને જ આ દેશસેવાની તકમાથી બાકાત રાખવાનો ઠરાવ કરે?’

આમ કહીને એમણે મૂળ ઠરાવ ઉપર શ્રી. તેમગના અનુમોદનથી સુધારો મૂક્યો કે, મુખધની નાગરિકોની આ જાહેર સભામાં ફક્ત યુરોપિયનોનું જ બનેલું સ્વયંસેવક-દળ ઊભું કરવાનો ઠરાવ મંકવો સલાહકારક નથી.

ગોરાઓના અગ્રણી મિ. જોમ્સ મેકવીને મિનગોરાઓ પર સભામાં અનુચિત એવું વર્નન કરવાનો આરોપ મૂક્યો. પણ ગવર્નર વસ્તુસ્થિતિ પગખી ગયા અને તેમણે મિનગોરાઓને સમજાવતાં કહ્યું કે, ‘મૂળ ઠરાવ અહીં પસાર થવા દો તમારી ઇચ્છા મિન-

ગોરાઓનું સ્વયંસેવક દળ ઊભું કરવાની હોય, તો બીજી મસા બોલાવી એવો ફગવ કરી તમે સરકારને ખુશીથી એ પહોંચાડો બની ચકતુ હશે ત્યાં સુધી સરકાર એનો વિચાર કરશે.

ગવર્નરનો આ જવાબ સલામાતના ગોરાઓને તો ન ગમ્યો પણ ફીરોઝશાહ અને એમના મિત્રોએ એને માન આપીને પોતાનો સુધારો પાછો ખેંચી લીધો.

૧૮૭૮ની ૧૪મી માર્ચે તત્કાલીન વાઈસરોય લોર્ડ લીગને પોતાના ધારામંડળમાં એ વખતે, કાળા કાયદાને નામે ઓળખાયેલો એવો દેશી હાપાને દબાવવાનો કાયદો રજૂ કર્યો અને એ જ દિવસે થોડા જ કલાકમાં પસાર કરાવી દીધો. એ કાયદા સામે દેશભરમાં ભારે વિરોધ જાણ્યો હતો એ પસાર થયા પછી થોડા જ દિવસમાં ફીરોઝશાહે ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’માં નેખ લખીને જણાવ્યું કે દેશી હાપાઓ સામે કરવામાં આવેલો નાજરોહ-પ્રચારનો આક્ષેપ એકદર ખોટો છે, અને લોર્ડ માથે મોઝા મીનો સપકે નહિ ધરાવતા પર દેશી રાજ્ય સામે લોકોના દિનમાં શું આવી રહ્યું છે એ જાણવાનો એકનો એક માર્ગ આથી બંધ થશે વળી સમજી અને વિચારક લોકો હાપાના ધંધાને છોડી દેશે, દિલ્લિ અને સિદ્ધાત વગરના અગવળિયા સરમગી દમનનો સંગ્રહ આમે ઉરદેવલી કરવામાં લાભ લેશે, અને બીજી બાજુ પ્રજામતખોરી વધી પડના સંગ્રહની જ મુરકેનીઓ વધી પડશે હેવટે લોર્ડ ગિપ્સ વાઈસરોયપદે આજ્ઞા ત્યાર લોકોના વિરોધને માન આપી તે કાયદો સરકારને રદ કરવો પડ્યો હતો.

૧૮૭૬માં લોર્ડ લીગને લોકેશાહરની મામળાને માન આપીને મુનરાઉ માન પરની આવાતજમાન રદ કરી હતી અને મુઘલ વેપારને નામે ઈન્ડિયા મિલિટારીકેને મદદ કર્યા એક મોટી મદદમી

આવકનો ભોગ આપ્યો હતો દેશી છાપાના દમનનો કાયદો દાખલ કરવા સામે ધણા અંગ્રેજ અમલદારોની અને પોતાના સરકારી સલાહકારોની સલાહ લોડે લીટને નેવે ચૂપ હતી, એવી જ રીતે આ બાબતમાં પણ એ વર્ત્યા હતા ખરું પૂછો તો, આ વખતે હિંદમાં ગોરાઓનો વિરોધ વધારે મોટા પાયા પર હતો ધણા પ્રાંતોના ગવર્નરોએ અને કાઉન્સિલરોએ એનો વિરોધ કર્યો હતો અને ખુદ લોડે લીટનના કાઉન્સિલરોએ પણ વધુ મતે એમની દરખાસ્ત ઉઠાવી દીધી હતી ! પણ નિરકુશા કમ્પ ની જેમ, લોડે લીટન જે કવિ પણ હતા, એ કોઈનો અકુશ માને એવા હતા જ નહિ, વાઈસરોય તરીકે પોતાની ખાસ સત્તા વાપરીને પણ એમણે ધાધું જ ઘડ્યું !

વાઈસરોયના આ પગલાની સામે આમની સલાહ સમક્ષ રજૂ કરવા માટે મુખર્મી એક મોટી અરજી ધડવાનું હતું ફીરોઝશાહ એ વિરોધ-સમિતિના મત્રી હતા સુપ્રસિદ્ધ નાગરિકોની સખ્યાબધ સહીઓવાળી આ અરજી કોની સહીથી આમની સલાહના સભ્ય મિ ફોસેટ પર રજૂઆત માટે મોકલવી, એ સબધી ઉક્ત સમિતિમાં એક નાનકડી તકરાર જાગી હતી આપણા જાહેરજીવનમાં એ જમાનામાં કેવી નકામી તકરારો જાગતી એનો એ નમૂનો છે ! ફીરોઝશાહે છેવટે રજૂ કર્યું હતું કે એ હક સમિતિના મત્રીઓનો છે, અને સમિતિને છેવટે એ માન્ય કરવું પડ્યું હતું

૧૮૮૦ના એપ્રિલમાં લોડે લીટન વાઈસરોયપદેથી છૂટા થયા એ જ અરસામાં મુખર્મીના ગવર્નર સર રિચર્ડે ટેમ્પલ પણ ફારેગ થયા મુખર્મી એમને ઘણા મિત્રો થયા હતા એટલે એ મિત્રોએ વિદાયમાનનો મેળાવડો ગોઠવ્યો મેળાવડામાં ઘણા માણસો આવ્યા હતા એમાં ફીરોઝશાહ પણ હતા એમને સર રિચર્ડેને આવી રીતે

ગવર્નર તરીકે માન અપાય એ નહોતું ગમતું. એ એને હોડી લીટનના એક ખાસ ખાંધિયા જ ગણતા. આથી એમણે વધી ઉદાગ્યો હતો કે મુંબઈના બધા નાગરિકોને નામે આ ગવર્નરને કાંઈ પણ માન ન જ અપાવું બોધ્યો. છેવટે તે માન-મેળાવડો ફક્ત ‘મિત્રો ને પ્રશંસકો’ તરફથી જ મેળવ્યો છે એવી સ્પષ્ટતા કરાતાં ફીરોઝશાહે પોતાનો વિરોધ ખેંચી લીધો હતો. પાછળથી છાપામાં એમણે એવો ખુલાસો બહાર પાડ્યો હતો કે અહીંથી છૂટા થતા ગવર્નરો, પાછળથી જ્યારે આમની સભામાં ચૂંટાય છે ત્યારે, આપણે નામે હિંદ અને હિંદીઓ વતી બોલવાનો ઘવો કરે છે! સર રિચર્ડ એમ ન કરી શકે એવું કરવાનો જ મારો હેતુ હતો.

૧૮૮૦માં મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં એના એક ગોરા એન્જિનિયર મિ. વોલ્ટનના ગેરવર્તનનો મામલો ચર્ચારૂપદ યજ્ઞ પડ્યો હતો. એ હજનેરે એક કોન્સ્ટ્રાક્ટરને સુધસાઈની માલકીની ખાણમાંથી જ મફત પથ્થર લેવા દીધા હતા. અને પછી ફરિયાદ થતાં પોતાના ગેરવર્તનનો ચક્રાતક બચાવ કરવા માંડ્યો હતો. ફીરોઝશાહે એની ખબર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને કોર્પોરેશનની સભામાં એની વિરુદ્ધ એક લાંબું ભાષણ કરીને એને ઠાઠી મૂકવાની દરખાસ્ત કરી. કોર્પોરેશનમાંના મુરોપિયનોને સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાનો એક ગોરા ભાઈ આવા ગુનાસર દંડાય એ નહોતું ગમતું. એટલે એમણે એનો બચાવ કરવા સકય એટલા બધા જ પ્રયત્નો કર્યા. અને ફટલાક હિંદી સભ્યોને ફોટીને ફીરોઝશાહ પર એક વધુમતે વિજય મેળવ્યો! પણ આ વિજય મેળવવા માટે એમને ભારે કિમત આપવી પડી. એમણે રજૂ કરેલો મુદ્દારો એ ગોરા હજનેર પર લગભગ દપકાની દરખાસ્ત જેવો હતો, પણ એને બીજી કોઈ શિક્ષા કરવાની વાત પછી મૂકવામાં આવી હતી.

મુધરાઈની દોપોરેશનમાં એક બીજે પ્રમગે પણ એમને અંગ્રેજ સભ્યો સામે ગૌરવપૂર્વક હાથા ઝડેવું પડ્યું હતું. પ્રમગ દોપોરેશનના સમાપતિના ય્યાને મી. હેમાબાઈ ફગમજીને ચૂંટવાની રજૂ થયેલી દરખાસ્તનો હતો. તે વખતે પ્રિન્સ ઓફ વેન્સ મુખર્ષીની મુલાકાતે આવવાના હતા. અંગ્રેજ સભ્યોના આગેવાન મિ. મેકવીને દરખાસ્તનો વિરોધ કરનાં એમ જણાવ્યું કે, જે તટસ્થતા અને તાકાત સમાપતિની ફરતે બચવવા માટે આવરણક છે, એ હિંદી નહિ હાખવી શકે એવો મને લાય છે ! બીજી, મુખર્ષીની આખાદી મોટે ભાગે એના અંગ્રેજ વેપારી સમાજને આભારી છે; એટલે તત્વત. અંગ્રેજ ગણાય એવા શહેરમાં પ્રિન્સ ઓફ વેન્સને આવકારે આપવાનું માન એમના જ જાતિજનને આપવું જોઈએ !

આનો ફીરોઝશાહે મુદાસર, મધ્યમ અને ગૌરવલયો જવાબ આપતા જણાવ્યું કે, ' પોતાના હિતમાં જે ન્યાય અને યોગ્ય છે એ જ કરવાની પોતાની નીતિમાથી દોપોરેશન આ પ્રમગે નહિ અગે એરી હું આશા ગર્ખું છું. ન્યાતમત, ધર્મ અને રગના કાર્ષ પણ બેઠેની દૃષ્ટિએ એનો વિચાર કરવાનો હોય જ નહિ દોપોરેશનના સભ્યો તરીકે આપણી ફરજ નિમજૂઝ કરવામા કેવળ લાયકાત અને શક્તિનો જ વિચાર કરવાની છે એ લાયકાત અને શક્તિ આપણને કાર્ષ અંગ્રેજ મદદગદમ્થમા જણાય, તો તેનો સ્વીકાર કરવા આપણે પણ આપુર છીએ પણ જો એ હિંદીઓમા જણાય, તો અંગ્રેજો એનો મુક્ત કહે, ઉદારતાથી અને કાર્ષ પણ આનાકાની કયા વિના સ્વીકાર કરશે એ વિશે મને કાર્ષ શકા નથી '

અવ. શ્રીનિવાસ રામ્બી ફીરોઝશાહની અગ્ર પ્રમાણિકતા માટે અને હકીકતોની કુશળતાભરી રજૂઆત માટે પ્રશન્તા કરતા જણાવે છે કે, ' એઓ કાર્ષ પણ કેસ હાય ધરતા ત્યારે એટલું બિલકુલ નિર્વિવાદ રહેવું કે એમનું કહેવું સાબળવું જ પડશે. એ મજબૂત

મનના શક્તિશાળી પુરુષ હતા; સિંહ જેવા દેખાતા; જોરદાર અવાજથી બોલતા; પોતાની આગળ પડેલા ટેબલ પર હથેળી પછાડતા વા મુક્કો મારીને બોલતા; અને કડક વાણી જોડે લયાલક અલિનયો મિલાવતા. એ શક્તિસ્વરૂપ હતા; અને બહુ જ યોડા માણસો એમની સામે ઊભી શકતા. ’

૬

ઈલ્યટ્ બિલ

૧૮૮૪ની ૭મી એપ્રિલને રોજ શ્રી. ફીરોઝશાહ મુબ્બની સુધ-રાઈના પ્રમુખ તરીકે સર્વાનુમતિથી ચૂંટાયા.

પ્રમુખ તરીકેની કામગીરીનું આ વર્ષ બાદ કરીએ, તો ૧૮૮૩થી ૧૮૫નાં વર્ષોમાં ફીરોઝશાહે માત્ર મુબ્બની સ્થાનિક પ્રશ્નોમાં જ રસ લેવાને બદલે અખિલ હિંદના વિશાળનર પ્રશ્નોમાં પણ બાગ લેવા માંડ્યો હતો.

૧૮૮૪ના લગભગ અંતભાગ સુધી લોર્ડ રિપન હિંદમાં વાઈસરોયપદે હતા. હિંદના ઇતિહાસમાં એ એક સૌથી વધુ લોક-પ્રિય વાઈસરોય ગણાય છે. લોર્ડ લીટનના આપખુદ અમલ પછી વાઈસરોય થનાર રિપન સાહેબે લોર્ડ લીટને કરાવેલો દેશી છાપાને દબાવવાનો કાળો કાયદો રદ કર્યો હતો. એમના અમલ દરમિયાન હિંદીઓનાં મન હરી લે એવો ‘ઈલ્યટ્ બિલ’ નામક ખરડો એમના કાયદાના પ્રધાન મિ. ક્રાઈની ઇલ્યટ્ રજૂ કર્યો હતો. રાજ્ય કરતી પ્રજા તરીકે ગોરાઓ પોતાને હિંદીઓના કરતાં ઊંચા અને સુધરેલા માનતા હોઈ, કોઈ પણ ગોરાનો ન્યાય કાળા માણસના હાથમાં ન હોવો જોઈએ, એમ માનતા. પણ તત્કાલીન હિંદી કાયદા મુજબ પ્રેસિડેન્સી મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં આવો બેદ માન્ય કરાતો નહિ. ખરી

વાત એ છે કે અંગ્રેજ અમનમા એ જમાનામા એ પદ ધણુ ખરુ
અંગ્રેજોના જ હાથમા રહેતુ પરતુ હિંદીઓએ આઈ સી એમ ની
કમ્પુ પરીક્ષામા પણ જેસવા માડયુ હતુ અને આવા એક
આઈ મી એસ શ્રી બિહારીવાન ગુપ્ત કવકતાના પ્રેસિડેન્ટી
મેનિસ્ટ્રેટ નિમાઈ ચૂક્યા હતા અને એમને ગોરા ગુનેગાગેનો
ન્યાય કરાને પ્રમગ પડી ચૂંચો હતો કેટનાક વખત પછી એમને
બદલી આપનામા આવી ને કનકતા બહાર એમને વધારે જવાબ
દાર એવા નિર્ના મેનિસ્ટ્રેટના ટોફા પર નીમવામા આવ્યા પણ
ત્યા એમણે જોયુ કે પોતાના હાથ તળેનો ગોરા અમલદાર ગોરાનો
ન્યાય તોળી શકે, પણ પોતે ગોરા નહિ ટોવાથી કાયદા મુજબ
એમ ન કરી શકે! આથી એમણે અરકાગને લખ્યુ કે આ તો
કેવો કાયદો છે? આવા કાયદાને સુધારવો જોઈએ! આ તો મને
બદલી આપવાને બદને ઉતારી પાડવા જેવુ છે! આ ફરિયાદ પ્રાતિક
સરકારે વડી સરકારને પહોંચાડી ને વડી સરકારના ઉપર્યુક્ત કાયદાના
પ્રધાને એવો સુધારો રજૂ કર્યો કે નિ લા મેનિસ્ટ્રેટ અને નિ ના
ન્યાયાધીશો પણ—કાગાગોરાના કોઈ પણ બેઠ વગર—ગોરા
આરોપીઓનો કેસ ચલાવી શકશે, ને ઇન્સાફ આપી શકશે પણ
ગોરાઓને થયુ કે આ તો અમારા હક્ક પર તરાપ છે અંગ્રેજ
બચ્ચાનો ન્યાય અંગ્રેજ જ કરે એ અંગ્રેજોનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે
મેળાકાર્દામા એ લખેતુ છે લોર્ડ રિપન અને એના મદદનીશો નહિ
સમજે તો અમે બડ કરીશુ એમને ઉપાડી જઈશ કેદ કરીશ,
ગમે તેમ કરીશુ પણ કદી વશ વર્તીશુ નહિ!

આવો પ્રયત્ન વિરોધ જોઈ લોર્ડ રિપનની સરકાર મૂઝવણમા
પડી ગઈ બીજી બાબુ આ વર્ણુબેદની હિન્દુઓના પરિણામે હિંદીઓની
અસ્થિતા પણ વધુ ને વધુ જાગ્રત થવા લાગી ને હિંદીઓએ લોર્ડ
રિપનની સરકારને ટેકા આપવા અને પોતાની ગોરાઓ સાથેની
સમાનતા આપિત કરવા, પોતાના જ દેશમા પોતાની જ સામે

કમચેલા આ અન્યાયી બેદલાવ સામે જળરદ્ધત મુમેશ ઉપાડી આ દિવસાયમા વ્વાલાવિડ રીતે જ મુમર્દના અગ્રમણ્ય નેતા તરીકે શીરોઝશાહે પણ ભાગ લીધો અને ધર્મનું બિલને ટેકો આપ્યો. ૨૮મી એપ્રિલ, ૧૮૮૩ને રોજ મુમર્દના દાઉદ હોલમા સર જમશેદજી જીજીભાઈના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી બાહેર સલામા મૂળ ફરાવના અનુમોદક તરીકે બિલનો અક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપી, હિંદીઓએ એમા દાખવેલા રસના કારણે દર્શાવી, આ પ્રશ્ન વિરુદ્ધ ગોરાઓએ ઉઠાવેલા અસાધારણ વિરોધ વિશે બોલતા એમણે જણાવ્યું કે,

‘નેન બાઈટના રાખ્દો ચાદ કહું તો, હિંદમા નયેલા અમેનેએ ભગવાન ઈસુખ્રિસ્તની દસે આજ્ઞાએનો ભંગ કરીને હિંદ છતેડુ હોવાથી, હવે એને સાચવી રાખવામા ગિરિપ્રવચનના સિદ્ધાંતને અનુસરવાનું વિચારણુ એ અતિરાય મોટું ઘર્ષ મયું છે, એવું જ હિંદમાના ગોરાઓને લાગતુ લાગે છે! રાત્રીની પ્રભા પર ન્યાતભવ કે ધર્મના બેદ વગર સમાનતા અને ન્યાયના સિદ્ધાંતો અનુસાર રાજ્ય કરવાની નીતિનો ગોરાઓએ ખુલ્લી ગેને અને અનુનપૂર્વક વિરોધ કર્યો છે! એમને કદી વિચારી નેયું છે કે બ્રિટિશ સત્તા હિંદમા ચેના આધારે ટકી રહેલી છે! હિંદ તત્તવારથી જિતાયું છે એ એમનો જમ છે હિંદ પદી તત્તવારથી જિતાયું નથી અને કદી તત્તવારથી રાખી સકાવાનું નથી સામ્રાજ્ય રાખ્યા એ અમેજ રાજપુત્રોએ હિંદમા ન્યાયની નીતિ અખતિયાર કરી છે, એ કેવળ ન્યાયની નીતિ નથી એ તો સામ્રાજ્યના સાચા સુમજપૂર્વકના આત્મરક્ષણની પણ નીતિ છે. ઉલટે પોતાના મોટામા મોટા અને વિશ્વામુખા વિશ્વામુ રાજપુત્રોને મોટે બહેન મયું છે અને પોતાના મહેરબાન મદારાણી સાહેબના મુખે દંડેરા પિટાચે છે કે હિંદ પર ન્યાયના, સમાનતાના અને પ્રામર્દિલકતાના ત્રિફલો પ્રમાણે ન્યાતભવ, પણ અને ધર્મના માર્ગ-પણ બેદલાવ વિના રાજ્ય કરવામા આવશે.

‘આ દિલેનેતા નિલનુ વાજખીપણુ અનિવાર્ય છે. અમેનેને ભય રાખવાનું કોઈ કારણુ નથી લાગતીઓ. ઉશ્કેરાઈ છે ને મન અગવશ ઘર્ષ મયા છે પણ લાગતીઓ ન્યારે રાખી જશે. મન રવમ્બ ધરો ને

પક્ષભેદની વ્યાપેશી કટુતા બુલાઈ જશે ત્યારે એઓ પોને પોતાના અજબ રાખે છે અને કાર્યો સંભારી હસશે. અને મિ. લેન્ડન (અંગ્રેજ પક્ષકાર) અને શ્રી. લાલમોહન ઘોષ (હિંદી પક્ષકાર) એકબીજાને બેઠવા દોડી જશે !'

લોર્ડ રિપનની સરકારે ગોરાઓના વિરોધથી દબાઈને પ્રથમ તો એવો સુધારો રજૂ કર્યો કે ગોરાઓના કેસોનો ન્યાય કરવાની આ સત્તા બિલ્લા મેન્ડેસ્ટેટ અને સેશન્સ જજ સિવાય કોઈને આપવી નહિ. પણ ગોરાઓએ એ સ્વીકારવાની ના પાડી, અને આખું બિલ જ ઉઘાડી દેવાનો આગ્રહ કર્યો. સરકાર એમ કરવા તૈયાર ન હોવાથી થોડો વખત વળી પાછી ઝુંબેશ ચાલુ રહી. છેવટે, એવો સુધારો માન્ય થયો કે બિલ્લા મેન્ડેસ્ટેટ અને સેશન્સ જજને આ સત્તા આપવી, પણ આરોપી જે પોતાના દેશજનોની જૂરી માગે, તો એની એ માગણી કોર્ટ મંજૂર રાખવી.

આ સમાધાન સ્વીકારવું કે કેમ એ બાબત બમાળાના પ્રખ્યાત આગેવાન શ્રી. મનમોહન ઘોષે મુમત્તના ઉપયુક્ત આગેવાનોને તારથી પુછાવ્યું. શ્રી. હીરોઝશાહ એ વખતે માથેરાન હવા ખાવા ગયા હતા. પણ શ્રી મંડળિકે થોડા મિત્રોને પૂછીને જવાબ આપ્યો કે લોર્ડ રિપનને એમની મુશ્કેલીઓમાં ટેકા આપો એ સલાહ સ્વીકારાઈ અને એ પ્રમાણે સુધારેલો ખરડો કાયદો બન્યો.

પણ આ સમાધાનનું ઉપપરિણામ એવું આવ્યું કે અંગ્રેજ આરોપીઓનો ન્યાય જે એમના દેશજનોની જૂરી મારફતે જ થવો જોઈએ, તો પછી હિંદીઓનો ન્યાય પણ એ જ રીતે કેમ ન થવો જોઈએ, એવો એક નવો આગ્રહ આપણે ત્યાં જન્મ્યો. શ્રી. હીરોઝશાહે પણ 'બોમ્બે મેજેસ્ટ્રેટ' નામના છાપામાં લખીને એમ જાહેર કર્યું કે,

‘યથેવુ સમાધાન એક ગભીર રાજકીય ભૂલ છે. પરસ્પર વિદ્વેષની લાગણીઓ ત્યારે ઉશ્કેરાયેલી હોય, ને ગુનાનો ભોગ બનનાર આસામી કરતાં આરોપીની જાત કે દેશ જુદા હોય, ત્યારે આ જૂરી-પદ્ધતિ તો

એક નાકસી ફારસ સમાન જ નીવડવાની એટલે આવી દિંમને સમાન અધિકાર મેળવવાનો કોઈ અર્થ નથી ગોરુ પચ ગોરા આરોપીઓને ખોલી રીતે નિર્દોષ જાહેર ન કરે એ માટે જરૂર તેા સવામતી દાખલ કરવાની છે. આરોપીને પચના અન્યાયી અભિપ્રાયથી છાન મૂકવામા આવ્યો છે, એવુ બાગે એવા તમામ કેસોમા, ફરિયાદીને હાર્ષકાંટમા અપીલ કરવાનો અધિકાર આપવો જોઈએ.

સરકાર વધુ કળુ કરવા માગતી નહિ હોવાથી દુરોપયન જૂરી સામેની ફીરોઝશાહે સૂચવેલી સવામતી વિશે કશાં આગળ પગલા ભરાયા નહિ હિંદીઓને પોતાના દેશજનોની જૂરી આપનાની ચળ વળ એમની સૂચના મુજબ પડતી મુકાઈ, અને એમણે 'ગબીર રાજકીય બૂન' સમાન ગણેન સમાધાનથી ગોરા ગુનેગારોને, ખાસ લાલ મેળવી, નામની સજા ખાઈને, એમ ને એમ છૂની જવાનો (ખાસ કરીને ગુનો કોઈ હિંદી સામે હોય ત્યારે) રાજમાર્ગ ખુલો થયો.

એમ છતાં, આ ઝુંમેશને અગે ગોરાઓના પક્ષે મહારાણીના દહેશ જેવા ગબીર વચનોનો જે ઉપહાસ થયો, અને હિંદીઓને સાફ સાફ સભગાનવામા આવ્યું કે 'આના પ્રસંગોએ સાડુ સાડુ બોનડુ એ ખરી રીતે આંખવારિક હોય છે, એવા વચનો એ કોઈ પાર્લમેન્ટનો કાયદો નથી.' એની હિંદી જાગૃતિમા તેા બહુ સારી અસર થઈ

લોર્ડ રિપન

લોર્ડ રિપનની વાઈસરોય તરીકેની લોકપ્રિયતાના મૂળમાં દાદાજી બિંબ સિવાય બીજાં કેટલાંક ઉપગોળી પગલાં પણ હતાં. આમાં શીથી અગત્યનું પગલું એમણે જાહેર કરેલ રથાનિક અગત્યની યોજના હતી એ બાબતનો સરકારી દસ્તાવેજ ૧૮૮૨ના એ મહિનામાં જાહેર કરાયો હતો.

એ જાહેર કરતી વેળા વાઈસરોયે પોતાની એ માન્યતા પણ અપેક્ષા કરી હતી કે કેળવણી વધારાથી હવે જાહેર મેદાની બાવનાવાળા માણસોનો એક વર્ગ જપાદામૈય જિભો થવા માડ્યો છે, એમની મેદાનો લાભ ન લેવો, એ ખરાબ રાજનીતિ ગણાય એટલું જ નહિ, શક્તિને નકામી વેડફાવા દેવા જેવું જ ગણાય.

આ હિંમતભરી જાહેરાતથી દેશમાં પુષ્કળ નવો ઉત્સાહ જાગ્યો હતો અને એનો અમલ ક્યારે થાય, ક્યારે થાય એની જાખના ઊંમી થઈ હતી. આથી ગ્રીષ્મ મુદ્દરાઈઓની જેમ મુમર્ઝની કોર્પોરેશને પોતાના બધાં રજીને વધારે ઉદાર અર્થાત્ લોકપ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું કરવાની જરૂર જોઈ, અને ૧૮૮૩ના જાન્યુઆરીમાં એ વિશેની સમાચાર ઉપાલબ્ધિ અર્થાત્ શ્રી કીરોજશાહે એમાં વગત્વી ભાગ લઈ લેવો હતો અને સરકારી સંજોગના સ્થિતિચુસ્ત વાધાઓનો સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો હતો. સામાન્ય રીતે હિંદમાં જ્યારે જ્યારે સ્વરાજ તરફની પ્રગતિની વાત આવે છે, ત્યારે અંગ્રેજો શરૂઆતથી એની દલીલ કરતા આવ્યા છે કે એમ કરવાથી હિંદુ બહુમતીના હાથમાં સત્તા ચાલી જશે, માટે બહુમતીઓના હિતમાં એમ કરવું શક્ય નથી. કીરોજશાહે એ દલીલને હાથજનક જણાવીને કહ્યું કે,

મુક્તા મતદારમહોદયોની પદ્ધતિની અસરકારકતામા જ દુ તો માનનારો છુ સુધરાઈના વહીવટમા છેલ્લા થોડા વર્ષોમા જે ચમત્કારિક પરિવર્તન થયુ છે, એ ચૂંટણીના સિદ્ધાંતનુ પરિણામ છે

ચર્ચાને અતે સુધરાઈના કાયદામા કરનાર સુધારા સૂચવના શ્રી હીરોઝશાહનો સમાવેશ કરતી એ નાનકડી બધારણસમિતિ નીમવામા આની હતી

ગોરાઓમા અન્યતઃ અગ્રિય અને હિંદીઓમા અન્યતઃ લોકાગ્રિય થઈ પડેલા આ વાઈસરોયના ટોદાની મુદત વવાઈ આપવા મહા ગાળીને અરજી કરવાની હિંચવાયને અંગે ૧૮૮૩ની ૧૭મી ફેબ્રુઆરીએ એક જાહેર સભા મુમર્ઝમા ધી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિયેશનની મુમર્ઝની શાખાને આગ્રયે ભરવામા આની હતી જાઈ હીનશા પિટિટ એર્મા સભાપતિસ્થાને હતા શ્રી દાદાભાઈ નવરોજી, નવરોજી ફરુદુનજી, બદુદુદ્દીન તંયબજી, બહેરામજી મયબારી, હીરોઝશાહ વગેરે વખ્તાઓએ એ સભામા લોડે રિપનની રાજનીતિના ને એમના બક્ષિતવ્યના બહુ વખાણુ કર્યા હતા મહારાણી સાહેબાને ડગ્લાની અરજીનો અગ્રે સ્વીકાર માટે રજૂ કરતા શ્રી હીરોઝશાહે જે કારણો રજૂ કર્યા હતા એ દ્રષ્ટમા નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) જે ભેજાએ એક મહાન યોજનાની કંપના કરી છે, એની હાજરી એ યોજનાનો પૂર્ણતાએ અમન કરવા માટે ખાસ ઇચ્છવા યોગ્ય છે

(૨) બીજે વાઈસરોય શુ કામે ને શુ નહિ એની કાર્ધને અમર નથી નાઈમરોય દમેશા મહાન, જાનો અને ઉદાર મનનાનો પુરુષ જ દોષ એવી માન્યતા લોડે લીજને બોગી પાડી છે

(૩) નોકરશાની લોકોના સાચા આત્મિક જીવન વિશે ફેવળ અજાન જ ધરાવે છે એને લોકો તરફ માન નથી અમે દુગીએ છીએ એડુ તો લોકોની કાર્ધ અગ્રા દુગી જ ન શકે, એવી એમની દદ માન્યતા દોષ છે

લોર્ડ રિપનની મુદતમાં પ્રો જ વધારો ન કરનામાં આવ્યો એટલું જ નહિ, વસ્તુતઃ એમની મુદત પૂરી થતા પહેલાં જ રાજ નામ આપીને એ નિવૃત્ત થયા ! એમની પટેના, એમના મુખ્ય મદદનીશ મેન્ડર બેરિંગ, જે પાઠ્યથી સર એવેનિન બેરિંગ અને લોર્ડ કોમ થયા, એમણે વિદાય લીધી એ પણ નાણામંત્રી તરીકેની સારી કામગીરીને લીધે અને હિંદીઓ પ્રથેની સહાનુભૂતિને કારણે લોકપ્રિય હતા તો ગળી ઓગસ્ટ ૧૮૮૩ને રોજ ફરામશ કાવસજી દસ્તગતમાં ભરવામાં આવેલી જાહેર સભામાં એમને આપનાના માનપત્રનો દરાવ શ્રી કીરોજશાહે રજૂ કર્યો હતો એ વખતે એમણે મોરા સિવિલિયનોની હિંદ પ્રથેની સામાન્ય વિરોધી નીતિ પર પ્રહારો કર્યા હતા અને મેન્ડર બેરિંગ એ દૃષ્ટિએ તદ્દન જુદા પડે એવા હિંદીપ્રેમી સિવિલિયન ટોવાર્થી આપણા માનને ટેલા લાયક છે એ બતાવુ હતું.

૧૮૭૮માં લોર્ડ લીગને હિંદી વજરને એની સૂચના પ્રી ટી ક જે જગાઓ પર હિંદીઓને નીમના અથવા પહોંચાડના આપણે માટે અશક્ય છે એ જગાઓની તેઓ મદત્વાકાક્ષા મેની શકે એવી સિવિલ સર્વિસમાં દાખલ થનાનું એમને ઉત્તજન આપતું એ અત્યંત નિરાશાજનક હતું. પણ તકનીકી હિંદી વજર લોર્ડ સેનિસ બરીએ ત્યાર પૂર્વે જ આઈ સી એસની પ્રાવેશિક પરીક્ષાઓના ઉમેદવારોની ઉમ્મર ધમ્મીને ૧૮ની પ્રી લીધી એટલે એમની ઉમ્મરમાં જોઈતો અભ્યાસ કરી લઈને અંગ્રેજ હરીફાઈ જોડે હરીફાઈ કરવા ઈંગ્લેન્ડ પહોંચી જતું જ હિંદીઓ માટે અશક્ય થઈ પડ્યું. લોર્ડ લીગને પછી પોતાની સૂચના વિશે નિશ્ચય દબાવુ નહોતું કર્યું.

૧૮૮૪માં લોર્ડ રિપનની સરકાર સમગ્ર હિંદીઓના વિરોધને મગજે આ પ્રશ્ન આ ચો હતો અને એમાં કીરોજશાહ પર એમનો અસિધાય જાણવા પડ્યો મોટો હતો બીજા સપ્ટેમ્બર, ૧૮૮૪ને રોજ

મુબરકમા મળેલી એ મલા સમક્ષ ઉમેન્વારોની વચમર્યાદા વધારવા માટેની ને હિંદીઓનો અસતોષ વ્યક્ત કરતી જગ્યા બદરદીન તંયબજીની દરખાસ્તને અનુમોદન આપતા શ્રી કીરાઝશાહે હિંદીઓને રાજકીય અળવળ ન કરવાનું કહેનાગ જોગઓની સખત ઝાટકણી કાઢી હતી ગોરા દીવાદારોનો ઉપદાસ કરતા એમણે કહ્યું હતું કે, આ લોકો પણ ડિકન્સના બાહુવીની* જેમ આપણને કહે છે, 'તમારા ભક્ષાની ચિંતા તમે પોતે શું કામ કરો છો?' અમાગ પર છોડી દો ને! અમે તમારા હિતસ્વી છીએ।' આગળ આવતા એમણે એવા અર્થનું કહ્યું હતું કે, 'ધણા સાગ મુજોની બાનતમા અગ્રેન્ને આપણા કરતા ભવે અઠિયાતા હોય, એમને વ્યર્થમા ફસાર્ધ જતા રોડના માટે જુમેનો કરવાની ને આપણી વાતો જોરશોરથી ગજૂ કરવાની આપણે જરૂર છે બીજું આપણે વિશે એમનું અજ્ઞાન ભારે છે. એ અજ્ઞાનમાંથી એમને બચાવના માટે પણ આપણે અળવળ કરવી પડશે.'

હિંદીઓનો વિરોધ જોઈને દુકાં નાખવા માટે બ્રિટિશ સરનારે શ્રી કીરાઝશાહ અમેત ધણા લોગના વાધાની ઉપરવટ થઈને 'સ્ટેટ્યુટરી ટ્રિવિન અવિસ' નામની ખામ ભુદી નોકરીઓ મઢી હતી એમાં કાર્ક પણ આવેશિક પરીક્ષા લીધા વિના થોડા ખાનદાનના પુરોને વા રોગિયાઃ હિંદીઓને આર્ક મી એમ કરતા એકા પગાઁથી એના જેવી જ નોકરીઓ આપવાની હિંદી સરકારને સત્તા અપાઈ હતી કીરાઝશાહે એ દવાના દુકાંનો ફગી વિરોધ કરતા જણાવ્યું કે,

* ડિકન્સની નવજક્યામા સઠ બેસેફ બાહુવીનું એક માત્ર છે એ પોતાને ગરીબોનો દોષ્ટ અને અબબાજન કહેવળવે છે. અને ગરીબોને મટે છે, 'તમારું મજૂ કરવાનું મારે નાથે છે તમે શું કામ ચિંતા કરો છો? બધું મારા પર રાખો.'

‘ખુદથી હમીશ્વરીથી હિંદીઓને આઈ. સી. એસ. થવા દેવા, એ જ એકમાત્ર ન્યાય અને માનપ્રદ ઉપાય છે. પણ ઉચ્ચની મર્યાદા પદાડીને એ છેલ્લી તક પણ હિંદીઓના હાથમાંથી મૂટવી લેવામાં આવી છે. હવે તો એક જ ઉપાય છે અને તે એ કે એની પ્રાદેશિક પરીક્ષાઓ એક જ વખતે ઇચ્છામાં ને હિંદમાં જુદે જુદે ગયેલે લેવી હિંદના વતનીઓની ન્યાય અભિલાષાઓ મતોાવવી હોય, તો ફરદિનિ-વાળો અને રાજનીતિકનિપુણ એવો એ જ ઉપાય છે.’

લોર્ડ રિપન એમની મુદત પૂરી થયા પડેલા જ ગજનામુ આપીને વાઈસરોયપદેથી નિરૂત્ત થઈ સ્વદેશ જતા હતા ત્યારે મુબઈને કિનારે એમને વિદાયમાન આપવા મુબઈના હિંદીઓ મોટી સખ્યામાં એકઠા મળ્યા હતા રહમી નવેન્બરને રોજ સર જમશેદજી જીજીભાઈના પ્રમુખપણા નીચે ટાઉનહોયમાં મળેલી સભામાં માણુમો માતાં નહોતા પદર હળર જેટલી મોટી માનવ-મેદની તો હોયની બહાર એકઠી થઈ હતી. એ સભામાં વાઈસરોયની સેવાઓ માટે આભારની રજૂ થયેલી દરખાસ્તને અનુમોદન આપતા શ્રી ફીરોઝશાહે પ્રસંગોચિત પ્રશ્નસા કરતા એવા અર્થેનું કહ્યું હતું કે,

‘લોર્ડ રિપનના રાજવહીવટની બાબતમાં મોરોઓ સામાન્ય રીતે એમ કહેતા આયા છે કે એ દીલો માણસ છે ‘હિંદમાં ઇચ્છાની પ્રતિષ્ઠા સાચવવા માટે એને તો કટક માણસની જરૂર છે’ આ બાબતમાં મુબઈના ગવર્નર માર્કન્ટ રુટઅર્ટ એલફિન્ગ્ગન વિશે જનરલ સિંગ્સે કહેલી વાત મને યાદ આવે છે જનરલ સિંગ્સે કહ્યું છે, એ- દિવસ એમના તમુના એ- ખૂણામાં પડેલા ચરાડી પુખ્તકાં બેઈને મ પૂછ્યું, ‘આ દગલો શું નામ એકઠો કર્યો છે?’ એમણે કહ્યું, દેશીઓને જણવવા. ‘પણ એ આપણે યુરોપ તરફ પાછા ફરવાનો રાજમાત્ર પણ નીવડે. તો પછી તમે મુબઈના બનનર તરીકે આવી સરખાવ કરો છો એથી મને આશ્ચર્ય થાય છે.’

“ ‘મને તે સંભોગમાં આપણે તો આપણી ફરજ બજાવવી જ રહી,’ એમણે જવાબ આપ્યો.

“લોર્ડ લીમનના રાજ્યમા મજૂત વાસનનો આ આદરી એની હયામા હયા, વા અધમમા અધમ કક્ષાએ પહોચ્યો હતો ને પરિણામે, જે પરિસ્થિતિ દેશમા જણી થઈ હતી, તે જોખમોથી પરિપૂર્ણ હતી લોર્ડ રિપને પોતાની સહાનુભૂતિમયી રાજનીતિથી એમા પ્રયત્નો આપ્યો હતો, અને બ્રિટિશ રાજ્યના પાયા મજૂત કર્યા હતા આને મ્યારે એવો વિદાય લે છે, ત્યારે વિરોધીઓને જો એમ જણાવ્યું હોય કે એમણે (લોર્ડ રિપને) રાજવહીવટમા કરી ચમત્કારિક સિદ્ધિઓ મેળવી નથી, તો એ બાબત એમનો વાક કાઢવો એ એમના મોમા સોબત નથી લોર્ડ રિપને પોતાની હિંદ પ્રત્યેની દુરજ બલની છે મહારાણી સમક્ષ અને અદેરા સમક્ષ પોતાની કામગીરીનો અહેવાલ આપતા . . એ એમ કહી શકે છે કે, ‘મયા બડાઈ જોઈ હતી ત્યા સારિ મૂકીને, અને અજપો તથા બચ હતો ત્યા સનોય મૂકીને હું આતુ છું’ મેં ઉચ્ચકની પ્રતિજ્ઞાની પુનઃસ્થાપના કરી છે’ અને ‘હિંદના લોકોની વફાદારીને, બચ અને જબરદસ્તીને બદલે, વિશ્વાસ અને આભાર જોડે નામીરને આતુ છું’

કોર્પોરેશનના સભાપતિ તરીકે, શ્રી કીરાજગાહે હાલના મુધરાઈના મકાનોનો પાયો લોર્ડ રિપને હાથે નખાવ્યો એ પ્રસંગે લોર્ડ રિપને કહ્યું હતું કે,

‘સ્થાનિક સ્વરાજ્યના વિકાસની યોજનાનો પ્રથમ વિચાર મને મુબઈની મુધરાઈનું બધારણ વગેરે જોઈને જ આગ્યો હતો મેં પહેલો આ દેશમા પગ મૂક્યા ત્યારે મને અહીંની મુધરાઈએ જે માનપત આપ્યું હતું અને એ વખતે એ આપનારઓએ જે ખાનદાન વર્તન દાખ પુ હતું એથી હું પ્રભાવિત થયો હતો અને એથી મેં એના બધારણ વગેરે વિષે ઘાગ પૂછપછ કરી હતી પરિણામે મને જે લાભવાન્તેવાનું મળ્યું હતું એથી આ દેશના લોકોની સ્થાનિક સંસ્થાઓના સ્થાવરની મંદિરો વિષે મને માન લેખન્યું હતું અને ત્યારે જ મને સૌથી પ્રથમ હિંદમા સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વિકાસ સાધવાની જરૂર વિષે વિચાર આ યો હતો

૮

પંચાશીની બે ખાસ પ્રવૃત્તિઓ

(૧)

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમા ૧૮૮૫ની સાલ યાદગાર છે એ સાલમા ૩૧મી જાન્યુઆરીને રોજ મુમર્તિમા ‘ધી બોમ્બે પ્રેસિડમી એસોસિયેશન’ નામનું એક નવું મંડળ સ્થપાયું હતું એની સ્થાપના કરનારી જાહેર સભા રૂઝમતી ડાનમતી ઇન્સ્ટિટ્યુટમા મળી હતી એની નિમનક ત્રિપુટી તૈયમતી, તેલગ અને ફીરોઝશાહની મનેરી હતી

મુમર્તિમા આની પૂર્વે બે રાજકીય સંસ્થાઓ સ્થપાઈ ચૂકી હતી પહેલી મધ્યાનુ નામ ધી બોમ્બે એસોસિયેશન હતું પાછળથી એ સંસ્થા પડી ભાંગી હતી બીજી સંસ્થા ઇન્ડિયા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિયેશનની મુમર્તિની શાખા હતી થી ફીરોઝશાહ એના એક મંત્રી હતા પણ એ સંસ્થા સ્વતંત્ર નહિ હોવાથી મુમર્તિમા અને હિંદના જાહેર જીવનના બધા પ્રશ્નોમા ઊતરી શકતી નહોતી આથી ધી બોમ્બે પ્રેસિડમી એસોસિયેશન નામની નવી સંસ્થા સ્થાપવાની જરૂર લાગી થઈ હતી

આ મધ્યાની સ્થાપના કરવા મળેલી જાહેર સભા સમક્ષ બાપજી કરતા શ્રી ફીરોઝશાહે જણાવ્યું હતું કે, કાર્ધ પણ માણસને, ખાસ કરીને પ્રગતિમાન દેશના કાર્ધ પણ માણસને, પછી તેનો ધર્મો ગમે તે હોય, ગાજગીય ડામકાજ માત્રથી પોતાની જાતને અગતી રાખવાનો અધિચાર નથી દેવતા યુતરવાર માટે જીવાનોના સહકારની એમણે માગણી કરી હતી અને કહ્યું હતું કે, તમારી શક્તિમા મને વિશ્વાસ છે એનો ઉપયોગ કંઘામા આવે તો અનેક

ઘાઘાભાઈએ પેદા કરી શકારો એમણે એ માટે યુવાનોને આપભોગ આપીને પણ દેશસેવા કરવા તાલ કરી હતી.

આ એમોમિયેશને ઉપાડેલું એક પહેલું કામ, આપવેન્ડને અસાન્ય આપવું કે ન આપવું એ પ્રશ્ન પર વડાપ્રધાન મિ. ગોંડવરને રાજીનામું આપીને ઉપાડેલા ચૂટણીના જન્મને, ઇંગ્લંડમાં ટેકા આપવાનું હતું મુનઈના એમોમિયેશને આ ચૂટણીમાં ભાગ રહેવા અમુક અમુક સભ્યોને અમારો ટેકો છે અને અમુક અમુક સામે અમારો વિરોધ છે એવું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું હતું આ એસોસિયેશનને લાગ્યું હતું કે આ ચૂટણી-જન્મનો લાભ લઈને, જે ઉમેદવારો હિંદના પ્રભોમાં રસ લેતા હોય, અને હિંદીઓના અભિપ્રાયો તરફ સહાનુકૂળિતિ ધરાવતા હોય, એવા સભ્યોને જીત મેળવવામાં આપણે ટેકો આપીને મદદ કરવી જોઈએ આ બાબતમાં હિંદના ખીજા ધવાકાઓના ટેકાની એમણે માગણી કરી હતી.

પાછળથી શ્રી રાનડેના નેતૃત્વ નીચે આવતી પૂનાની સાયેન્સ નિક સભાની સચનાથી મુનઈ, મગાળા અને કલકત્તા એ ત્રણ મોટા ધવાકા તરફથી એક એક પ્રતિનિધિ હિંદના પ્રચારાર્થે ઇંગ્લંડ પણ મોકલવામાં આવ્યા હતા.

આ બધા પ્રચારની ઝાઝી અમલ ઇંગ્લંડના મતદારો પર નહોતી જ થઈ એ કબૂલ કરતા પાછળથી શ્રી હીરાજશાહે કહ્યું હતું કે, ‘આપણે મોડેલા પ્રતિનિધિઓ થેઇમ્સ નદીમાં આગ લગાડવામાં તો સફળ નથી થયા, પણ એમણે ઇંગ્લંડના લોકોના દિલમાં એવી ચિનગારી ચાંપી છે કે જે વખત આવતા જલુપા ધરો !’

આમ હતા, થયેના પ્રયત્નોની નૈતિક અસર વિષે હીરાજશાહ આશાવાદી હતા તો રજી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૮૫ને રોજ પાર્લમેન્ટના સભ્ય પ્રો રોમેટ, જેમને અંગ્રેજો મરકગીમાં અને હિંદીઓ અત મલુ-પૂરં ‘હિંદના સભ્ય’ કહેતા, એમના અવસાન બદલ મળેલી

ઉપરુંકા એમોમિયેશન તરફથી બોલાવાયેલી જાહેર મનામાં બાળક
કગતા કીરોઝશાહે જણાવ્યું હતું કે, 'જે રાષ્ટ્ર આવા સપૂતો પેદા
કરી શકે છે અને જે અસ્તૃતિ આવી સમકાગિતા પેદા કરી શકે છે,
એની તરફ દિનના યોગ વધારે છટકી વફાદારી અનુભવ્યા વગર
અને વધારે આકર્ષણ વગર ગેરના નથી અને પ્રેમ દોમેટના
પોતાના દેશનો પણ આટલા વહેંચાડુ, અસ્થિ, અને રસના માણસના
વિચારો તરફ માનપૂર્વક ધ્યાન આપ્યા વિના રહેના નથી, અને
હેવટે તેમને માનવું જ પડશે કે, કેઈ પણ પગદેથી સરકારના કાર્યો
શાંતિન તરફ માન ન્યાયશુદ્ધિથી જ નહિ, પણ મદાનુસ્તિથી ભરેના
હોવા જોઈએ'

(૨)

મુમર્ઝ ઇનાઝના પ્રત્યે વિચારવાની વાતથી તો કગતા જે
સયોગબળથી પ્રેમર્ષને એમોમિયેશનને હિંદ સમસ્તના પ્રત્યેમા રસ
લેવાનું સૂઝ્યું, એ જ અયોગ મયોથી પ્રેમર્ષને હિંદી રાષ્ટ્રીય મહા
સભાની પણ સ્થાપના કરવા આ જ વર્ષોમા હિંદના જુદા જુદા
ઇનાઝઓના પ્રતિનિધિઓને મુમર્ઝમા એકા થવાનું સૂઝ્યું

બગાગામા પણ આ જ અરસામા આવી એક પરિવદ મળી
હતી અને એમા હાજર ગેરના થી કીરોઝશાહેને ખાસ આમત્રણ
અપાયું હતું પરંતુ તબિયતને કારણે એ ત્યાં ગયા નહોતા મુમર્ઝમા
મગેની મહાસભામા એની જ રીતે મગાગાના સિદ્ધ થી સુરન્દનાથ
બેનરજી હાજર રહી શક્યા નહોતા

અહીં રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપનાનો ટુકો ઇતિહાસ આપવો
અગ્રાને નહિ ગણાય મુજે આ વિચાર મિ એનન હૂમ નામના
મદામભાના સ્થાપક પિતા ગણાતા એક નિવૃત્ત અંગ્રેજ આર્થ સી
એસને આવેવો આવી શકનર્તી સસ્થાઓ સ્થાપાય છે ન્યાયે જુદે
જુદે સ્થળે જુદા જુદા વિચારશીલ માણસોને ગમે તે અરૂપે ઝાંખો

જાઓ પણ સમાન વિચાર આવેનો હોય છે એવી મધ્યસ્થ સરથાના વિચારને મર્ત અરૂપ આપના બદલ મિ ભૂમ યજ્ઞને પાત્ર થયા છે ૧૮૮૩ની ૧લી માર્ચે મિ ભૂમે કનકતા યુનિવર્સિટીના સ્નાતકો વ્લેગ એક પરિપત્ર લખેનો અને એમા તેઓને અગત આગમ અને સ્વાર્થના દેવુઓનો ત્યાગ કરી, પોતાને અને દેશને માટે વધુ આઝાદી હાનન કરવા, વધારે નિષ્પદા ગજવળીનટ મેગરવા, અને પોતાના જ દેશના વહીવટમા વડુ મોટો હિસ્સો હસ્તગત કરવા કૃતનિશ્ચય થના હાકન કમી હતી એને પરિણામે ૧૮૮૪ના અતભાગમા 'ધી ઇન્ડિયન નેશનન યુનિયન' નામની મસ્થા સ્થપાઈ હતી અને એણે મુમર્ઝના પ્રેસિડેન્ટી એસોસિયેશન તથા પૂનાની સાર્વજનિક મથા તથા બીજી રાજકીય મસ્થાઓ સાથે મળીને ૧૮૮૫ના ડિસેમ્બરમા અખિન ભારતીય પરિષદ બોલાવવાની યોજના ઘડી કાઢી હતી મિ ભૂમે આમ કરતા પહેલા દિંદના સત્તાવાળાઓનો, ખાસ કરીને વાઈસરોય લોર્ડ ક્વિન્ટેનો સાથ મેગરી લીધો હતો અને વિનાયક જર્જને ત્યાની પ્રજામા ફેરાસમેની ભટકણુ ગેરસમજે પણ દૂર રહેવા ખામ પ્રપત્ર મ્યો હતો હિંદીઓની કૃતિયાદો રજૂ કરનાર એક દેવમ્ય જવાનદાર મસ્થા સ્થપાય તો સરકારને તે કૃતિયાદો અમનવાની અને તેમને દૂર રહેવા શુ કરવુ એની સમજ પડે, એ અર્થે લોર્ડ ક્વિન્ટેને મિ ભૂમની યોજનાને આસીવાંદ આપ્યા હતા ઉપરુંજ પરિવદના પ્રમુખ તરીકે મુમર્ઝના મરનંને નૂટવાનો પ્રથમ તો વિચાર રખાયેનો પણ વાઈસરોયે મરમગી અમનદારને બદલે લોખનેતાની જ રાનદગી થાય એ ઇટ છે, એવુ કલાર્થો દનખાના પ્રખ્યાત નેરિંગ ના -યોમેસન- બોન-જીની વ જી કરસમા આવેલી બીજી આ પરિષદ મૂળ યોજના પ્રમુખ ના પૂનાના ભરવાની હતી, પણ ત્યા કોનેય ફાળી નીધાવાયો છે છતાં ઘડીએ મુમર્ઝે મરસાનું નક્કો કરવુ પડ્યુ હતુ એમા દેગના લુગ લુગ વિખાનોમાયો કુલ ૪૨ પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા અને મુમર્ઝમાં એવ મિયા મેન્ક

આગળ આવેલી જોડકામસ તેજપાળ બોર્ડિંગ સ્કૂલના ટ્રસ્ટીઓએ પોતાના વિશાળ મંડળો એમના સ્વાગત અર્થે ખુબી મૂક્યા હતા.

આ પરિષદ અથવા મહાસભા સમક્ષ રજૂ થયેલા બે દરાવો પરત્વે કીરોઝશાહે ભજવેલો ભાગ અત્રે નોંધના જેવો છે. પ્રથમ દરાવ હિંદી રાજવહીરટની તપાસ કરી અને સુધારનાની લલામણુ કુવા શાહી કમિશન નીમનાની માગણીનો હતો. કીરોઝશાહે એ અંગે બોલતા જણાવ્યું કે, એ કમિશન આ દેશમાં બેગીને સાક્ષીઓ તપાસે તથા તેના ઉપર હિંદીઓનું પ્રતિનિધિ ન હોય. પરંતુ એ કમિશન હિંદ અને ઈંગ્લેન્ડ બંને સ્થળે સાક્ષીઓની તપાસ કરે એવો સુધારો તેમણે હેવરે માન્ય રાખ્યો હતો.

બીજો પ્રશ્ન કીરોઝશાહે બર્માને તાજના સસ્થાન તરીકે જાહેર કરવાનો છેડો હતો. બર્માને હિંદ સાથે જોડી દેવાથી અને હિંદનો ભાગ બનાવવાથી હિંદની તિજોરી પર એ નાહકનું બોળરૂપ થઈ પડશે, એમ તેમણે જણાવ્યું. દક્ષિણમાં સિનેન અને અમિમા બર્મા તાજના સસ્થાનો તરીકે હશે, તો હિંદમાં વધારે ઉદાર રાજકીય સમ્બાઓની ધ્યાપના કરવાની વાતમાં આપણા હાથ વધારે મજબૂત થશે, એની તેમની માન્યતા હતી.

મહાસભાએ કીરોઝશાહનો દરાવ પસાર કર્યો હતો. પણ સરકારે તે વખતે તો સ્વાર્થવશ થઈને બર્માને હિંદ સાથે જ જોડી દીધું અને તેને આગેની લગાઈનો બધો ખર્ચ હિંદની તિજોરી ઉપર નાખ્યો. પ્રસિદ્ધ છે કે પત્રી જેમ જેમ હિંદમાં સ્વરાજ્યની ચળવળ ચાલતી થઈ, તેમ તેમ બર્માને પણ ગુમાવી ન બેસવું પડે એ ધરાદારી સરકારે તેને હિંદથી જુદું પાડ્યું હતું.

૧૮૮૮નો સુધરાઈનો ધારો

૧૮૭૨ના સુધરાઈના ધારાના પ્રસંગે કીરોક્ષણને એમના પ્રગતિવાદી વિચારા માટે લોકોનો ખૂબખૂબ ઉપદ્રાસ અને વિરોધ વેળે પડ્યો હતો અને એમ હતા, જ્યારે નવો ધારો થયો, ત્યારે એમના વિચારોને એમા ઘણી રીતે અપનાવનામા આવ્યા હતા. ૧૮૮૮ના સુધરાઈના કાયદાની બાબતમા એમ બન્યું કે જ્યારે મુનઈ સરકારે ધારામંડળમા* એ રજૂ કર્યો, ત્યારે એમા શ્રી તેનમ સિનાય ખીજે કોઈ પણ આગળ પડતો દિંદી મનાસદ હતો નહિ તોડું રી, જેઓ એ વખતે મુનઈના ગવર્નર હતા, એ જાણતા હતા કે આવા કાયદાના ધડતર વખતે ધારામંડળમા કીરોક્ષણ જેવા આગળ પડતા અને મુનઈની સુધરાઈના વર્ગોના કામકાજના અનુભવી અને ગસિયા કાયદામાજની જરૂર છે આથી એમા એમણે એમની 'વધારા'ના સભાસન તરીકે નિમણૂક કરી હતી અને લોકોએ એને વધારી લીધી હતી.

ઉક્ત કાયદાનો ખરડો મિ નેઇનરે જ્યારે ધારામંડળની બેઠકમા રજૂ કર્યો, ત્યારે શ્રી તેનમે એને વખોડી માલ્યો હતો અને કહ્યું હતું કે વર્તમાન કાયદો અને આ ખરડો એ બેની જ વચ્ચે માર પમતગી કરવાની હોય, તો જ વર્તમાન કાયદાને જ પમતગી આપુ જ્યારે મિ નેઇનરે એના વખાણ કરતા એમ કહ્યું હતું કે, મુનઈના નામરિકેને એનાથી સુધરાઈના ખર્ચ પર પૂરેપૂરો ચકચ ઠામૂ મળશે અને સુધરાઈની કાર્યમતના વધારમા ત્યારે ચકચ કદાએ પડેગશે !

* લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ

ચર્ચાને અંતે ખરડો એક પ્રારસમિતિને મોપવામાં આવી હતો એ સમિતિ મરાઠીના કારાગારીના સજા સગ મેળવેલ મેલપિને, સરકારના ઓફિસરો વગરના બિ મેલપિન, શ્રી તેનમ, શ્રી કીરોઝશાહ અને ઠાઠ શાહજીનીની બનેલી હતી મિતિના અમનદારી અર્થેને મુનર્થી સુધરાઈના કામમાંનો પ્રથમ અમન નહોતો પણ એમને એમના પૂર્વગ્રહો હતા એટલે એ છોડારીને એમની પાસે પોતાનું મોખ્યાન્ય દર્શિમિદુ સીમનવતા કીરોઝશાહને સુખિ, ધીરજ અને સમિતિ દાખરીને મમ લેવું પડ્યું હતું સુધરાઈના કાયદાની બાબતમાં એમનો મોટો સિદ્ધાંત એ હતો કે સુધરાઈની છેવટની મત્તા સુધરાઈના હાથમાં રહે કમિશનરના હાથમાં નહિ અને હતા કમિશનરને વહીવટી કામમાં પૂરતું સત્તાગ્રહ રહે, અને નહીનગની જનામગરી એની ર? મુજ ખરડામાં આથી બિનહુ હતું મરાઈસમતાને નામે મિશનરને એની મધી સત્તાઓ હતી કે સુધરાઈ એની આગળ પામળી થઈ જતી હતી ઉત્તરુક્ત પ્રાર સમિતિએ મુજ ખરડામાં ખીજા પણ અગત્યના ઉપર ફેરફારો થઈ હતા, જેની નિગલમાં જીતરનાની અગ્રે જરૂર નથી એમ હતા કેનીમ બાબતોમાં હજી મનાગપણ રહી ગયું હતું આથી મેપોરિશને એક નરી અરજ કરી પોતાના વચારોનું દનાણ મુકું હતું

૭મી માર્ચ ૧૮૮૮ને રોજ જવારે એ ખરડો બીજા વાચન માટે ધારામકમાં રજૂ થયો હતો ચારે ફરી ઉચ્ચ નકાઈ જામી હતી અને પ્રારસમિતિએ ફેબી દીધાના ધણાખરા સુધારા માન્ય થયા હતા

શ્રી કીરોઝશાહે પોતે જીનજર મુનર્થી નગરીની સુધરાઈની સેનામાં અને ઉક્ત કાયદાના અમનમાં ઉચ્ચ ભાવનાથી કામ કરીને એ સુધરાઈની અને શહેરની ખ્યાતિમાં વધારો કરેલો છે, એની કૌણ ના પાડી શકે એમ છે?

બહારગામ લીધે, ત્યારે એમના રસાનામા ઘણી વાર એક હળમને લેનાનું પણ જૂનતા નહિ !

એમના જમાનાના પ્રખ્યાત પુરુષો અને જાહેર મેવકો પર સરકારની આખ ગેતી — એમને સર ક્યારે કરી દેના, અથવા સગ્રામી ક્યારે બનાવી લેવા, એ દૃષ્ટિએ ! ઈ સ ૧૮૮૮ માં ન્યાય મૂર્તિ નાનાભાઈ હરિદાસ દેવનોક પામ્યા, ત્યારે એમની જગાએ શ્રીરોઝશાહને નીમવામા આવશે એવી વાત ઠીપડી હતી. મિ તેમને એ પદ અપાયા પછી કેટલોક વખત થઈ ગયો ત્યારે બોડું રીએ મિ એય એ વાડિયાને કહેલું કે, તેમને એ પદે નીમવાની સૂચના કાઈ પણ કારણે હિંદી વજી અવમાન્ય કરે, તો મારો વિચાર મિ શ્રીરોઝશાહનું નામ સૂચવવાનો હતો, પણ શ્રીરોઝશાહ એ સ્વીનાત કે ક્રમ એને વિષે મને શકા હતી !

બોડું રીની એ રામ ખોળી નહોતી બૅરિસ્ટર થઈને હિંદની જુમિ પર પર મૂક્યો ત્યાર પછી થોડા વખતમા આવેલી સગ્રામી નોકરીની લાનચને એમણે જે મારણોમર રોકક મારી હતી, એ તો સનિમેન મજબૂત થતા હતા એમને ધધામા મકગતા મળી હતી, અને જાહેર જીવનમા આગેવાની મળી હતી એવા કાઈ એમના સ્વતંત્ર અભાવમા ફરક પડ્યો નહોતો એમના આર્થીઓ પંખા તૈયબજી, રાનડે અમી અદાવત્તર એક પછી એક સગ્રામી નોકરી મ્લીમરી ન્યાયમૂર્તિઓ મના હતા અને જાહેર જીવનમા કમે કમે આંહો ભાગ લેતા થઈ ગયા હતા.

છાપાનું સાહસ, કૌર્કડ-તપાસ

૧૮૮૮ની સાવમાં ફીરોઝશાહે ‘એડ્વોકેટ ઓફ ઇન્ડિયા’ નામના મુમર્દના એક અંગ્રેજી છાપાને પ્રખ્યાત પત્રકાર મિ. જહાંગીર મુર્ઝાના નેડે ભાગીદારીમાં ખરીદી લીધું હતું. ઇંગ્લેન્ડ ખરડાને લીધે દેશમાં જાગૃતિ આવી ત્યારથી તૈયબજી, તેજમ અને ફીરોઝશાહ રાજવહીવટની દરેકે દરેક ચાખામાં મુદારો કરાવવા ખાઈખપૂચીને મંડ્યા રહ્યા હતા ‘ધી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’, ‘ધી બોમ્બે ગેઝેટ’ અને ‘ધી એડ્વોકેટ ઓફ ઇન્ડિયા’ એ ત્રણ અંગ્રેજી છાપાં મુમર્દના ચાલતાં એમાંથી ‘ટાઇમ્સ’ સામાન્ય રીતે હિંદ-વિશેષી હતું, ‘બોમ્બે ગેઝેટ’ હિંદ અને હિંદીઓ તરફ મુકાબલે સહાનુભૂતિ ધરાવતું હતું, અને ‘એડ્વોકેટ ઓફ ઇન્ડિયા’ જે એ વખતે ડૉ. બેનીના હાથમાં હતું, એ મરવા પડેલું હતું આવી રિયતિમાં હિંદી દરિયો પૂર્ણપણે રજૂ કરે એવા એક અંગ્રેજી છાપાની જરૂર હતી. એટલે એ પૂરી પાડવા ડૉ. બેની પાસેથી એમણે ઉપર્યુક્ત રીતે ભાગમાં ‘એડ્વોકેટ ઓફ ઇન્ડિયા’ હાથ કર્યું હતું એ ભાગીદારી એકાદ વર્ષથી વધારે ચાલુ રહી નહિ એમણે સારા સારા લેખકોનું એક જૂથ એને માટે એકઠું કર્યું હતું અને મિ. દીનશા વામ્બા વગેરે જાહેર પુરુષોની કવમો એમાં જાણકતી હતી પત્રની નવી નીતિ દર્શાવતા અગ્રવેખમાં શ્રી ફીરોઝશાહે એવા અર્થનું લખ્યું છે કે, બધા અંગ્રેજો ‘આપણા શત્રુ’ વા જીવમગાર છે, અથવા તો બધા હિંદીઓ સરકારના દુશ્મન અને રાજદ્રોહીઓ છે, એ બેમાંની એકે વાત અમે માની લેવાના નથી જે કાર્મ પોતે કેવો છે એ સાબિત કરી આપશે, ત્યારે જ તે એવો છે, એમ અમે માનીશું.’

ધ ધાદારી સફળતા

શ્રી કીરોઝશાહના જાહેરજીવનની ધ્યા છોડી જરા એમની વવતી જાતી વળીનાત અને ધધાદારી સફળતાનું અવલોકન કરી નહિએ

૧૮૮૭ની રાત ૩ ભરૂચના એક સમાનિત ગૃહસ્થ શ્રી એનજી મચેરજી પણ સુધગર્ભની જન્મત અગ્રે વિશ્વાસર્ભગનો કેમ થયો હતો અને એમા બચાવના ધારાશાસ્ત્રીઓ તરીકે મિ મર્ડિન અને કીરોઝશાહને રોકવામા આવ્યા હતા આરોપીની સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાને કારણે આ મુદ્દમાએ લોકોનું જલ્દી ધ્યાન ખેંચ્યું હોવાથી, છેવટે જ્યારે આરોપીને કોર્ટ નિર્દોષ જાહેર કર્યો, ત્યાર વાતાવરણ એટલું ઉત્સાહિત થઈ ગયું હતું કે ભરૂચના એમના પ્રશંસકોએ આ વિજયી વડીલોને વાળ, ફાદાર વગેરેથી નમાન્યા હતા !

ખીન્ને એક પ્રખ્યાત કેસ જેમા કીરોઝશાહને રોકવામા આવ્યા હતા એ ખબાતન્તપાસના નામથી ઓળખાય છે એ પણ ૧૮૭૭મા થયેલો એમા આરોપી ખેડાના તત્કાલીન મેજસ્ટ્રેટ મિ વિમ્બે દીવાન સાહેબની પુનાની આગર પર દાવ નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો મુદ્દાનો હતો ફરિયાદી ઓ આરોપી મને મેરગ માણુમો દોવાથી વાત અગ્રેગે ચર્ચા હતી ઓ જાતા મુદ્દમામા અસાધ્ય રહ્યા મન લેતી થઈ હતી તો ગીની મુદ્દમા આરોપની તપાસ કરવા બે જનામ ૧૨ અમલદારોની તપાસ અભિતિ નીમી હતી અને એની કચેરી અમલવા મા ગઈ હતી આરોપી તપ્પથી એ જમાનાના સૌથી પ્રખ્યાત ગણાતા મહાગ્ધી વજાન મિ ઇન્વેસ્ટિગેને રોકવામા આ પા હતા જાગે ફરિયાદી તરફથી શ્રી કીરોઝશાહ જમા ૨૮ હતા રાત્રી તપાસને અંતે આરોપીને ગુનેગાર જાહેર કરવામા

આગેો હતો અને પહેલી સાક્ષીની સલાજલરી તપાસને અંતે
બોર્ડે રીની સરકાર પણ એમા સમત થઈ હતી. જોકે મિ. વિલ્સને
અપીલ કરી અને સાથે સાથે નોકરીનું રાજીનામું આપી દીધું, ત્યારે
પાછળથી હિદી વજીરે રાજીનામું સ્વીકારી લઈને તેમના ઉપરના
આરોપમાથી એમને મુક્ત જાહેર કર્યા હતા !

મિ જેમ્સ ગોર્ડન બેનેટ નામના એક પ્રખ્યાત અમેરિકન
— ન્યૂયોર્ક હેરાલ્ડના માલિક — જે જગતની મુસાફરી કરતાં
કરતા એ વખતે હિદમા આવી ચડ્યા હતા અને કુદરતના પ્રેર્યા
'ધી રાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ના ખાસ રિપોર્ટર જેડે બેગીને એ કેસ
સાબળવા ઉજ્જ તપાસ-સમિતિની બેઠકમા હાજર હતા, એમણે કહ્યું
છે 'હું હિન્ની લવ્ય મુસાફરીએ આવ્યો છું, અને ઘણા રસમય
અનુભવો કરવાની આશા રાખુ છું પરંતુ એ પાગમી ધારાગારની
જેણે એક છુટ્ટા સાક્ષીને ઘટો કાઢવાના રહ્યું અદાથી આખળી
નાહ્યો, એ અજબ આખ ઉઘાડનારા અનુભવને બીજાને કાઢ
અનુભવ આખી શકશે કે કેમ એની મને શકા છે'

આમ આત્યાઝ મુધીમા ફીરોઝશાહ વઢાવાતના ધધામા સારી
ગીતે જામી ગયા હતા, અને એમના ધધામા પહેલી હરોળના પુરુષ
બની ગયા હતા મુજગત અને કાલિયાવાડ નવે એમને વઢાલ તરીકે
રોકવાની માગ લગભગ અવિરત હતી એમનો દેખાવ જોનાર પર
મુઆપ પાડે એવો લવ્ય હતો એમની રીતભાત ખાનદાન અને
અઘતન હતી અને એમનો પોશાક એક સુસઝૂત શોખીન પુરુષ
જેવો હતો. એમની તીવ્ર બુદ્ધિ, સામાને ગભરાવી મકે એવી ઉગ્ર
ભિત્તટપાસ, દલીલગાજીનું જોર, હિમત અને હોશિયારી એવા હતા
કે, રાજકારણ અને જાહેર ક્ષેત્રની જેમ ધધાના ક્ષેત્રમા પણ તે પહેલી
હરોળમા જ મુકાય એમના શોખીન જીવન સગથી ઉત્તેજ કરતા
એમના ચરિત્રકાર બાઈ મોદીએ લખ્યું છે કે, તેઓ ધધાને અથે

આ લખાણ બતાવે છે કે હિંદી જનગૃતિને પરિણામે અત્રેને અને હિંદીઓ એક બીજાને કેવા માનતા થવા લાગ્યા હતા !

૧૮૮૬માં આ ઇાપા સાથેની ભાગીદારી એમણે છોડી દીધી એ વર્ષમાં, અગાઉ મુખર્મીની સુધરાઈના કમિશનર તરીકે નામચીન થઈ ગયેના મિ ફોર્ડે વિશે લોર્ડ રીની સરકારે એક તપાસસમિતિ નીમી હતી એ બિરાદર એ વખતે ઇલાકાના એક વિભાગના કમિશનરના જવાબદાર પદે પહોંચી ગયા હતા એમની કમિશનર તરીકેની કારકિર્દી લાચરુચવત અને એવી બધીઓના આક્ષેપોથી ખરાબ થયેલી હતી પણ આઈ સી એસ હોવાથી, ગોરા હોવાથી અને એમની બીજી લાગણ્યોને કારણે તેમ જ જબરા પક્ષકારોને કારણે એમની વિરુદ્ધની ફરિયાદો માટે તપાસ કરવાનો હુકમ આપતા લોર્ડ રીની સરકારને મુરકેલીઓ પડી હતી પણ લોર્ડ રીએ છેવટે તપાસસમિતિ નીમનાનો હુકમ આપ્યો હતો સમિતિએ એમને દોષિત જાહેર કર્યા હતા અને એથી 'સીવી સ્વર્ગ'માંથી બીતરી આવેન' (હેનન-બોર્ન) ગણાતી આઈ સી એસ લોકોની મહત્તીમા અસાધારણ ફડકડાટ થયો હતો ગોગઓ લોર્ડ રી પર છેડાઈ પડ્યા હતા અને શક્ય એટલી રીતે એમને ઉતારી પાડવા ફરતા હતા

એવામાં ઇન્ડિયન જનરન ઓફ પોલીસ મિ ઓમોનીએ આ તપાસ વિશે લખેલી એક સુખ્ત નોંધ તપાસસમિતિના અહેવાલમાં પ્રગટ થવા પામી એમાં એવો આક્ષેપ હતો મિ ફોર્ડેની આર્થિક વ્યવસ્થાઓ વિશે સારી રીતે માહિતગાર એની પારસી ફોર્મ આ તપાસસમિતિના કામકાજમાં કોઈપણ સહકાર આપ્યો ન હતો !

આ બદનક્ષીભર્યા કથનની સામે પારસી ફોર્મ ખગબગ બીટી હતી અત્રેને તે જો જોઈતું જ હતું લોર્ડ રીને ખોટો દેખાડામાં પારસીઓ પણ ભળે એ તેમને તો ગમે જ, પણ ફીરોજશાહ એમની આ મેરી રમત પામી ગયા એવે એમણે પોતાની બધી શક્તિઓ લોર્ડ રીને જાહેર રીતે વખોડવામાં પારંગીઓ ન ભળે એ મામલો

લગાડી તેમની સજાહથી પારસીઓ તરફથી સર દીનશા પિટિટને હાથે લોઈ રી પર પોતાની ફરિયાદ ચૂકૂ કરતો પત્ર મોકલવામા આવ્યો. તોઈ ગીએ એમનુ કથન સાલણીને તરત પોતાનો ઇન્કાર પ્રગટ કર્યો કે, મિ ઓમોનીના કથનને એમની સરકાર સાચુ માનતી નથી

એમ છતાં, કેટલાક ગરમ મિભજના પારસીઓ જાહેર સભા ભરનાના અને જાહેરમાં વાતનું વતેસર કરવાના પોતાના વિચારમા મક્કમ રહ્યા હતા અને એમણે પારસી છાપામા કીરોઝશાહ સામે બહુ વાદવ ઉઠાવ્યો હતો જવાબમા ૧૭મી ઓગસ્ટ, ૧૮૮૬ ના 'એડુવોકેટ ઓફ ઇન્ડિયા'ના અકમા કીરોઝશાહને એક લામો લેખ લખવો પડ્યો હતો એમા એમણે જણાવ્યુ કે, લોઈ રીએ કરેલા ઇન્કારથી ઉક્ત કથનને ખોટુ ઠરાવવાનો અર્થ સરી ગયો છે તો પછી 'સભાઓ ભરીને કોઈને આપણે વિશે ગેરસમજૂતી ફેલાવવાની તક મળે એવા ભાષણો કરવા-ઠરાવના, એ ખિલકુલ નિરર્થક છે

આ તબક્કે ૧૮૯૦ સુધીની કીરોઝશાહની કેળવણી વિષયક પ્રગતિઓનુ સિંદાવલોકન કરી લેતુ ઠીક પડશે ૧૮૬૮મા સર એવેન્જાડર ટ્રાટની ભવામણ્યથી એ મુળઈની યુનિવર્સિટીના અધ્યેતા (ફેલો) નિમાયા હતા. પરંતુ કેટલાક વર્ષો સુધી નિયામક સભાની વિચારણાઓમા એમણે કરો ખાસ રસ લીધો નહોતો જાહેર જીવનના ખીજા ક્ષેત્રોમા પ્રસિદ્ધ થતા ત્યાર પછી એમણે યુનિવર્સિટીના કામકાજોમા આગળ પડતો ભાગ લેના માડ્યો ભાષા તરીકે ફ્રેન્ચને યુનિવર્સિટીના અધ્યાસક્રમમા સ્થાન આપતુ નહિ એની ચર્ચા થયેલી તેમા એમણે ભાગ લીધો હતો અને ફ્રેન્ચને એ સ્થાન આપનાની મિ જાર્ડિનની દરખાસ્તને ટેકા આપતા કહ્યુ હતુ કે, અગ્રેજી ભાષાનુ સાહિત્ય ઉચ્ચ ગ્રાદિનુ ટોપ એથી ખીજા કોઈ આધુનિક ભાષા ભણનાની કોઈને સગવડ ન કરી આપની, એ દલીલમા શુ નબૂદ છે ?

ખીજો પ્રસંગ મેટ્રિક્સ મેલેન્જમા પ્રવેશનું ધોરણ કેવું રાખવું એ સલાહ યુનિવર્સિટી સમક્ષ આ-ચો ત્યારે ઉપસ્થિત થયેનો ફીરોઝશાહે એ વખતે નિયામક સભા (સેનેટ) બેઠા પોતાના ભાણુમા એમ કહેતું કે વિદ્યાર્થીઓ માટે મેટ્રિકને બદલે પ્રિવિયસનું ધોરણ કરવું બરાબર છે, ૫૦૦ વિદ્યાર્થીનીઓને માટે ઉત્તેજન દાખત મેટ્રિકનું ધોરણ ચાનું રાખવું જોઈએ આ એમના સુધારાને પક્ષપાતી ગણી, સભાએ નામંજૂર કરેનો એમ જણાય છે

કુળવણીના પ્રશ્નમા ફીરોઝશાહ ખીજી અનેક રીતે રસ લેતા ૧૮૮૬ના એપ્રિલમા ગ્રેન્ડયુએટોનું મહત્ત્વ મ્થપાયું એના એ એક સર્વર્ધક પુરવ્વ હતા એની સ્થાપનાને બેએક વર્ષ પીયા ત્યાર પછી ફીરોઝશાહ પોતે એના પ્રમુખ નિભાયેલા અને વર્ષો સુધી પ્રમુખ રહેના એ મંડળે નિયામ સભામા પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક મેળવવામા અને યુનિવર્સિટીની સુધારણા વગેરે તત્કાલીન પ્રશ્નોમા રસપૂર્વક ભાગ લીધેનો

૧૮૮૮મા ફીરોઝશાહને મુનર્ષ યુનિવર્સિટીના ‘આન્સ’ વિભાગના ‘ડીન’ અર્થાત્ સરનર્થીન ચૂટનામા આન્યા હતા એમની સામે ઊભા રહેના મિ જેન્સ જર્ડિનની દાર થવાથી ઝગીક ઠંડનાય ઊભી થઈ હતી અને જર્ડિનના પક્ષકારોએ પારમીઓ પર આક્ષેપો પણ કર્યા હતા

મહાસભાની આગેવાની

ઈ સ. ૧૮૮૫માં મુમુર્ઝીમાં સ્થપાગેલી હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા અપારાધ્ય અગતિ કરતી હતી. ૧૮૮૫માં એમાં આવેલા પ્રતિનિધિ-ઓની સંખ્યા ૭૨ હતી, તે બીજે વર્ષે વધીને ૪૧૨ની થઈ હતી, અને એમ વર્ષે વર્ષે વધતી જતી હતી. આ ઉપરાંત મિ ભૂમે દરેક શહેર અને ગ્રામમાં એનું પ્રચારકાર્ય શરૂ કર્યું હતું. તેથી સત્તાવાળાઓમાં મહાસભાની વિરુદ્ધ દુરમનાઈની લાગણી ઊભી થઈ હતી, અને વાઈસરોય લોર્ડ ક્રેરિન કે જેમના આશીર્વાદ લઈને મહાસભા મુમુર્ઝીમાં સ્થપાઈ હતી, તે જ હવે વિરોધના શરૂ કાઢતા હતા !

૧૮૮૮ માં અલાહાબાદ મુકામે મહાસભા મળી, ત્યારે સ્વાગત-સમિતિને મહાસભાની બેઠક ખાટે સ્થળ મેળવવાના વાખ્યા પડ્યા હતા. એક દેશપ્રેમી ઉદારાત્મક પોતાની ખાનગી ઇમારત અને એની વિમાળ જમીનો વાપરવાનું આમનજી આપ્યું, ત્યારે જ સ્વાગત-સમિતિની આ પ્રાયમિક મુશ્કેલી દૂર થઈ હતી !

શ્રીરોજશાહે આ મહાસભામાં પ્રમુખની દરખાસ્ત રજૂ કરીને ભાગ લીધો હતો ત્યાર પછી એમણે જાહેર નોકરીઓ ખાખતના ફરાવની તરફેણમાં અસરકારક શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા. ૧૮૮૮ના જાન્યુઆરીમાં એમને જાહેર નોકરીઓ અંગેના કમિશન સમક્ષ સાક્ષી આપવા બોલાવવામાં આવ્યા હતા, એ વાત આગળ આવી ગઈ છે.

આ કમિશન કરેલી લઘામજામાં દલાવેલી છટખાટોની ઝડપ કરવા હતા ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદમાં એમણે આવેશિક પરીક્ષાઓ ન

લેનાય ત્યાં સુધી હિંદીઓને કદી ન્યાય થતો નથી, એવા અર્થનો દરાવ મહાસભા સમક્ષ મિ. માડેની નોટને રજૂ કર્યો હતો અને શીરોઝશાહે એને ટેકા આપ્યો હતો.

એ ટેકા આપતા એમણે રાજગૃહ તેમ જ આર્થિક આવશ્યકતાઓને કારણે પણ દેશના સત્તાનોને હિંદુ નોકરીઓમાં વધારા પ્રમાણમાં ધ્યાન આપવાની જરૂર વિશે વિવેચન કર્યું હતું.

તેમણે કહ્યું હતું કે ‘હિંદુઓ ઐતિહાસિક રીતિ રીવાજો સાચી રીતે જાળવવાનું જોઈએ એ નક્કી થતી વેળા એ જમાનાના ઇચ્છાના મુજબ રાજપુત્રોએ ૧૫૫૭ની રવીકાંડ હતી કે, પૂર્વની પ્રત્યેક માટે પાસ નિર્દેશ આપવાનું સાચું એ વહેવાર રાજકારણ નથી. સૌથી વધુ પરગણા અને અને પિતૃત્વભર્યા એમ્પ્રાયસાઈને પાસ પોતાના શક્તિશીલ પ્રદેશ માં રિયલ અને કાયમી થઈ હોય તો તેણે પોતાના મૂળ એ દેશની જનતામાં નાખવા પડશે.’

અન્યાયાના મહાસભા સમક્ષ આવેલો ખાંને દરાવ જેમાં શીરોઝશાહે ભાગ લીધો, એ હથિયાગ્રાધીના કાયદાને લગતો હતો. મહાસભામાં એ મગન લગભગ ૬૦ વડા આવેલો અને પસાર થતો.

શ્રી તેનગ અને બહારકરે ૬૦ વર્ષની જેમ એ વખતે પણ એની આંખે પાંચો ઊંચો હતો એમનું કહેવું એમ હતું કે, દરમિયાન કેવળ ભાવનાવશતાને કારણે રજૂ કરાય છે ને કરાયો છે લોકો છૂટથી હથિયાગે રાખતા થયે તો બિનદા ગુના વધેને દર વર્ષની જેમ શીરોઝશાહે અને પત્રી સુરેન્દ્રનાથે વગતા જવાઓ આપ્યા અને શ્રેતાઓને પોતાના વાક્યપ્રસાદથી અને દલીલોથી જીતી લીધા શીરોઝશાહે જણાવ્યું કે, “એક આખા રાષ્ટ્રને તમે નામદં નહિ કરી શકો અને તમારે નામદં ન જ કરવું જોઈએ એક વાર જો એમ કંઈ પાડે, તો પત્રી એને એ મનંગી અને સમિત પાટી મેળવતાં થજો લાગે સમય જશે ઇચ્છાના મગન જેમ્સ ખાંનેએ પોતાના ૫૦ વાક્ય આપી, ત્યારે મેડરેડના ડચ્કની મદદ માર્ગે

ત્તી પછી એ કપૂરના દીકરાને એ ગણને મરાસી નાખેવો. તેવાથી એને જરામ સાચો ન, 'આરે એક દીકરો તને જેને હું તમારી મદદે આજે મોઢી સડત પડે અપારે આગી પામે એ નથી.' એ ન પ્રમાણે ઇન્કેને જવારે દિવની મદની જરૂર પડશે, ત્યાર આ રાજમણીને કાગળે દિવને એવો જ જવામ આપવા વેળા આવે. ૧૧

ત્યાર પછીની મહામત્તા મુમર્ઝા મળી પ્રમુખગયાને નર વિપિરમ વેકમેન નામના દિના પરામર એવા એક અમેજ મિગદન ધૂટાવા દતા આ વખતે ગ્વાગત પ્રમુખનું કાગ દીરાજશાદને માથે આજુ હતુ મુમર્ઝા અન્વાગ મુખીમા એમની ખર્વાત એટલી બધી લાપી ગૂના દતી કે, એ પદ બીજા મર્ઝને અપાય જ નહિ મુમરામિા એ જગમગ સગમુખવાર જેવા દતા અને મુમર્ઝાના મન્દાવા હાનમા પછી એમનું વગંસ એટલું જ મજબૂત હતુ આ ૧૮૮૬ની આવ દતી અને મહાસભાના પ્રતિનિધિઓની મજ્યા પછી ૧૮૮૬ની જ દતી. એટલે નામના ઇન્કેના એક સમર્થ વિચારક અને પાર્લમેન્ટના મળે એ એકમા આમ હાજરી આપી દતી દિવ દારામદગોમા કગવાના દરકામેને વગતો એક ખગડે એમને પાર્લમેન્ટમા રજૂ કરવો હતો અને એ બામત હિફમા લોખેતાઓને અને બીજાઓને એ મળી લેવા મામતા દતા.

૧૮૮૦મા કલમતા ખાતે મળેલી મહાસભામા દીરાજશાદ પ્રમુખપદે દતા તે જમાનામા કેનાક પારમીઓમા મેમનાદનું વનબ હતુ, અને તેઓ દીરાજશાદ વિષે એવો પ્રચાર કરતા કે, દીરાજશાદ પોતાના ધર્મ મધુઓને છોડી, 'જાતે અને રાષ્ટ્રને પોતાના કહેતા ફરે છે. અન્તા મહાસભાના પ્રમુખપદેથી આવા કોમવાદીઓને જવામ આપતા એમણે જણાવ્યુ હતુ કે, —

'પોતાને જન્મ આપનાર ધર્મને માણસ નેટરો વધારે વજોલો રહે, માજોમના સવાનો એડે બધુવાજ્જ્ય સજોશી અને પ્રેમણ

બ્યવહારથી વધારે મુશ્કેલીઓ પડે દેશની સર્વ કામોની બધુતાને જેટલો વધારે સ્વીકાર કરે, એટલો જે મારે મન વધારે સારો અને સારો પારખી, મુસલમાન અથવા હિંદુ છે.

હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી કોમોમા બેદલાવની વૃત્તિ ઉકેર્યાનું હિંન્દી અખડતા અને તાકાતને દિવલિત કરવાની પરદેશી મરદારની નીતિ જ હતી. દાદાભાઈ નવરોજ અને ફીરોઝશાહના જમાનામા તેઓ પારસીઓને પરદેશી કહેવડાવવા મનાવવા અને બને તો લવચાની પોતાની હુકુમા વેવા પ્રસ્તુત કરતા હતા. આનો જવાબ આપતા ફીરોઝશાહે પોતાના ભાષણમા ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે,

‘આખરનો સોંસનો, નોર્મનો અને કેન લોમો ઇસ્લામા ખાર સોંકાથી વસવાટ કરવાથી અગ્રેજ થઈ ગયા છે, અને ઇસ્લામ એમની માનુષ્યમિ થઈ ગઈ છે, તો અમે પારસીઓ હિંદમા (હવે) પરદેશી ચાના? બચિના જ સવાનો મરી રીતે નહિ?’ આમ મીને એમણે સરખાનમા જ એમ કહ્યું હતું કે, તમે પ્રમુખપદ આપી મને જે માન આપ્યું છે, એ મારે હું સંવિરોધપણે અને એક હિંદી તરીકે વમારો આભાર માનું છું.

રાષ્ટ્રીય મહાસભા ઉપર અગ્રેજો તરફથી મુમતા બિનવશ દારીના તટોમતનો જવાબ આપતા શ્રી ફીરોઝશાહે જણાવ્યું કે,

‘ઇસ્લામા છે એવી પૂર્ણ ચિકિત્સિત લોઅરિતિનેધિત્વવાળી સંસ્થાઓ અમે એકી સુધારે નથી મામતા. હતિહાસના પાક અમે પણ બપવા છીએ એવી સંસ્થાઓ રથપાતા વખત બચ એ અમે બહોળીએ છીએ પણ અમે એવું માન્યું છે જ શું હજી તો. પાચ સોંકાઓ પહેલા — સાન્મન ન મોન્ટફર્ડના જમાના પહેલા — અગ્રેજો ભોલકતા એટલું પણ અમે નથી માન્યું. રાજસતા ધરાવતી હઈ અતિનેધિત્વવાળી સંસ્થાઓ અમે માગી છે?’

‘હતિહાસના અને અનુભવના પારોળી તો (આપણે નહિ પણ) આપણા સામાવળિયાઓએ અવગણના મી છે એ લોકો એવી દલીલ કરે છે કે એરિટોગ્રાના આર્થ સત્ય(યુટીલિટી)ના નાગરિકોને રોમાવતા બધા જ ગુણો અને લાયકાનો મેળવીને આખરી જનતા પૂરી તેવાર ન શાય, ને મૃશ્વી પર અર્વ ન પીવડે, ત્યાં મુધી રાજકીય

સુધારાની દ્રશી રાસ્યાત જ ન કરી. ત્યાં સુધી આપણે રાહ જ ચોઈને બેની રહેતુ.

મહાસભાની માગણીઓ સમસ્ત જનતાની નથી, એના એક વિભાગ માનની, અથવા તે થોડા કેળવાયેલા બાળુઓની છે, એવા આક્ષેપ સંબધી બોલતા એમણે કહ્યું કે,

આખી જનતા કેળવાયેલી હોત, તે સલાહકાર ધારામણો વળી કોણ માગત? પૂરી પાર્લમેન્ટ જ ન માગત? . . . હું ફરી કહું છું કે, દેશના કેળવાયેલા અને પ્રમુદ્ધ લોકો પોતાને મળેલી કેળવણીની અમૂલ્ય બક્ષિસના આભારભારણુ દેણ વાળવા સમયસરની અને સુયોજનામયી રાજનીતિ માગે છે, અને અનુમલ્યજ્ઞે દલીલો રજૂ કરીને માગે એ મહાસભાની કીર્તિની વાત છે. (તાગીઓ)

અતમા 'જેકિવ અને હાઇડ'ના નાનકડા નવવનુ સ્મરણ કરાવીને એમણે એવા અર્થનુ કહ્યું હતું કે,

'માણસના ગ્રજાવની બે બાળુઓ હોય છે એક ઉચ્ચતર અને બીજી નીચતર. આજ હિંની સમાજના 'હાઇડો'મા નીચતર વળણેા કેટલીક વાર હોય અને નોકરચાહીને હિંદી જનતાના હિંતોની અવગણના કાવતી દેખાય તે દાલની એક બાળુ જ છે. એથી કરીને તેઓ પોતાના ગ્રજાવની ઉચ્ચતર ને ઉમદા બાળુ કાયમ માટે શુભારી બેસનાર નથી છેવટે એનો જ વિજય થવો જોઈશે.'

બેતાજ ખાદશાહ

મુઘલના જાહેર જાનના ફીરોઝશાહનું ન્યાન હવે લગભગ 'સરમુખત્યાગ' જેવું થઈ ગયું હતું. માર્ચ પછી જાહેર દામખા એમની આગેવાની રહેતી એટલું જ નહિ, એમને પૂછ્યા મિનાય કશું બાગ્યે જ થતું આ હમીયત જાહેર જાનનું કમતા કોર્પોરેશનમાં વળી સચિરોપ પ્રમાણમાં સાચી હતી કોર્પોરેશન અને સરનાર વચ્ચે વારંવાર તકરારી પ્રશ્નો ઊભા થતા અને કડી તકરારો પછી થની લોડ રીની નિહિતિ પછી આવી તકરારો ફરી પાછી ઉઘ સ્વરૂપ ખારણ કમતા લાગી હતી ને સળધો તગતર થવા માંડ્યા હતા. આતુ એક ઝારણુ તો ૧૮૮૮નો કાયદો જ હતો એ કાયદા અનુસાર મુઘલ જાહેરમાં અપાની પ્રાથમિક કમરણીનું ખર્ચ એ મુઘલ સરનારની અને કોર્પોરેશનની સમુપ્ત જવાબદારી લેખાઈ હતી પણ વિગતવાર ફાગવાનીની પ્રમાણની એમાં સ્પષ્ટતા કરાઈ નહોતી. ૧૮૮૮ પૂર્વે મુઘલ સરનાર પ્રાથમિક કમરણી પાછળ નહિ જેવું ખર્ચ વરતી ત્યાર પછી સ્થાનિક સસ્થાઓનો વિકાસ કરવાની નીતિ અપ વાર થતા, મુઘલ સરનારે એ ખાતે રિસોલ્વ ખર્ચ કરવાનું નક્કી કર્યું ખડુ, પણ ખર્ચની ફાગવણી કરવાની ખાખતમાં ફરો અવાનીને કોર્પોરેશનના ખખા પર પોતાનો ભાર સેરવી દેવાનો પ્રસ્તાવ કરતા માંડ્યો કોર્પોરેશનમાં આથી આ પ્રશ્ન પરત્વે અચાંચો, ને લમાણુ લખાપટ્ટીઓ થતા માડી કોર્પોરેશનનું દક્ષિણિદુ રજૂ કરવાનું દામ મુખ્યત્વે ફીરોઝશાહ ઉપર જ હતું.

ખીજે એક પ્રશ્ન એવી રીતોની દોષિપટવના ફડનો હતો સરનાર આન આખું ખર્ચ કોર્પોરેશને ઉઘવડુ જોઈએ એવું માનતી અને

ધરતી હતી આ ખામત કીરોઝશાહે કોપોરેશનમા અમરકાગઢ
ભાષણ કર્યું હતુ, પણ સત્તા આગળ શાણપણ નકામુ એ ન્યાયે
અરકાગ ધોકાશાહી કરીને પોતાનુ ધાર્યું કરાવી ઘર્ષ હતી

પોલીસખર્ચ, એકિઝક્યુટિવ એન્જિનિયરની નિમણૂક, હુનિ
વર્સિટીને અપાતી મદદ પર સરકારે મૂકેલો કાપ, અને એવા બીજા
તન્કાલીન મદત્વના પ્રશ્નો પર કોપોરેશનમા અનત ગર્થાઓના
અખાડા આવેલા છે એ બધામા કીરોઝશાહે ભજવેલો ભાગ એટલુ
પુરવાર ડર છે કે, એ કોપોરેશનના પ્રાણ સમાન હતા

એ સામા પડ્યા હોય ને હતા પસાર થવાની આશા સેનાતી
લોય એવી કોઈ દરખાસ્ત ભાગ્યે જ જોવામા આવતી સુધરાઈના
કમિશનરો પણ એમની સામે પડતા પહેલા બાગ રાર વિચાર કરતા ને
ન્યારે એમનો ટેકો લોય ત્યારે અહીં સતોય અને સુખ અનુભવતા
આ નૈતિક સત્તા કોઈ પણ માણસ મગર ઘર્ષ શકે એવી હતી
કોઈ પણ નાના માણસને એ મળી લેત, તો એણે એનો દુરુપયોગ
કરનામા બાળ ન રાખી લેત પરંતુ કીરોઝશાહે એનો ક્યારેય
દુરુપયોગ કર્યો હતો એમ કોઈ કહી શકે એમ નથી સરકાર
જેડે એ સતત વડતા પણ જેને એ અચૂકના હકની ખામત
માનતા, એ ખામત એ કદી દુરામલ રાખતા નહિ સુધરાઈના
સરકાર-નિયુક્ત કમિશનરને પણ કોપોરેશનની સલામા કોઈ ગાળ
બાંહે તે એ કદી સહન કરતા નહિ કોપોરેશનની સળાઓ પર
કોઈ ધા ડરે, વા કોઈ એને સહેજ પણ પચાની પાડવા જાય, એ
જેમ એ જરા પણ સાંખી શકતા નહિ એની જ રીતે કોપોરેશનના
અમલદારોનું માન અને સ્થાન સચવાઈ રહે એની એ હમેશા કાળજી
રાખતા આથી કોપોરેશન તરફ સામાન્ય રીતે વિચારનુ વળણ
સેનતા અમલદારો પણ એમના તરફ માનની નજરે જોતા

૧૮૯૨મા શ્રી દામભાઈ નરોજી ઇંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટની ચૂંટણીમા
રાખ્યા, ને પાર્લિમેન્ટના સભ્ય ચૂંટાયા હિંદીઓને મન એ એડ અપૂર્વ

ફતેહ હતી માર્કિયમ ઓફ સેનિસમરીએ દાદાભાઈને ચૂટણી વખતે એક 'નાનકણ કાળા માણસ' તરીકે વર્ણવી ફિન્સમરી પરગણાના યોગેશા એમને નહિ ચૂટવાની ખાત ઊરકેરણી કરેલી હતી એ ચૂટાયેના — ઘણાખરું એક વધુ મતથી — એથી હિંદીઓમા ખાસ ખુલાસી પ્રતેવી એ પ્રદર્શિત કરવા રૂઝી ભુવાઈને રોજ મર દીનશા પિટિટના પ્રમુખપણા નીચે મુમર્ઝ પ્રેમિડન્સી એમોસિયેશન તરફથી એક મોગી જાહેર સભા યોજાઈ હતી એમા મુખ્ય હાથ રજૂ કરતા ફીરોજશાહે એક રસપ્રદ ભાષણ કૃત્ત્વ એમણે એમા દાદાભાઈની વડતને એમની સપ્તવર્ષી લગાઈ* તરીકે આગળાવેલી અને જણાવેલું કે એની શરૂઆત આ જ એમોસિયેશનના ખરોખા ૧૮૮૫ મા શરૂ કરવામા આવી હતી, જ્યારે પહેલી વાર આપણા હક્કોની નડત ઇંગ્લેન્ડમા પહોચાડવાનો નિર્ણય કરાયો હતો

૧૮૯૩ના દિમેન્સરમા શ્રી દાદાભાઈ જ્યારે દેશમા પધાયાં, ત્યારે મુમર્ઝમા એમનું જે લગ્ન સરધમ નીકળેલું, એ વિશે ત્યાની જનરલ્સ સ્વાગત-સભામા ભાષણ આપના, અને પાછળથી પૂનામા શ્રી ટ્રિગક (એ વખતે એ હજી યોગમાન્ય નહોતા થયા) અને એમના મિત્રોએ દાદાભાઈનું સ્વાગત કરવા જે સભા ભરેલી એમા, ફીરોજશાહે ખાસ ભાગપૂર્વે જણાવું હતું કે, આમ જનતાએ આ દેખાવો ને સભાઓમા જે અપૂર્વ હાજરી આપી છે એ બતાવે છે કે, હિંદુ દલે રાજમાન ગીતે પુરુષ જાગ્રત થયું છે મોરારા જાપા અને નીકામરો હોતા કે, માનમે માફ પર આવેલી પાર્લમેન્ટમા એક હિંદી અનિયુ ચૂંટાયું કે ન ચૂટાયું, જીટયું કે ના જીટયું એની હિંદના ગામડાના લોકોને તો ઠસી ખમર જ નથી કે કમી પડી જ નથી, એનો એમા મનોહ જવાબ હતો

* ઇસ્તના દ વડાસમા સાત વરસ મુ લી આગેવી પ્રખ્યાત લગાઈતો અહીં ઉલ્લેખ છે

૧૮૬૨ના ઓક્ટોબરમા પૂનામા ફીરોજશાહના પ્રમુખપદ નીચે મુખર્મી પ્રાતિક પરિનિર્ણય મળી હતી એ અરસામા પાર્લમેન્ટ આગળ આવેન, ધારામંડળોને લગતા સુધારાના ખરડા તરફ લોકોનું ધ્યાન નીકળી જાયેલું હતું લી વૉર્નર નામના એક અંગ્રેજે પોતાના ભાષણમા એનો વિરોધ કર્યો હતો અને રાજનીય સુધારા કરતા હિંદમા તો સામાજિક અને નૈતિક સુધારાઓ પર જ પ્રથમ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, એવા નોંધરચાહીના ગોળાને ટેકા આપતી નોકરશાહીની જૂની દલીલો, સારી ભાષામા જોરદાર રીતે, આગળ કરી હતી ફીરોજશાહના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણનો મોટો ભાગ ઉક્ત વક્તાની દલીલોના, દલીલોથી અને ઉપહાસના સચોટ શબ્દોથી, બુઝા ઉઘાવવામા જ રોકાયો હતો.

એ જમાનામા પણ ધારામંડળમા ચૂંટાયેલા સભ્યોને દાખલ કરવાની દલીલો ચાલતી ત્યારે ગોરાઓને લઘુમતીઓના અને ખીન્ન ઊતરતા ગણાતા વર્ગોના હિતની કેળી બધી લાગણી હતી અને એને બદલે નાનામા નાના સુધારાનો પણ એઓ કેવી રીતે વિરોધ કરતા, એ એમાથી આપણને જણવા મળે છે એક દ્રષ્ટાંત ઉતારો જ અહીં દૂરતો થશે

‘એ વખતે કે અંગ્રેજોના દત્તેહાસનો બોધપાઠ મિ. લી વૉર્નરની ભવિષ્યવિષયક તર્કમાજ્ઞી વિરુદ્ધ નય છે પાર્લમેન્ટની સ્થાપનાનો વિચાર કરતા પહેલાં ઊતરતા વર્ગોનું અને જનતાનું શુદ્ધ પ્રતિનિધિત્વ મેળવવાની ઇચ્છા વાજે જોઈ હોત — અને મિ. લી વૉર્નરના ન્યાય પ્રમાણે તો એવી વાજ જોઈ જોઈતી હતી — તો આપણે ઇચ્છા ની પાર્લમેન્ટનું નામ જ કરી સાતજવા પામ્યા ન હોત.’ કુરુતના મનુષ્યો તેમ જ દત્તેહાસના બાધપાડો બને આપણને કહે છે કે રજાઓ અપૂર્ણ અને અલ્પજીવની બને હોય લઘુમતીઓના હક્કો અને ઊતરતા વર્ગોના હક્કો વિષેની કાલ્પનિક સુકેતીઓને અતિ મહત્ત્વ ન આપતું જોઈએ પૂણત્ર પ્રાપ્ત કરી આપવાનું કામ કાળના હાથમા હોય તેવું જોઈએ

હિંદમાં વસતા ગોરાઓને નાનામાં નાના રાજકીય વિકાસ કે સુધારાની વાતમાં પોતાની આપખુદી પર કે પોતાના એકાગ્ર મહત્ત્વ પર તનાવ મરાતી જણાતી પરંતુ, એનું કંઈ ઇંગ્લંડમાં વસતા ગોરાઓને લાગતું નહિ, એટલે સદ્લાગ્યે લી વૉર્નર જેવાની દલીલોને ઇંગ્લંડમાં કોઈએ ઝાઝું મહત્ત્વ આપ્યું જ નહોતું. ને રજૂ થયેલ સુધારાના ખરડાને કાયદાનું સ્વરૂપ સહેનાઈથી મળી શક્યું હતું અને પહેલી વાર ધારામંડળમાં ચૂંટણીનો સિદ્ધાંત અમુક અરો પણ માન્ય થયો હતો.

પ્રમુખ તરીકેના લાપણનો ખીજો અગત્યનો મુદ્દો શ્રીરોજશાહના કેળવણી વિષેના વિશિષ્ટ અભિપ્રાયને લગતો હતો એમાં એમણે એવી દલીલ કરી હતી કે, પ્રાથમિક કેળવણી પર ભાર મૂકવાને બદલે હમણાં તો ઉચ્ચ કેળવણી પર જ ભાર મૂકવાની જરૂર છે ઇંગ્લંડ અને યુરોપમાં જ્યાં ઉચ્ચ કેળવણીનો પૂર્ણ વિકાસ સધાઈ ચૂક્યો છે, ત્યાં પ્રાથમિક કેળવણી પર ભાર મૂકવાની જરૂર બને હોય, ત્યાં એ તાત્કાલિક અગત્યનો પ્રશ્ન પણ બને ગણાય, હિંદમાં એને તાત્કાલિક અગત્યની વસ્તુ ગણવાની જરૂર નથી મારો આ વિચાર હું છેક ૧૮૬૭થી રજૂ કરતો આવ્યો છું ને એના પર ભાર મૂકવાની આજે તાત્કાલિક જરૂર છે.

અન્યાય મુદ્દી સરમરી નોકરીયા ધરાધારનક દૂર રહેના શ્રીરોજશાહે ૧૮૬૨ના ઓક્ટોબરમાં જૂનાગઢના નવાબ સાહેબની નોમરી સ્વીકારી, ત્યારે સૌને આશ્ચર્ય થયું હતું જોકે એમની નિમજૂક એક ખાસ નિમજૂક હતી, અને જે ૧૧ પૂરતી મર્યાદિત ભેગાથી લગભગ પણ ગણાય પચાસ માસિક રૂ. ૨૦૦૦) દરારાયો હતો, દર વર્ષે ૭ મહિના ગળ્યમાં ગાગવાનું ફરજિયાત હતું અને જ્યારે ઓફિસ કામમાં ન રોકાયેના ટાઇ ત્યારે એ કોઈ પણ ખીજ પ્રગતિ કે પોતાનો મુલો કરવા સ્વતંત્ર હતા એમનું કામ જૂનાગઢ

રાજ્યના ન્યાય વહીવટની પુનર્વેદના કરી આપનાં હંતુ આ સમયે શ્રીરાજશાહનો વળનાતનો ધધો ધમધોકાર ચાલતો હતો એટલે તેમને કમાણીની લાલચ થઈ ટોચ એવો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી એક અગત્યનું રચનાત્મક કામ કરવાની આ સારી તક છે, એવા વિચારે જ એમણે આ નોકરી સ્વીકારેલી એમના જૂનામઠના અમલ દરમિયાન એમને 'પ્રભાસપાટણ હુલ્લડ-કેસ'ના ૭૯ આરોપીઓ સામેનો કેસ ચલાવવાનું આવ્યું હતું એઓ આ કેસમાં ન્યાયપત્રના પ્રમુખ હતા એમાં ૭૬ માંથી ૧૮ ને સજા થઈ હતી અને તેમને પણ તેઓ કેસ દરમિયાન નવ મહિના કાચી જેલમાં રહેલા એ ધ્યાનમાં લઈને હળવી સજાઓ જ થયેલી આ મુકદ્દમે જે શક્તિ, ધીરજ અને નિષ્પક્ષ ન્યાયશુદ્ધિથી ચલાવાયો હતો, એના 'ધી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા', 'બોમ્બે ગેઝેટિયર' અને 'ઇન્ડિયન ડેઇલી ન્યૂઝ' જેવા હાપાઓએ મુક્તાકંઠે વખાણ કર્યા હતા.

જે વર્ષમાં સોપેલું કામ કરી આપીને એ પાછા હતા એવા સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા.

૧૮૯૩માં સુધારાયેલા ધારામંડળમાં પહેલી વાર પ્રબળ ચૂંટાયેના પ્રતિનિધિઓ બેસના લાગ્યા હતા અને ૪થી મેને રાજ શ્રીરાજશાહ એમાના ત્રીથી પ્રથમ ચૂંટાયેના સભ્ય જાહેર થયા હતા એમાં એમને મુખર્જીની દોષોરેશનના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવામાં આવ્યા હતા એમની ચૂંટણી સર્નાનુમતે થઈ હતી એ એમનો દોષોરેશન પરનો કાળૂ જથ્થાવે છે જીનનલર એ એમાં દોષોરેશન તરફથી સભ્ય રજા હતા અને કોઈએ કદી એમની સામે થઈને એ મૂટની લેરાની ઇચ્છા સરખી ખરી નહોતી.

પ્રાતિક ધારામંડળને પોતાના એક પ્રતિનિધિ શાદી ધારા મંડળમાં ચૂંટી મોકલવાનો હક હતો એ પ્રમાણે મુખર્જી તરફથી એ જ વર્ષે એમને દિંદના શાદી ધારામંડળમાં ચૂંટી મોકલવામાં આવ્યા.

હતા એ જમાનામાં આવી ગીતે એક જ શખ્સ બે પારામડોનું સમ્બપદ ભોગવી શકતો.

મુમળની પ્રાતિક ધારામંડળની પહેલી બેઠક તા ૨૭મી જુલાઈ ૧૮૯૩ ને રોજ પૂના ખાતે મળી હતી શ્રી રાનડે, નવરોજી વાડિયા, અને ચીમનલાલ સેતવવાડ ત્યાં એમના સાર્થીઓ હતા ગવર્નર લોર્ડ હોરિસે એની શરૂઆતમાં સલાહ આપેલી કે, અહીં વધારેમાં વધારે કામ થાય અને ટૂંકામાં ટૂંકા ભાવજો થાય એવી રીતે કામ કરજો એ સલાહ એ પ્રથમ બેઠકમાં અનુસરાર્થિલાગે છે એટલે શીરોઞ્જલાહની આ સલામતની કામગીરી મુખ્યત્વે પ્રશ્નો પૂછવાનો પહેલી વાર અપાયેયો. હજી સ્વાતંત્ર્યપૂર્વક અને કુશળતાથી વાપરવા પૂરતી, અને કોર્પોરેશન તથા સરકાર વચ્ચે આવતા તકરારી પ્રશ્નો પર વે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ વિશદ કરવા પૂરતી મર્યાદિત રહી હતી અદાજપત્ર વિષે ચર્ચા કરતાં એમણે ન્યાય ખાતાને વહીવટીતંત્રથી જુદું પાડવાની જરૂરિયાત વિષે ધજો ભાર મૂક્યો, અને ઍસિસ્ટન્ટ કમીશનર અને મામલતદારોની ફેજદારી સત્તા દૂર કરવાની માગણી કરેલી.

આ પ્રશ્ન વિષે ૧૮૯૩ની પહેલી નવેમ્બરે એમણે અમદાવાદ ખાતે મળેલી જૂઠી પ્રાતિક પરિષદ સમક્ષ પણ એક લાંબું લખાણ મોકલી પોતાના અભિપ્રાયો ભારપૂર્વક રજૂ કરેલા.

નીચેનો ઉતારો એમના અભિપ્રાયો અને સૈવીનો સૂચક છે.

‘મુલની ખાતાના માણસોના હાથમાં મેનિસ્ટ્રેટની સત્તાઓ થાકે રાખવાથી લોકોને કેવી અસહ્ય મુશ્કેલી વેડતી પડે છે, એનો ગામડાઓના અને પાના કસબાઓનો રોજબરોજના જીવનનો જોને જાદ પરિચય ન હોય, એને જોઈતા ખ્યાલ આવી શકે જ નહિ. મીઠાના, અફીણના, આબકારીના જમવાના, હથિયારબંધીના અને જમીન-મહેસૂલના કાયદાઓ, અને લોકોને ચારે બાજુથી ઘેરી લેતા એના અચોક્કસ નિયમો અને કલમો, વહેવારમાં જનતાના મોઢા ભાગનું — જલમારોનું નહીં — પ્રામશ્લિક લોકોનું પણ જીવન ભાર્યું જનાવી એમને દુ ખી દુ ખી કરી મૂકે

છે. આ કાયદાઓ ચીક ચકાવનારા અને મજબૂતી કરનારા છે. એમ છતાં, તહોમત મૂકનાર અને સજા કરનારને એકના એક કરી મૂકવાની આલાહીબરી સુન્નિ કરી એના અન્યાયી અને જુલમી અમલને પ્રતિકારમાત્ર અસહવિત ન કરી મુકાયો હોવ, તો એ કાયદાઓ એટલા બધા, લગભગ અસહ્ય ન થઈ પડત.'"

ધારામહાળની આ બેઠકને ઉંચે દિવસે એટલે કે ૧ લી સપ્ટેમ્બરે શ્રી તેવગ દેવયોક પાખ્યાના સમાચાર ત્યા પહોંચી ગયા હતા એટલે વાતાવરણ રોડમસ્ત થઈ ગયું હતું.

છઠ્ઠી ઓક્ટોબરે ટાઉન-હોલમા લોડે હોરિસના પ્રમુખપણા નીચે મળેની રોડસલામા ફીરોઝશાહ જ્યારે શ્રી રાનડેની સાથે ત્યા દાખલ થયા હતા ત્યારે લોકોએ એમનું ખૂબ જ સમાન કર્યું હતું. પરંતુ એ એટલા રોડમસ્ત હતા કે મુખ્ય દરાવ પર એમણે કાર્ડ પણ બોલવાની પોતાની નામગજી બતાવી હતી એમ જણા, પ્રમુખનો આભાર માનના બિલા થતા, ઉક્ત નામરજીનો ઉંચેખ કરતા, કેટલીક લાગણીપૂર્વક એમણે જણાવ્યું હતું કે, "આ દોલ અને આ સન્નેગો વચ્ચે મદદગત વિશે બોલવા બિતા આટલા વર્ષના સહકારેના જે સભારણા અને વિચારોની મગજમા ગિરદી થઈ આવે છે એનાથી 'વન્તુઓના કૌર્ષની ગૂંતા' જ વાદ આવે છે અને જગતકર્તા વિશે અશ્રદ્ધાભરી દૃઢવાચથી એમ જ બોવાઈ જવાય છે કે આ તે શું કર્યું ?"

લોકોના લાડકવાયા

કોર્પોરેશનમાં, યુનિવર્સિટીમાં અને હિંદી મહાસભામાં હીરોજી શાહે અત્યાર સુધીમાં જે કામગીરી બજાવી હતી અને ભુદ્ધિ, શક્તિ, હિંમત, મક્કમતા અને હુશીયારતા દર્શાવ્યા હતા, એને લીધે હિંદના આગેવાનોમાં એમનું આગ્રહ પડતું સ્થાન ક્યારેનું નહીં થઈ ચૂક્યું હતું પણ શાહી ધારામડામાં દાખલ થતા એમની તેજસ્વી ભુદ્ધિને અને નોંધપાત્ર વિવાદશક્તિને જે વિશાળ અને કુચલુ ક્ષેત્ર મળ્યું, એનાથી શ્રીનિવાસ શાહીના ચન્દોમાં કહીએ તો એ 'લોકોના લાડકવાયા' બની ગયા.

૧૮૮૩ના ઓક્ટોબરમાં એ શાહી ધારામડામાં ચૂંટાયા ને સરમરે ૧૮૮૪ની માન-અકરામની માદીમાં એમને મી આઈ ઈનો ખિતાબ આપી સર બનાવ્યા પરંતુ, એથી સરકાર એમને સર કરી જઈ ચાલી નહિ એ તો લોકોના જ રવા એ એમની વિશિષ્ટતા છે હિંદના પક્ષપાતી મિ પ્રિવિરમ ડિગ્રીએ ઇંગ્લેન્ડમાં એ વખતે સાચું જ કહેતું કે 'આવા દેશપ્રેમીઓને આ હતમમ આપવાથી એ દત્તમનની શોભા અને પ્રતિભા વધારે થયો છે'

શાહી ધારાસભામાં એમની હાજરીમાં પડેલું કામ સ્તર જમાતના ખરેખરે આપ્યું ૧૮૭ માં આમાત થતા સ્તર વા સુત રાઉ કાપડ પરની જમાત મદી નાખીને રોડશાયરને અધગિત લાભ આપવામાં આવ્યો હતો ત્યાર પછી નોર્ડ રિપને તો મુખ્ય વેપારના સિદ્ધાંતનો છૂટી જમાત કરીને મીલ અને ઘર સિંચાણની બધી આવાસો પરથી જમાત દૂર કરી હતી ૧૮૯૪માં આર્થિક મુશ્કેલીઓને પડેલી વળવા ૧૮૭૫માં કાપડ અને સૂત ઉપર જે પાચ માની

જકાત હતી તે પાછી દાખલ કરવી પડી આથી હિંદની મિત્રો સાથેની હરીફાઈમાં લોકેશાયરને યોજા ન પહોંચે એ માટે હિંદી વજરે હિંદી સૂતર પર પણ પાચ ટકાની જકાત નાખવાનો હુકમ કર્યો હિંદી સરકારના ગોરા અમલદારોને એ હુકમ નાપસંદ હતો ર્યાનિક વહીવટમાં એઓ નિરુશતા માગતા હતા — લોકોને માટે નહિ, પણ પોતાને માટે, એટલે તેમણે એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો કે, નિયુક્ત સભ્યોએ ધારામંડળ પર હિંદી વજરના હુકમ પ્રમાણે નહિ પણ પોતાને યોગ્ય લાગે એવી રીતે, એટલે કે સ્વતંત્રપણે મત આપવો જોઈએ. કૌશલશાહને એ વાત ન ગમી જોડે, કૌશલશાહ એ ખરડાની તો વિરુદ્ધમાં જ હતા.

હિંદના ગોરા અમલદારો હિંદના ગૃહકારભારમાં આમની સભાના નિયંત્રણમાંથી જે નિરુશતા, ઇર્ષ્યા હતા, તે અગે પોતાના વિચારો હિંમતપૂર્વક દર્શાવતા શ્રી કૌશલશાહે જણાવ્યું હતું કે,

‘ . . . અમારો હેતુ લોકસરકારની રચના બાંધી કરવાનો છે એક વાર એ ઘઈ ભય એટલે અમારા દેશમાં અમે સર્વોપરી હોવા જોઈએ એ ન ઘઈ ભય ત્યાં સુધી આમની સભા એ સર્વોપરી સત્તા છે અને તમારી સામે ઘઈને ત્યાં સુધી અપીલ કરવાની અમને સત્તા હોવી જોઈએ અમારા પર તમારી સત્તાને અમે હેવટની સર્વોપરી સત્તા થવા ઈર્ષ્ય રાકીએ જ નહિ.

‘ આથી કરીને જે સત્તાને તમે તમારી ચેતાની લ્હો છો એ લોકોના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં જ મુકાય, જ્યાં સુધી અહીં ધારામંડળમાં અમારી બહુમતી ન હોય, અને અમે તમારું નિયંત્રણ કરતા ન થઈએ, ત્યાં સુધી તમારા પરની આમની સભાની સત્તા દૂર ના જ કરી રાકાય, તમને સર્વોપરી ના જ થવા દેવાય તમારા પર કા તો આમની સભાનું શાસન હોવું જોઈએ કે કા તો અમારું.’

શાહી ધારામંડળની આ બેઠકમાં, જે કાર્ય એમને હિંદ ભરમાં લોકોના લાડકવાયા બનાવ્યા, એ કામ તો ૧૮૬૧ના પોલીસ કાયદામાં

સુધારાઓ કરવાનો જે ખર્ચો એ બેઠકમાં રજૂ થયો તેને લગતું હતું મૂળ કાયદા મુજબ સ્થાનિક સત્તાવાળાઓને પોતાની સત્તા તળેના કોઈ પણ જિંદગીમાં ન્યાય અશક્તિ હોય, અથવા જેખમકારક મામલો હોય, ત્યાં શિક્ષાત્મક પોલીસ મૂકવાનો અને ત્યાંના વતનીઓ પાસેથી એનું ખર્ચ વસૂલ કરવાનો અધિકાર મળેલો હતો. રજૂ કરાયેલા સુધારા પ્રમાણે એમાં ચાર મહત્વના ફેરફાર કરવાના હતા (૧) એ ખર્ચ બધા વતનીઓને બદલે ફક્ત તોફાની વિભાગ પાસેથી પણ વસૂલ કરી શકાય, (૨) સત્તાવાળાઓને લાગે કે અમુક મિલકત દારોની વર્તણૂક ઉકાત પ્રદેશની અશક્તિનું કારણ છે, અથવા અશક્તિમાં મદદરૂપ છે, ત્યારે તે ઉપા પ્રદેશમાં હાજર ન હોય, વા બહારગામ રહેતા હોય, તો પણ તેમની પાસેથી ઉકાત ખર્ચ વસૂલ કરી શકાય, (૩) જે પક્ષ તરફથી ઈન્જિન કરવામાં આવી હોય તેની પાસેથી બદલાના નાણાં વસૂલ કરી શકાય અને (૪) બહાર શક્તિને લગ કરવા સક્ષમ હોય એના સરખસોનું નિયમન કરી શકાય.

આજની આપણી સરકારેને તો શક્તિ સ્થાપવા માટે જોઈતી બધી સત્તાઓ આપના આપણે તૈયાર છીએ પણ ફીરોઝશાહના જમાનામાં 'આપણી' કહેવાય એવી સરકારનું નામ નહોતું એટલે એ પરદેશી સરકાર જરા પણ વધારે સત્તા માગે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે આપણા લોકોને એમાં ઈર્ષ્ય ને કંઈક પ્રભુ વિરુદ્ધના કાવતરાની ધ આવતી, ને એઓ એનો સામનો જ કરતા એ ન્યાયે દેશમાં બહાર મતે બારપૂર્વે એનો વિરોધ કર્યો હતો.

ફીરોઝશાહે ઉપા ખરડ સામે ઉત્તરપણે* બોલતા કહ્યું હતું,

‘ગુનાની સજા અને દબાવેટ એવી રીતે થવી જોઈએ કે જેથી (૧) નિરોધો પર નુકસાન ન ગુજરે અને (૨) નિરોધોને નુકસાન ન થાય એ

* ફીરોઝશાહના નામ ઉપર સ્થિત કરીને અમેલમાં તેમને ‘બિરોઝ પસ’

જે ક્રિયાઓ અદાલતી પદ્ધતિથી નિયંત્રિત રહેવી એઈએ એઓ પોતાને શક્તિશાળી, પ્રામાણિક, અને અત કરણને પૂછીને ચાલનારા માનતા હોય એમના અભિપ્રાયો અને નૈતિક નિદર્શોની મુનસૂરી પર એ ના ઠાઠા દર્ષ રાકાય આ ખરડો કાર્યવાહક અમલદારોનું પણ એાણુ પતન કરનારો નથી કાર્યવાહક અમલદારોને ઉતારી પાડવાના બોલ બોલવાની મારી જરા પણ ઇચ્છા નથી મને ટાઈ રાક નથી કે એમાના ધણા પોતાની ફરજે અત કરણને પૂછીને અને પોતાની સર્વોચ્ચ શક્તિ પ્રમાણે બળવવા ઇચ્છે છે પણ એઓ પોતાના વર્ગ અને સ્થાનના પૂર્વગ્રહો અને ાણુપોથી મુક્ત હોઈ રાકે એવુ માનવુ નિરર્થક છે '

પોતાના કથનના અનુમોદનમા એમણે કેટલાક અનુભવી અમલદારોના અભિપ્રાયો પણ ટાકી બતાવ્યા હતા, અને સરકારને પોતાની જબરદસ્ત શક્તિઓ સ્વસ્થતા, સહાનુમતિ, અને યુક્તિથી વાપરવાની વિનતી કરી હતી

દરબાગાના મહારાજાએ અતપતર કઠોરતાથી પણ એટલા જ ભારપૂર્વક હીરોઝશાહને ટેકો આપ્યો હતો અને આપલેન્ડમાના બ્રિટિશ કાયદાઓની નકલ ન કરવાની વિનતી કરી હતી

પ્રજના મર્ષાદિત પ્રતિનિધિત્વવાળા એ ધારામંડળો એટલા નવા અને તાજા હતા, અને એમની પૂર્વે સરકારને પોતાના ધારામંડળોનો એવો મીઠો અનુભવ હતો, કે હિપયુક્ત કથનોના જુસ્સાથી સર જેમ્સ વેસ્ટલેડ રાતાપીળા થઈ ગયા સરકારી ન્યાતના શિરમોર પવિત્ર બ્રાહ્મણો સમા આઈ સી એસ જિનાદડમૂર્તિઓ વિષે આટલો અવિશ્વાસ ? અને એ આવી રીતે અહીં દેખાડવાનો ?

બગાળાના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સર બ્યોર્જ ઇન્ડિયટે પણ હીરોઝશાહે દાખલ કરેલા 'નવા જુસ્સા' સામે પોતાના સરકારી માનસનો પ્રુણપ્રકોપ જાહેર કર્યો હતો

પણ અમલદારોના માનસમા અને લોકોના માનસમા આલ જમીનનુ અતર હતુ જે નવા જુસ્સાને અમલદારોએ આમ વખોડી

કાઢ્યો, એને લોકોએ તો વધારી લીધો. ૧૮૯૫ના ૩૦મી જાન્યુઆરીના લાહોરના ટ્રિબ્યુન નામક પત્રે આ સળધમા જે લખ્યું હતું, એની નીચેની વાનગી રસપ્રદ નીચડશે

‘સર જેમ્સ વેસ્ટવેડે જ્યારે ધારામંડળમાં મિ મહેતાએ દાખલ કરેલા નવા જુરસાની વાત કરી ત્યારે એમણે અબલતા એક મહાન સત્યનો ઉદ્દેશ કર્યો હો એક નવો જુરસો દાખલ થયો છે ખરો. પરંતુ એ મિ મહેતાએ નથી દાખલ કર્યો (માત્ર) એમની દ્વારા એ પ્રથમ પ્રકટ થયો છે. એ દાખલ તો ૧૮૯૨ના કાયદાએ કર્યો છે. ધારામંડળમાં જે અવાજને અત્યાર સુધી પેસવા દેવામાં નહોતો આવતો એ અવાજને—લોકોના અવાજને—ચૂંટણીના ખુલા બારણે ધરતો ત્યાં પ્રવેશ અપાયો છે. હજી એ થયો નિર્બળ અવાજ છે, પણ એની ગર્ભિત ગર્ભિતઓનું સૂચન પૂરતું છે. મિ મહેતા લોકોના પ્રતિનિધિ તરીકે જોને છે વહીવટ કરતી સરકારે નીમેલા માણસ તરીકે નહીં એ નાણામંત્રી કે વાર્ષિકરોચના ધમકાવ્યા ધમકાઈ જાય કે હાર્યા હરી જાય એવા માણસ નથી. સર જેમ્સ વેસ્ટવેડેનો વાધો તો નોકરરાહીના પોતાના કિલ્લામાં ભેગેલા અમનહારના આગળાઓ પર પડેલા ફટકાને દહવાપાર છે. ધારામંડળમાંના નવા જુરસાના વક્તા હોવા માટે મિ મહેતાનો એમના બધા દેર જનોએ દિલસર આભાર માનવો ધટે છે.’

પ્રત્યક્ષમિતિએ ખરડાની કેટલીક વિગતો સુધારી પણ સિદ્ધાંતો માં કરો. ફરક ન પડ્યો અને ફીરોઝશાહની આગેવાની હેઠળ લડતી આ પંમતીને, એમણે ત્રીન કગાદમાં કહ્યું હતું એમ, ‘ટું ટું’ કરતી મૂઝા સરકારી જહુમતીએ ખરડો પસાર કર્યો.

સેવાનાં સંમાન

શાહી ધારામડળની આ બેઠકમાં ફીરોઝશાહે ભજવેલા ભાગની વાત પૂરી કરતા ૧૮૯૪મા દીવાની કાયદામા સરકાર તરફથી એક સુધારો રજૂ થતાં ફીરોઝશાહે સુધારક હિંદુઓનો પક્ષ લીધેલો એની ટૂંક હકીકત અત્રે રજૂ કરવી જોઈએ પત્ની જે પતિને એના લક્ષના હક પૂરા કરવા દેવાની ના પાડે, તો અત્રેજોના ધાર્મિક કાયદાને અનુસરીને એને કેદની સજા કરવાની જોગવાઈ ૧૮૭૭માં તત્કાલીન કાયદાના સભ્ય મિ વિટલેએ કાયદાથી સ્પષ્ટ કરી આપી હતી પણ રુકમાબાઈ નામની એક ભણેલીગણેલી હિંદુ પત્ની સામે એના અભણ પતિએ એ કાયદા મુજબ કામ લેના દાવો માડ્યો, ત્યારે સુધારક વૃત્તિના હિંદુઓને એ કાયદાથી ભારે આઘાત થયો હતો ને એ કાયદાની સામે એમણે ભારે જિહાવોલ કયો હતો સરકારે આથી એવો સુધારો રજૂ કર્યો હતો કે કેદની સજા ન્યાયાધીશની વિવેકબુદ્ધિ પર છોડની, ફરજિયાત ન રાખની ફીરોઝશાહે એને ટેકો આપ્યો હતો પરંતુ શ્વિત્યુસ્ત હિંદુ જનતાનો ભારે વિરોધ જોતા, સરકારે સુધારો પડતો મૂક્યો હતો ૨૮મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૫ ને રોજ ચૂંટાયેલી સમિતિમા દીકઠાક થઈને એ ખરડો જ્યારે ધારામડળમા રજૂ થયો, ત્યારે સર ફીરોઝશાહે ઉપયુક્ત સુધારાવાળા કલમ ફરી દાખલ કરનાનો સુધારો મૂક્યો હતો અને શ્રી ગંગાધરરાવ ચિટનનીસે એમને ટેકો આપ્યો હતો એ વખતે એમણે કહ્યું હતું કે, ‘મારી ઇચ્છા હિંદુ કાયદામા દખલ કરવાની નથી, હું તો ફક્ત ઈસ્લામના કાયદાની જે દખલ એમા પેસી ગઈ છે, એ દૂર કરવામા સહાયમૂલ જ થવા માગુ છું સ્વાપુરુષોના

જાતીય સંબંધોની બાબતમાં હિંદુઓની સામાજિક પદ્ધતિની વિશિષ્ટતા સ્ત્રીઓ તરફ અણુવિશ્વાસ રાખવાની કે સ્ત્રીઓને પતિત માનવાની છે, એવું હું માનતો નથી.

નીચે નોંધવા લાયક બાબત સર ફીરોઝશાહે અદાબખત વખતે કાઢેલી સરકારની ઝાટકણીની છે એમાં એમણે વધતા ને વધતા જ જતા લરકરી ખર્ચ સામે પોકાર ઉઠાવ્યો હતો, અને એની સરખા મણીમાં કેળવણી માટે સરકાર માન બે જ ટકા ખર્ચે છે એ કેવા જીવનની વાત છે, એ સ્પષ્ટ કર્યું હતું.

કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે બધા સરકારી સભ્યો એમની આ પીકાથી છેડાઈ પડ્યા હતા અને એમની, હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની, તથા હિંદના બહોનાઓ વગેરેની એમણે ત્યાં ઉઠાવાય એટલી ઠેકડી ઉઠાવી હતી ને પોતાની બહુમતીથી ધાર્યું કરી જઈને મોજાની મહેફિલ માણી હતી !

આમ હતા, સર ફીરોઝશાહ એમની જવનત કામગીરીથી, આગળ લખાઈ ગયું છે એમ, પોકાના તો લાડકવાયા ધર્મ જ ગયા હતા આ લોકપ્રિયતાને મરજો એમના માનમાં જે અનેક ક્રિયાઓ કરવામાં આવી, એમની પહેલી એ શ્રી લ્યોમેશચંદ બોનરજીએ પોતાના પાર્કેટ્ટીટના મકાનમાં થોડેલા સામ્પસમેન (ઇનર્નિંગ પાર્ક) ની હતી ત્યાર પછી થોડા દિવસે ટાઉનહોલમાં એમને માટે શ્રી મનમોહન થોના પ્રમુખપણા નીચે આર્નલ્ડ-બોજનનો સમારજ મેળવવામાં આ-યો હતો થોડા દિવસ પછી ત્યાં જ એમને એક માનપત્ર અપાયેલું એમાં કલકત્તા અને આલુગાલુના પરગણાઓના ૩૫૦૦ નાગરિકોએ સહી કરેલી.

આ માનપત્ર વિશે સ્વ ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેએ કહ્યું છે

‘ કલકત્તાના આપણા મિત્રોએ પણ શ્રી મહેતાની મેરાઓને, એવી અગત્યની ગણી કે એમણે શ્રી લ્યોમેશચંદ બોનરજીની આગેવાની

નીચે એમને જાહેરમા માનપત્ર આપ્યું અને પોતાની આભારભાવના પ્રકટ કરી'

આ સમયમા સ્વ શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી ત કાલીન મગાળી માનસ વિષે એવા અર્થનું લખે છે કે, 'સામાન્ય રીતે બગાળીઓને પોતાની શુદ્ધિ, શક્તિ અને મહત્તા વિષે એટલો બધો ભ્રમો અભિપ્રાય હોય છે કે, એઓ ભાગ્યે જ ખીજ કોઈ પ્રાતના માણસની આવી કદર કરે છે બગાળીઓને ખુશ કરવા ખાસ પ્રયત્ન કરનાર ગોખલેજી જેવા પુરુષને પણ આવું માન મળ્યું નથી!'

આની પરિસ્થિતિમા મુખર્ષી તો એમની કદર કરવામા શેનું જ પાછું પડે? મુખર્ષીમા તો એમને માન આપવાની અને એમની સેવાઓનો જાહેર સ્વીકાર કરવાની ખરું પૂછો તો પડાપડી થઈ હતી એ બધાની વિગતમા ન જીતરતા અત્રે એટલું લખ્યું પૂરતું થશે કે, રિપન કનબમા ત્રીજા સર જમશેદજી જીજીભાઈના પ્રમુખપણા નીચે નોવેલી થિયેટરમા સર દીનશા પિટિટના પ્રમુખપણા નીચે, અને બેલગામમા ભરાયેલી આમી પ્રાતિ પરિષદમા મિ વાચાના પ્રમુખપણા નીચે કરાયેલા એમના સમાન ખાસ નોંધપાત્ર હતા

૧૮૮૫ની ૨૦મી ડિસેમ્બરે મુખર્ષીમા ભરાયેલી જાહેર સભા છે તે જ નહિ, પણ આ સમાનસમારોનો પરાકાષ્ટા૩૫ પણ હતી એમા એમને અનેક માનપત્રો એક પછી એક આપનામા આવ્યા હતા અને એમણે જવાબમા એક લાખામા લાલુ અને સારામા સારું રસપૂર્ણ અને કટાક્ષોથી જનકારું ભાવ્યું કયું હતું

ધક્કાંડની બીજ સફર

૧૮૯૬ અને '૯૭ના વર્ષો એ સર હીરોજશાહની જિંદગીના માદગીના વર્ષો હતા. શાહી ધારામડગમા યજ્ઞસ્વી દામો ફગીને એ પાછા ફર્યા, ત્યારથી એમની તબિયત મગડવા માડી હતી દરમિયાન એ પ્રાતિઃ અને શાહી ધારામડગમા ફરી ચૂટાયા હતા. પણ નાહરસ્ત તબિયતનુ કુખ એન્ધુ વધી પડ્યું કે, '૯૬ની શરૂઆતમા એટલે કે ૨૬મી જાન્યુઆરીએ એઓ શાહી ધારામડગમાથી રાજનામુ આપીને ફારગ થયા. આ અરસામા એમનું રહેવાનું મોટે ભાગે માધેરાન ખાતે જ થયું. પણ પ્રમગોપાત જરૂર લાગે ત્યારે એ કોર્પોરેશનની સમામા, પ્રાતિઃ ધારામડગની બેઠકમા, અથવા તો ધુનિ વર્સિંગની નિવામ સમામા ભાગ લેવા જીતગી આવતા. ધુનિવર્સિંગમા થી રાનડેએ પરીક્ષાઓમા કરવાના કેટલાક સુધારાઓનો દરાવ મૂકેનો ત્યારે એમને એને ટેકો આપેનો અને નાભાખાંપ મદદના પિતરમાં, પ્રાતિઃ ધાનમડગમા, સગમરની ધુનિવર્સિંગ પ્રત્યેની સાવધી મા જોડી વનણીની કેનીઃ ગ્રામ્યી મહેતી એ સિરાય જા વાંની એમની ખામ કામગીરીઓ જોવા જઈએ, તો દરિણ આદિમામાના જિંદગીના કુખોને જોઈ ૨૬મી સપ્ટેમ્બરને રોજ ગાંધીજીને (એ વખતે એઓ શ્રી મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીતરીકે જ ઓળખાતા) સામગરા મુવર્તમા મળેતી જાહેર મજાનું એમને બીધેનું પ્રમુખપદ છે. ગાંધીજીનું ઓળખાણુ આપના એ સમાની શરૂઆતમા એમને એમની દિમત, ઇચ્છા, કુશળતા અને ખતના વખાણુ ફર્યા હતા એ મમાએ દરાવ ફગીને દમિલુ આદિમાના પ્રમુખ જાગત દિંદી વજર પર અગ્ર મોકલવાની પ્રમુખને મતા આપી હતી અને

તદનુસાર એમણે એક લાખી અરજી તૈયાર કરીને મોકલી આપી હતી ઉપર્યુક્ત સમામા કીરોઝશાહે પોતાના ભાષણ દરમિયાન મુખ્ય ભાર એની દલીલ પર મૂક્યો હતો કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ સાથે એ જ પ્રમાણે વર્તવાનું હોય તો બ્રિટિશ પ્રજાજનના હક્કો વધેની વાતો કેવળ સુધિયાણી જ દરરો

૧૮૯૬ના અતભાગમાં, ભાવનગરી* નામના એક પારખી ગૃહસ્થ, જે પૂન્ય દાદાભાઈની પછી ઈગ્ગ'ડની પાર્સમેન્ટમાં ગોરાઓના રમકડા તરીકે ચૂંટાવા પામ્યા હતા, એમનો વિરોધ કરવામાં દેશના લોકોનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું હતું આમ તો એમની તરફ હિંદીઓ ઉપેક્ષા કરત તો ચાલત પરંતુ 'દાદાભાઈની જેમ જુઓ હિંદીઓ મને પણ માને છે ને સન્માને છે' એવા દેખાવ કરી એ પોતાના પાર્સમેન્ટમાં સંવ્યસ્થાનેથી ઈગ્ગ'ડની પ્રજાને જીંધે રસ્તે દોરે નહિ એમ કરવું રાજકીય દૃષ્ટિએ જરૂરી છે, એવી ભાવનાને લીધે લોકો એમનો વિરોધ કરવામાં ખાસ ધ્યાન આપતા

વસ્તુસ્થિતિ એની હતી કે ભાઈ ભાવનગરી હિંદી રાજકારણમાં એવા પ્રત્યાધાતી અને ક્ષુદ્ર માણસ હતા, કે એ જેટલો ખોટો દેખાવ કરવા ઇચ્છતા, એટલા જ એ વધુ ને વધુ પાછા પડતા એ બીચારા જ્યારે ઈંગ્લંડ પાછા ગયા, ત્યારે એક સુપ્રસિદ્ધ હિંદી પત્રકાર સમક્ષ એ એવા અર્થનું બોલેના કે, માનનીય મિ મહેતા મારી ઈર્ષા કરે છે, અને એથી જ મારો હિંદીમાં વિરોધ થયેલો ।

૧૮૯૭માં સર કીરોઝશાહનું મૃત્તપિડનું દર્દ એમણે વધી ગયું કે ૧૫મી મે ને રોજ ગેક્ટર મિત્રોની સલાહ મુજબ એ દવા કરાવવા માટે ઈંગ્લંડ જાવડી ગયા

* એમના નામના અંગ્રેજ ઉચ્ચારણ પર શ્લેષ કરીને મરકરીમાં એમને 'Bow and Agree' અર્થાત્ જીતીને હાથબંધે કહેનાર ગૃહસ્થ કહેવામાં આવતા એ ભાવનગરી અર્થાત્ જ એજ સત્તાધીશોને ભાવવું કરી આવનાર જ હતા

આ એમની ઇગ્ગડની ખીજ મુસાફરી હતી દરિયો લાગવાથી ચતી પીડા આ વખતે પણ એમને નડી હતી પણ જેમ તેમ કરીને તા ૩૭ જૂને એ વડન પહોંચી ગયા હતા શસ્ત્રક્રિયા માટે ધરિપનાવમા જવાનું ને રહેનાનું એમને પસંદ નહોતું એટલે લડતથી થોડે દૂર બેઠકડંમા એક ઘર એમને માટે આસ બાંડે રાખવામા આવ્યું હતું, અને ત્યાં જઈને એમણે પસંદ કરેના ડોક્ટરે જરૂરી શસ્ત્રક્રિયા કરી હતી ઓગસ્ટની મધ્યમા જ્યારે એ હાલીચાવી શકે એવા થયા, ત્યારે એ પોતાની મંડળી સાથે યુરોપમા ફરી આવ્યા ડિસેમ્બરમા લડન પાછા ફર્યા પછી એમણે મુનઈના ધારામંડળમાથી રાજનામું આપી દીધું

ખાતી પડેલી જમા માટે થતી ઉમેદવારોની પડાપડી થઈ લોકોને લાગ્યું કે ચૂટણી ભારે રસાકમીભરી થશે, ત્યારે મિત્રોના દબાણથી ફીરોઝશાહ ફરી ઉમેદવાર તરીકે જમા રહેવા તૈયાર થયા બાબતના ઉમેદવારો તરત ખમી ગયા પરિણામે ૧૮૬૮ની ફટી જાન્યુઆરીએ સગ ફીરોઝશાહ સર્વાનુમતે ફરી ચૂટાયા અને ૧૨મી ફેબ્રુઆરીએ તમિષતમા સારો એવો મુધારો સાધીને એ મુનઈને બદલે ઠીતપાં

ઇનડના આ નિવાસ દરમિયાનના એમના જીવનની વિશિષ્ટતાઓનું એમના ચરિત્રકાર ભાઈ એચ પી મોદીએ કરેલું નીચેના અર્થેનું રસપ્રદ વર્ણન અને ટાંકવા જેવું છે એ એમના અમત જીવનનું સૂચક છે

“આ મુસાફરીમા ફીરોઝશાહનો જીવન પ્રકાર પણે મોટો અરો એ મુંઝવણી પોતાને ઘેર હવા ત્યારે હતો એનો જ રહ્યો હતો. ખચમા નાણાની એ જ રેડમંડળ, અને મોજશોખની મહેફિલો પણ એની એ જ હવાનો તો હતો, ઉત્તમોત્તમ હોટલોમા જ! અને મુસાફરીનો સામાન તો હતો ખાર વિનાનો” દાદી દરજવી હોય અથવા તો વાજ કતરાવવા હોય, તો હશે કોઈ પણ સાધારણ હન્નમ નહિ ચાલે! એ રચનમા

હોય તેવી સુદરતમ સજ્જનો જ હામ બોલાવો' માયામા પાડવાના-
તેલ વગેરેનો, મુખ માર્જન-સામગ્રીનો, અને પાઉડરોનો એમનો રોખ
નળીતો હતો અને એમણે એને પૂરો કરવામા કાઈ બાજી રાખી નહોતી
પેરાક એ મેરાગા મોલો પહેરતા, અને એતાકી જગાએ ન્યા મુસાફરો
સરકતિના ચીલાએ છોડીને વર્તવામા આનંદ માને છે, ત્યા પણ એ
ખાણો પેરાક પહેરવાની ચીવટ રાખતા

“ ફીરોજશાહ પેતાની સામાન્ય ટેવોને વગરી રહેવામા રથજ અને
સનેગોની એરી જ અવગણના કરતા એ મોડા ઠોકતા, અને પડી આખી
સવાર શરીરસમાર્જન અને પેરાકની સળવટમા માળતા એમને
એતિહાસિક રથજોના સરભરણોની કાઈ પડી નહોતી અને એવા રથજો
જેવા કરવાનો રોખ નહોતો એ બહુધા એક જ પડ્યા રહેતા, અને
મુસાફરીઓમા આવી મળતા માણસોનેડે લાગ્યે જ લગતા ખાણ પહેડા,
વાહનમા બેસીને દૂર દૂર ફરી આવવું એ એમની નિત્ય મેજ હતી
પેરાક વિધેની એમની ચીકણા અસાધારણ હતી અને એ ન્યા જતા
ત્યા એને લઈને જતા કાઈ અનણી જગામા સામાન્ય પાણી પીવું એમને
જા કર લાગત એટલે સુધી કે જલશુદ્ધિ માટે સુપ્રસિદ્ધ એવા રથજોએ
પણ એ સામાન્ય પાણીને અડકતા નહિ પેતાની ચા અને તળાકુ માટે
પણ એ ચીવટમાળા હતા જઠાતની અને એવા પ્રમાણની કરી ચિંતા
રાખ્યા વગર આ વસ્તુઓ એ પેતાની પેટીમા સાથે જ રાખીને ફરતા
ખાણ પડી ન્યાદે એ પેતાના ખડમા આરામ કરવા જતા અને
વર્તમાનપત્રોનો ઢગનો અને કાંઈ પ્રિય પુસ્તક પાસે રાખીને આરામ
ખુરસીમા પડતા ત્યાં પડ્યા પડ્યા સિગાર પીવી એના જેવા એમને
કાંઈ બીજો આનંદ નહોતો થકે અને કિં સ તથા બાઇબલની એક
ફાટીવટી આશ્ચર્ય એ ન્યા બધે ત્યા સાથે લઈને જ જતા

પાછા કૃપા પછી

ઇન્નડથી એ પાછા કૃપા ત્યારે પૂનામાં સરમરી અમનદારોના થયેલા ખૂનના સમઘમાં નાતુભાઈએને સરમરે દેશનિકાવ કૃપા દતા અને ચોખ્ખાન્ય શ્રી બાળમગાધર ટિળને સરકારે કેસ ચનાવીને જેતના સગિયા પાછળ માડનેની જેતમાં બર્મા ધોળી દીધા હતા મહારાષ્ટ્ર દુષ્કામ અને પ્લેગથી, અને ત્યાં શ્રી નીકળેની રાજદ્રોહની પ્રવૃત્તિ સામે સરમરે દાખલેની દમનનીતિથી, હેરાન હેરાન થઈ ગયું હતું દેશભરમાં અસંતોષનું વાતાવરણ ઝપાટાનંધ ફરી વડ્યું હતું અને મુખર્મિા શીરોઝશાહની હાજરી વિના રાજકીય જીવન રિક્ત અને દોરવણી-વિહોણું થઈ ગયું હતું

૧૮૬૮ની ૧૪મી ફેબ્રુઆરીને રોજ મુખર્મિા ધારામડગમાં જ્યારે ઇમ્બુવમેન્ટ ટ્રસ્ટમિન પહેના વાચન માટે રજૂ થયું, ત્યારે શીરોઝશાહનું સૌને પુનર્દર્શન થયું આ ખરડા બહાર પડ્યા પછી નવ મહિને ગયેલનું ૩૫ પામ્યો હતો અને એમાં શીરોઝશાહની આગેવાની તળે ધારામડગનો વિરોધપક્ષ કેનાક અત્યંત જરૂરી સુધારા કરાની શમ્યો હતો

૧૮૮૮-૮૯માં એમની તબિયત બરાબર સુધરી ગઈ એમલે એમના મિત્રોએ એમને ફરી શાહી ધારામડગની ચૂટણીમાં ઉમેદવારી ખરના દમાણ કરવા માડ્યું પહેના તો એમણે ધસીને ના જ પાડ્યા કરી એટલું જ નહિ એ 'ના' ઉપર આધાર રાખીને ભાઈ નરોજી એન વાડિયા જે એ જમાનાના મિત્ર ઉલોગમાં એક આગળ પડતા ગૃહસ્થ હતા એમણે પોતાની

ઉમેદવારી નોંધાવી અને મત મેળવવાની પ્રવૃત્તિઓ પણ શરૂ કરી દીધી. અહીં નોંધવું જોઈએ કે ક્ષીરોજશાહે રાજનામું આપ્યું ત્યારથી આ જગ્યા ખાલી પડી રહી હતી અને ધારામંડળની જે જે પ્રવરત્તમિતિઓમાં એમને ચૂંટવામાં આવેલા, તેનાં કામકાજમાં એમની જોરહાજરીને લીધે મુખ્યના પ્રતિનિધિની ખોટ પડતી હતી. ક્ષીરોજશાહે ફરી જાબા રહેવાની જરા પણ ઇચ્છા પહેલેથી દર્શાવી હોત, તો ભાઈ વાડિયા એમની સામે હરીફાઈમાં ન જતરત. પણ એમણે અગાઉ મુખ્યના ધારામંડળની ચૂંટણી વખતે કહ્યું હતું એમ — પણ આ વખતે તો છેક છેલ્લી ઘડીએ — પોતાના મિત્રો, પ્રશંસકો અને ખુશામતિયાઓના દબાણથી ફેરવી તોળ્યું અને ઉમેદવારી નોંધાવી. આથી ચિડાઈને ભાઈ વાડિયા પોતાની ઉમેદવારીને ચીટકી રહ્યા પરિણામે બંને ઉમેદવારો વચ્ચે મત માટે તીવ્ર રસાકસી થઈ. આવી રસાકસીમાં અને એ પછી મળતા વિજયમાં ક્ષીરોજશાહને કોઈ વિશિષ્ટ આનંદ પડતો હોય કે ગમે એમ, પણ આ વખતે એમને વિજય મેળવવા પોતાનો મન પણ પોતાના પક્ષે વાપરવો પડ્યો અને બન્યું એમ કે એ એક વિશેષ મતે જ એમને વિજયી બનાવ્યા. આથી ‘ગમ્ત મુશ્કતાર’ અને ‘પાયોનિયર’ વગેરે વિશેષી છાપાઓએ આને નમ્રતાનો અભાવ લેખી બહુ મોટો જીહાપોહ જમાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને આની રીતે પોતાનો મત વાપરવો એ નીતિયુક્ત નથી માટે તમારે રાજનામું આપી ફારગ થવું જોઈએ, એની સૂચના પણ કરી! આત્મી વિરુદ્ધ ‘બોમ્બે એજેન્ટ’ ક્ષીરોજશાહનો પક્ષ કર્યો અને લખ્યું કે કોઈ ઉમેદવાર મતપત્રમાં ચોકડી પાડતાં પોતાનું નામ ખાલી રાખી હરીફને મત આપે નહિ! એક વાર ઉમેદવારી ક્યાર્યા પછી કાયદેસરનાં તમામ પગલા ભરી વિજય મેળવવો એમા કોઈ ખોટું નથી છ.

૧૮૯૮ના ઉનાળામાં ફીરોઝશાહ માથેરાન ગયા ત્યારે સત્તા વાળાઓ સાથેની અયક્રમણનો એક એવો પ્રસંગ બન્યો કે જે ‘સિંહનો રીનો’ એ મથાળાના પ્રકરણોમાં વર્ણવેલા પ્રસંગોની જેમ એમની સિંહદટાનો પ્રતિનિધિ છે વાત એમ બની કે પ્લેગને કારણે એ અરસામાં મેજર કોલી માથેરાનના આરોગ્ય નિયામક હતા અને એમને એને અગે વિશાળ સત્તાઓ આપવામાં આવી હતી એ ભાઈ લરડરી ખાતાના માણસ હોઈ ગરમ મિનનળના હતા, અને ફીરોઝશાહને સામાવાળાના મદનુ મદન કરવામાં સ્વાભાવિક રીતે જ મજા પડતી એવે એ બને વચ્ચે આરોગ્ય નિયામકના એક દુકમને અગે ચક્રમક ગ્રી! એ દુકમ મુજબ માથેરાન પર આવનાર બધા મુલામતીઓએ પહેલા દસ દિવસ સુધી હમેશા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબની કચેરીમાં પોતાનું શરીર તપાસાવવા હાજર થવાનું હતું જેઓ એમ કરવા ન માગતા હોય, એઓ શ. ૫૦)ની ફી બરે ને દાકતરને આતરે દહાડે પોતાના નિવાસસ્થાને બોલાવે, તો ઉક્ત હાજરીમાંથી માફી મળી ચક્રો એની બારી રાખવામાં આવી હતી આ દુકમ મૂળે બધા મુલામતીઓને અગવડમાં મૂકનારો હતો અને આવા સગમરી દુકમોમાં સ્વાભાવિક રીતે બને છે એમ મેજરના હાથ નીચેના માણસોએ અમનમાં એને અનેકગણો વધારે અગવડમર્યો કરી મૂક્યો હતો જનાન બદરુન્નિસ તેમજ જ એ અરસામાં મુનઈના વગિઝ ન્યાયમદિરના ન્યાયમતિ દતા, એમને પણ આ દુકમની સામે ફરિયાદ કરી હતી પણ મેજર કોલીએ એના બે થયા ના પાડી હતી

૨૨ ફીરોઝશાહની ચવારી માથેરાન પર આવના માફી કે તગત ‘દરૂરી’ નામના સ્થળે એમના દાયમાં વિચિત્રો માટે એ દારમ રજૂ કરનામાં આ યુ એમને એ લેખ, વાંચી લીધું ને બધી વિચિત્રો ભરી આખા બાદ આરોગ્ય-નિવાસની કચેરીમાં દાખલી આપવાને લગતી કામના લખાણ પર છેકો મારીને એ દારમ પાડુ આપી દીધું!

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કહ્યું, ‘તમને હાજરી આપવાની ફરજ પાડીશ’
‘પાડી જીઓ!’ મહેતા જોન્યા

પછી ગજગ્રાહ શરૂ થયો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે ફીરોઝશાહને વારવાર
હાજર થવા ફરમાવ્યું પણ ફીરોઝશાહે કહેવરાવ્યું કે મારા મુકામે
આનીને તપાસી જાઓ, હું ખુશી છું

‘પણ મારી ફી?’

‘ફી જીની વાત ના કરશો તમે તમારી ફરજ બજાવો’

મેજર સાહેબ ગૂંચવાયા ને અકળાયા એમણે સરકારના
ફરિયાદ કરી, ‘આ તો માનતા નથી, શું કરવું?’ સરકારે કહ્યું,
‘એ માણસને શું કામ છેડ્યો? એ તો ભરકર કાયદામાજ છે
ને કાયદા એના પક્ષમાં છે’

આમ મેજર સાહેબે પોતાના મગજની ધારાસભામાં ધડેલો
કાયદો એમને તૂટી પડતો જણાવ્યો એ જોન્યા, ‘ફીરોઝશાહ,
સરકારના મોટા ન્યાયમૂર્તિઓ પણ માગ નિયમનને માને છે તો
તમે કાણ?’

‘હું જુદો માણસ છું’ ફીરોઝશાહ હડે ખેંચે જોન્યા

ફીરોઝશાહ એટલું કહીને અમકયા નહિ પોતાના વિરોધના
બચાવમાં હાપમાં ગ્રના અને પેગ કમિશનર તથા ગવર્નરના ખાનગી
મંત્રી જોડે એ સમક્ષમાં થયેનો પત્રવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ થયો ને પછી
તો એક પછી એક અનેક પોમરો મોકલનારા લોકો હાપમાં
નીકળી પડ્યા અને આગન-હિદી હાપુ મેજરની વહારે ધાયુ એથી
હાપાઓમાં પણ જંગ જાન્યો. પણ એની નિગતોમાં અહીં બિતરસાની
જરૂર નથી અહીં નોખનાનું તો એ છે કે સનભના જે નિયમનો
અને કનડગતોની બરદાસ્ત કરી લેતા, એને સર ફીરોઝે એક મિનિટ
પણ વેળા લેવાની ના પાડી ને બડમડ કરી જેસી રહેવાને બદલે
તરત સક્રિય સામનો કરી વિજય મેળવ્યો

કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે આવો એક સામનો એમણે યુરોપિયનોની પચાઉગીરી સામે કરેલો. હિંદીઓના પૈસાથી બધાયેલી મહાબલેશ્વર પરની એક ઇમારતનો કબજો લઈને યુરોપિયનોએ એમાં કબજા બનાવી હતી અને પછી ત્યાં હિંદીઓને જ પ્રવેશની મના કરી દીધી હતી ! કીરોઝશાહે આ પ્રશ્ન હાથમાં લીધો હતો, હાપામા ઊઠાપોઠ કર્યો હતો, અને લોકોને એમાં ગેરકાયદે કહેવાતો પ્રવેશ કરવા ઉરકેર્યા હતા. છેવટે કેમ ચાલ્યો હતો અને યુરોપિયનોને ત્યાંથી ઉઘાળા ભરવા પડ્યા હતા ! જ્યાં કોઈ અન્યાય જણાય, કે મરકારી તુમાખી જણાય, ત્યાં તરત એનો સામનો કરવો અને છેવટ સુધી લડવું એ એમનો સ્વભાવ હતો.

૧૯૦૧ ની સામમાં કીરોઝશાહ શાહી ધારામંડળમાંથી તમિલતને કારણે ફરી છૂટા થયા એમની ખાલી પડેલી જગ્યાએ એમના પ્રયે શિષ્ય જેવો પૂજ્યભાવ સેવતા શ્રી ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે એમની સમતિ અને સદાનુકૂલિથી સમ્ય ચૂટાયા હતા.

આમ એમણે શાહી ધારામંડળની કામગીરીમાંથી શાંતિ મેળવી. પણ થોડા મહિના પછી મુબઈના ધારામંડળમાં જમીન-મહેસુલના કાયદામાં સુધારો કરતો એક નાનકડો ખગડો એવો ઝગૂ થયો કે જેની સામે લડતાલડતા કીરોઝશાહે વિરોધ દર્શાવવાની ‘વોક-આઉટ’ની અપૂર્વ નીતિનો ધારામંડળમાં પહેલી વાર પ્રયોગ કર્યો.

વાત એમ બની કે ઉક્ત ખરડાથી ખેતીની જમીનોનો માલગીદક ખરીદનારનો મટી જઈને મરકારનો થઈ જતો હતો. અને મહેસુલ નહિ ભરી શકવાને કારણે જે કોઈ જમીન એક વાર મરકાર ખાવસા કરે ને દરાજમાં મૂકે, એ જમીન પછી સરકાર પોતાને ફાવે તે ચરતે દરાજ કરી શકતી હતી અર્થાત્ નવા ખરીદનારને કનેક્ટર એ કાયદાને આધારે જમીન-માલિકને ખર્ચે ‘રાખવા દોય ત્યાં સુધી રહે ને કાઢવા દોય ત્યારે જાય’ એવા ટૂંકા મુદતના સરકારના ખેડૂત બનાવી દઈ શકતો હતો.

સરકાર પક્ષે એની દલીલ કરનામા આની હતી કે અમારો વિચાર ખેડૂતોને શાકુમરના સાલુસામાથી બચાવવાનો અને રક્ષણ આપવાનો છે ફીરોઝશાહ અને એમના મિત્રો એવું નહોતા માનતા એઓ એ ખરડાને રાજ્ય-માનનીનાદ (State Landlordism) જ માનતા પ્રજાનુ ન હોય એના રાજ્યમા આ વાદ કેવો લગ્ય પર થઈ પડે એની એમને ખબર હતી બીજી એમ પણ ખરું કે એઓ સામ્યવાદી નહોતા એમ્લુ જ નહિ, સામ્યવાદ એ અરસામા ક્ષિતિજ પર પણ નહોતો દેખાયો એને સરકારની સત્તા વધે છે ને જમીન ખરીદનારાઓની ઘટે છે, એ સિવાય એ ખરડામા કશું વિશેષ નથી એમ જ એઓ માને ને ?

બધી દલીલો થઈ ચૂકી ત્યારે અગાઉથી કરી મૂકેલી યોજના પ્રમાણે લઘુમતીમા લડતા ફીરોઝશાહ અને એમના પ્રજાકીય મિત્રોએ ધારામંડળમાથી 'વોટ આઉટ' ક્યો એ જમાનામા એ એમનો બવો નવો પ્રયોગ હતો કે 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ના તત્તી સાહેબનુ તો એથી મગજ જ ફરી ગયું 'એમના તત્તી લેખમાથી આપેનો નીચેનો કંગાક્ષપૂર્ણ ઉતારો એનો કાઈ ખ્યાલ આપવા પૂરતો થયો

સાચા દેર ભગતની ફરજ નાસી જવાળી છે એ નવા સિદ્ધાંત પર ભાર મૂકવા માટે મિ મહેતાને બારણા તરફ ડગલા બરી જતા ભેવાનુ દૃશ્ય ગમીરપજે નિહાળત મરકેન છે જે સદગૃહસ્થ* ખરું પડે તો એમની પછ મેદાની જેમ આની નીચ્ચા તેમનુ વર્તન દયા અને રમૂજની લાગણીઓ જન્માવે છે મિ મહેતા યુર્મિદોષ વારવાર કરતા નથી પરંતુ આ કાઉન્સિલના ખડમાથી કદેલ પૂવયોજિત નિષ્ક્રમણમા એમણે બારે મૂન મરી છે નાટકીય દેખાવ એવો દેખાવ કરવાનો હોવા છતા દેખાવ માત્ર હાસ્યપ્રધાન થયો છે મહેતૂની ખરડો ન્યા હનો ત્યા જ ઠમો છે અને દરેક જણ હસે છે ।

આમ લખ્યા પછી 'ધી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'એ તો બીજા વાતો મરનારા લોકોને નામે એમ પણ સૂચ્યુ હતું કે લોકોએ

* ધી ગોખડેએ જ્યા વાર અંગ્રોને એમ મ્યું હતું

ફરજ બખ્શવા મોકલેના આ પ્રતિનિધિઓ જો ફરજ બખ્શવાને બદલે આમ બહાર જ આજ્ઞા જવાના દોષ, તો શા માટે એમણે ગઝનામા આપી નવા, ફરજના બદલે જાનવાણા લોકોને માટે જગા ખાલી ન કરી આપવી ?

સર ફીરોઝશાહે 'ટાઇમ્સ'ને લખાણથી જવાબ આપ્યો હતો અને વિરોધ પદ્ધતિ કાળો વિગતે રત્ન કર્યા હતા જોકે એથી 'ટાઇમ્સ' હાર કબૂલ કરે એવો તો કોઈ સંભવ હતો જ નહિ એમ હતા, પાછળથી આ પ્રશ્ન પર સરમતે જે નમતું મૂક્યું છે એ બતાવે છે કે ફીરોઝશાહની વાત કેટલી સાચી હતી.

૧૮

લોર્ડ કર્ઝન અને ફીરોઝશાહ

સ્વાતંત્ર્યપ્રિય પ્રજાઓ જેમ પોતાના લોભપ્રિય આગેવાનોને માન આપવા પડ્યપડી કરે છે, એમ મુસામીમા મુખે મળતી પ્રજાઓ પોતાને મુસામીમા જાહી રાખનાર રાજ્યકર્તાઓને માન આપવા અને એમનો પડ્યો બોલ ઉઘાવવા પૂજ્ય પડ્યપડી કરે છે આ ત્યાં બોર્ડ કમિશનર એમની શાદીવાદી ફતેહ પત્રી દિલ્લા સેનાપતિ નિખાયા ને મુમર્ઝને દિલાઝે પગ મૂકવાના થયા, ત્યારે ત્યાંના 'રાસ્ત ગુફતાર' નામના પત્રના તત્તી કાનરાજીએ મુમર્ઝ કોર્પોરેશનના હરાન મૂક્યો કે, મુમર્ઝના આગમન વેળાએ એ સાદેમને કોર્પોરેશન તરફથી માનપત્ર આપતું' શબ્દેનશાહને, એમના કુટુંબીઓને, પાઈસ ગેપોને અને મુમર્ઝની મેચ કુનાર પ્રમિદ નામરિકોને કોર્પોરેશન તરફથી માનપત્ર અપાવાના દાખલા હતા પણ સેનાપતિને પણ આવે પ્રમગે માનપત્ર આપવાની દરખાસ્ત એ તો નવો દાખલો પાડનારી દરખાસ્ત હતી જી-નુ લોર્ડ કમિશનર વિલિયમ સરમતના મગે એવા મેગ વહાનેશગી બંને દોષ, એમને વિલિયમ શબ્દેનશાહની લગ્નપત્રોમા મગે એટલે વચગી બાત જે ભજવ્યો દોષ, મુમર્ઝની

સુધારાઈએ એમનું સેનાપતિ તરીકે આગમન થતા શા માટે એમને માનપત્ર આપ્યું જોઈએ, એ સર ફીરોઝશાહની સમજમાં આવે એમ નહોતું શહેનશાહ, વાઈસરોય, ગવર્નર વગેરે પામેથી તો માનપત્ર આપીને કામ લેવાનું ટોય, પણ સેનાપતિ પામે શું લેવાનું હતું ? આથી એમણે કામરાજની દરખાસ્તની સામે સુધારાઈની સલામત પોતાની હમેશની રીત મુજબ કડક બાંધેલું કંઈ આર્ટિકલ કાઢી કાર્ટિનડ જેમના ખૂનને નિમિત્તે પાછળથી યુરોપમાં પહેલું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું, એ મુમર્ઝની મુલાકાતે પધારેલા ત્યારે એમને માનપત્ર આપવાની દરખાસ્ત નકારાયેલી એ પણ એમણે યાદ કરાવ્યું તેને પરિણામે મોટી બહુમતીથી કામરાજની દરખાસ્ત ગ્રહી ગઈ બાર્થ કામરાજ અને ફીરોઝશાહને સામાન્ય રીતે બારમો ચંદ્રમાં તો હતો જ એમાં આ પ્રસંગ બન્યો એટલે એમણે પોતે લેખક ને તની ટોવાથી બને એટલી કલમનાજી કરી ને ફીરોઝશાહ પર કાઢેલ ઉઘાડયો 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' વગેરે દેશના આગ્રહદિદી છાપા પણ એમાં સામેન થયા ને લોર્ડ કિચનર જેવા વીર પુરુષનું સન્માન કરવાની ના પાડવા માટે એવા વીર પુરુષની દૃષ્ટિમાં મુમર્ઝને ઉતારી પાડના માટે ફીરોઝશાહના કહેવાતા 'ભુયમ' વિને ઠઠાપ એટલા બખાળા ઠાઠ્યા અબખત, ફીરોઝશાહે એમની કલમકચ તરફ જરા પણ ધ્યાન આપનાની ના જ પાડી અને કિચનર સાહેબ વિના માનપત્રે પોતાને ટોફે ચડી ગયા !

આ પ્રસંગમાંથી પરનાર્થ પડી બીજી મોટી લડત સર ફીરોઝને લડવાની આવી તે લોર્ડ કર્ઝનના યુનિવર્સિટીઓની સુધારણાના ખરડા સામે હતી એ સાહેબ હિંદમાં પધાર્યા ત્યારથી પોતાના મગજમાં કાર્યક્ષમતા (efficiency) નું બૂત લઈને પધાર્યા હતા એમને લોકશક્તિ કરતા પોતાના અમલદારોની શક્તિમાં અને હિંદીઓ કરતા અંગ્રેજોમાં વધારે વિશ્વાસ હતો, અને જ્યાં ત્યાં પોતાના તરફની કડકાઈને અજાણે કામે ખચકતા ને રજાજત દેખાતા હતા

યુનિર્મિતીએને સુધાગ્વાની બાળનમા પોતાના વિચારોનો અમન કરવા માટે પ્રથમ એમણે ગીમનામા એક કેળવણી પત્રિક બોલાવી એમા એક પણ હિદીને આમનપુ નોતુ બધા ગર-ગી અમનદારોને જ બોનાવેલા ને વાત એવી પ્રચારેલી કે મારે લોકોનો અભિપ્રાય જાણવો છે ! વાર્ષિકગેય સાટેમે એને ખુદી મૂકતા પ્રથમ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતુ બાળકુ ક્યું અને પછી અમલદારોએ પોતાના વિચારો પ્રમટ કર્યા અથવા તો વાર્ષિકગેય માટેમના વિચારોની છલાવટ કરી આ પત્રિકા વિશે તો ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ એ પણ એની ત્રીકા કરેલી કે ‘કનકતામા નોર્ડ ઝર્જને કહેયુ કે હું સાચો અભિપ્રાય શો છે તે સામગ્રીને નક્કી કરના માત્ર હું, પણ એમણે જે સામગ્રી એ તો અમલદારી અભિપ્રાયનુ વલણ શુ છે એ જ !’

આ પરિવર્તન ‘નાટક’ પુરુ થવા પછી ૧૯૦૨ના જાન્યુઆરીમાં આખા પ્રશ્નની તપાસ માટે અને એ બાબત નુ કરવા જેવુ છે એ વિશે બનામણો કરના માટે એક કમિશન નીમવામા આ-ન્યુ હતુ મિ થોમસ રેને એના સભાપતિ નિમાયા હતા ત્રી * ચીમનવાલ સેતનવાડની સાથે રતીને ફીરેઝયાહે એની સમક્ષ એક યાદી (મેમોરેન્ડમ) રજૂ કરી હતી ૧૯૦૨ની ચોથી માર્ચે કમિશને એમા રજૂ કરેન વિચારો વગેરે વિન પગ તપાસ કરી હતી, અને ૧૯૦૨ના જૂનમા પોતાની બાબતણો પ્રકુ કરી હતી એ બાબતણો પ્રત્યાધાતી પેનાથી દેલખરમા વિગેધનો વડો જાળ્યો હતો લોકોને બાગેશુ કે વર્તમાન અસ્થાએને સુનારવાનો નહીં પણ નામગેર કરવાનો પ્રયત્ન (આમા) કરનામા આવે છે અને જે નવી ચો-જા રજૂ થયેન છે એ મુજબ તો કેળવણીની બાબતમા લોકોનુ કનુ આવગે જ નહિ દૂકામા કહીએ તો કમિશનની બાબતણો કોને-જની ફી વધાની, પરીક્ષાનુ ધોરણ ઉચ્ચતર કરવ, કાર્યવાહક સભા (નિન્ડીક્ટ) અને નિયામક સભા

(સેનેટ)ની પુનઃઠંટના કરતી, જોડાયેલી સમ્મ્યાની માન્યતા બાબત કડક થરતો લાદવી અને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ખાનગી સાહસોને વિવિધ મુક્તિઓથી પાછા પાડના એવી હતી ઉચ્ચ કેળવણીને લગતી બધી બાબતોમાં કાર્યક્ષમતાની સાધના એ પ્રથમ અને સર્વોપરી હિદેશ હોવો જોઈએ, યુવાનોની મોગી સખ્યા અપૂરતા અભ્યાસક્રમમાંથી પસાર થાય અને પદની પ્રાપ્ત કરે એના દરતા એમને મુકાબલે આછી સખ્યા જિયા પ્રકારની સારી સમકાર-કેળવણી (વિમરય એડયુકેશન) મેળવે એ હિદ માટે વવારે સારુ છે, એવુ એવુ એવુ કહેવુ હતુ

કમિશનનાં અહેવાલ અને લવામણો તે પછી સ્થાનિક સરકારો પર અભિપ્રાયો માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા યથાક્રમ એ મુમર્ઝ યુનિવર્સિટી સમક્ષ આવ્યા અને એણે એની વિચારણા માટે એક સમિતિ નીમી એ સમિતિનો અહેવાલ સ્વીકાર માટે ૧૪મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૩ને રાજ નિયામક સભા સમક્ષ સર ફીરોઝશાહ તરફથી રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, એના ઘડતરમાં મુખ્ય હાથ પણ એમનો હતો

‘ધી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ના તત્તી મિ લોવેટ ફેઝર, જે સામાન્ય રીતે સર ફીરોઝશાહના એક કડકમાં કડક ટીકાકાર અને પ્રતિપક્ષી ગણાતા, એમણે વર્ષો પછી ‘ઇન્ડિયા અન્ડ કર્ઝન એન્ડ આફ્ટર’ નામના પુસ્તકમાં (૫ ૧૯૧-૯૩) લખ્યુ છે કે,

‘કેળવણી-વિષયક સુધારાની લોર્ડ કર્ઝનની યોજનાઓનો જે રાત્રિવંચી સામનો થયો હતો, એ મોટા ભાગે એક નોંધવાલાયક પુરુષનુ કામ હતુ જે પુરુષે ખરેખર યુનિવર્સિટી સુધાર સામેની લડત નતગતી રાખી, એની તરફ જરા ધ્યાન દેવુ થોડુ છે દારણુ. લોર્ડ કર્ઝનના વાર્ષિકરોચપણાના સમય દરમિયાન હિંદી રાજકીય જીવનમાં એણે મોટા ભાગ ભજવ્યો છે એનો પ્રભાવ ધર્મી વાર અણધારે હોવાથી હાઈ આઉટ પ્રબળ નહોતો એ જમાનામાં સર ફીરોઝશાહ મહેતા નિ રાફખંડે સૌથી જબરા અને સૌથી વધારે રક્ષિતાળી રાજકીય પુરુષ હતા લોર્ડ કર્ઝનને પોતાના વાર્ષિકરોચપણાના પાછલા વર્ષોમાં જે સુરકેલીઓ અનુભવવી

પત્ર, એનો સળધ એમની પોતાની મર્ઠ બાગત કરતા સર ફીરોઝશાહ સાથે વિશેષ હતો. ’

કહેવાની જરૂર નથી કે લોર્ડ કર્ઝને પ્રજાના બધા વિરોધ છતાં ચાલી ધારામડળ પાસે પોતાની અમલદારી બુમતીથી ખરડો પમાડ કરાવ્યો હતો, અને પોકાના અસતોષમા વધારો કર્યો હતો.

લોર્ડ કર્ઝન આમ છતાં કોઈ પણ પૂરવઠા વિના સર ફીરોઝશાહની શક્તિ જોઈ શક્યા હતા અને એમને શહેનશાહના જન્મદિવસે અપાતા માનઅકરામો વખતે કે સી આર્ચ હોનો ધનમાન આપનામા આવ્યો હતો. સર ફીરોઝશાહે એનો સ્વીકાર કર્યો હતો, પરંતુ એથી એમની દેશના પ્રજોની સ્વતંત્ર હજીવટમા કે કશામા જરા પણ ફરક પડ્યો નહોતો. છતાં, ૧૯૦૪ના મધ્યભાગમા લોર્ડ કર્ઝન રજા પૂરી કરીને સ્વદેશથી હિંદ પાછા ફર્યા અને મુમર્ઝ કોર્પોરેશનમા એમને રિવાજ મુજબ માનપત્ર આપવાની દરખાસ્ત આવી, ત્યારે સર ફીરોઝશાહ બોલેલા

‘આ માણસ માન આપવા જેવો નથી રિવાજ મુજબ અપાતું માનપત્ર જ્યારે એ અહીંથી ગયા ત્યારે અપાયું હતું હવે એને બીજું માન શેનું આપવું છે? હું તો એની વિરુદ્ધ છું. આમ કહીને એમણે લોર્ડ કર્ઝનના રાજ્યના દોષો ગણી બતાવ્યા અને એના પર પસ્તાળ પાડી પણ એમને જ્યારે જણાયું કે પોતાના મિત્રો અને સાથીઓ પણ આ બાબતમા એમનાથી અનગ પડતા જાય છે, ને પોતાની વાત મત પર જતા બિડી જવાનો સભવ છે, ત્યારે એમણે એક કુકિત કરી એમણે લોર્ડ કર્ઝનના ગવર્નર જનરલ અર્થાત્ હિંદી સરમારના વડા તરીકેના સ્વરૂપને વાઈસરોય કિંવા તાજના પ્રતિનિધિ તરીકેના સ્વરૂપથી જુદું પાડ્યું ને એવો સુધારો રજૂ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી કે માનપત્ર આપવું હોય તો ગવર્નર જનરલ તરીકે નહિ પણ વાઈસરોય તરીકે, તાજના પ્રતિનિધિ તરીકે આપવું વાત મત પર મર્ઠ, ને સર ફીરોઝશાહની એક મતે કાર થઈ.’

આ મતગણતરી અંગે એવી વાત પ્રચલિત છે કે, ફીરોઝશાહે પોતે જ મતગણતરી કરેલી અને જાણીજાણેને એ એની કરેલી કે જેથી પોતાની એક મતે હાર થાય; અને વાઈસરોય આદલા જખરદસ્ત વિરોધવાળું માનપત્ર સ્વીકારવાની જાતે જ ના પાડે !

૧૯

ખંડ - ફીરોઝશાહ સામેનાં

૧૯૦૩ની મદાસ મહાસભામાં સર ફીરોઝશાહ હાજર થયા હતા. — એમની પોતાની ઇચ્છાથી નહિ, પણ મિત્રો અને પ્રશસકોના ખાસ આગ્રહથી. પાંચેક વર્ષ પર મહાસભા ત્યાં ભરાઈ હતી ત્યારે પણ આવો જ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો, પણ એનો એ સ્વીકાર કરી શક્યા નહોતા. મહાસભામાં નવું લોકો આવવા માંડ્યું હતું અને વયોવૃદ્ધ આગેવાનોની આગેવાની સામે એ ધીમે ધીમે પણ મક્કમપણે પોક્કાર ઉઠાવતું જતું હતું. પાંચેક વર્ષો પર સર શંકરનં નાયરે એમને મદાસ મહાસભામાં હાજર રહેવા આગ્રહ કરતો પત્ર લખ્યો હતો એમાં એનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે —

‘ દરિયો શાત હોય ત્યારે કદાચ મહાસભાને બોનરજીની કે તમારી હાજરીની જરૂર ન હોય પણ ટોકીના સમયમાં તમે ગેરહાજર હોશો તો મહાસભા એવા માણસોના હાથમાં જઈ પડશે કે જે આપણને અણગમતા હોય. જો તમે અને તમારા જેવા અહીં આવશો તો મહાસભા તમારું સાક્ષ્ય એ નક્કી સમજશે. ’

એ વખતે સર ફીરોઝશાહ હાજર રહી શક્યા નહોતા, પણ એવા જ આગ્રહથી આ વખતે જ્યારે એ હાજર થયા, ત્યારે મહાસભાના વરાયેલા પ્રમુખ શ્રી લાલમોહન ઘોષના હાથેલા ભાષણમાં વડીલોની આ વડીલશાહી પર, નવજીવાનો વાંચીને ખુશ થાય એવા બેચાર શબ્દો હતા. મહાસભાના મુખ્ય મુખ્ય પુરોવાના હાથમાં તો

આવા બાજોની નકવ સામાન્ય રીતે તે મંચ પરથી વંચાય એ અગાઉ આવી જાય; પણ આ વખતે કીરોઝસાદને એ લગભગ છેવટ સુધી નટોતી મળી, પણ એમને કાને આ વાતની હવા મઈ હતી. છેવટે ત્યારે ભાષણની નકવ એમના હાથમાં આવી મઈ અને એમથી એમણે પ્રમુખ સાહેબની સલાહ વાની કે, “આગેવાનો સંભાળજે! મીઠને એક રોમન મોકલપ્રતિનિધિ વિશે કહ્યું હતું કે, ‘એ દેશબક્ષોની ભાષા બોલતો અને જીવનભરના પમવે ચાલતો એવું તમારે વિશે ન કહેવાય!’” ત્યારે એમણે એનો જવાબ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો ને પ્રમુખની ચૂટણીની દરખાસ્ત રજૂ કરતી વખતે ઘોષ સાહેબની મહાન ગમ્મિઓની કદર કર્યા પછી પ્રમુખ સાહેબના શબ્દો પાછા આપતા નીચેના અર્થના ઉદ્ગારે કહયા. —

‘જગ્ગમાં ચૂટણીની લાલ પટ્ટી ઘોષ સાહેબે લગ્નકારણમાંથી સન્ધ્યાસ લીધી છે, અને સબવત વસ્તુરૂપિણી વેમળા એવા વિચારો એવતા થયા છે. દાખલા તરીકે, પ્રતિનિધિબધુઓ! એ એવું કહેવું કે કે હું, એક નરમ મારતી, નરમ ભૂતિનો માણસ જીવનમાંની કર્તો દોઈ રાકું’ ના, ના, સદ્ગુણ-ધો! એક મોહમાં મોહા દલિદાસનારના રાખે રાકીને જે મારે વિશે સૂચવે છે કે હું દેશબક્ષોની ભાષા બોલું છું પણ જીવનમાંની ચાલ ચાલું છું’ બીજી, સદ્ગુણ-ધો એ આપણા સ્વાર્થ છૂટત સબધમાં આવતા નથી, પણ કમ વતમાનપત્રો વાંચીને એનો અભિપ્રાય ધરાવતા થઈ ગયા હોય છે કે મહાસભામાં બચકર પછે પછે છે ને બચકર દોળાઓ બધઈ મઈ છે! હવે જ્યારે એઓથી સંજીવ સન્ધ્યાસમાંથી બહાર આવ્યા છે, ત્યારે એમને મહેવાનું હું માફસ મીર કે અમારામાં અમારા નાના નાના ગતમેરે છે — અમારામાં જે હમેશ હતા અને હું આગા રાખું છું કે એ હમેશ દરે, પરંતુ અવત આકાશ અને સ્વાર્થી દેવોએ જ રચાડેલા પછે અને દોળાઓના અસ્થિતવ વિશે અમે સંપૂર્ણપણે અજ્ઞાન છીએ.’

અણધાર્યા મમયના આ અણધાર્યા અપાટાથી પ્રમુખ સાહેબ જરા લેવાઈ ગયા હતા અને એમના ભાષણમાંના સપાટાનું નેર

એમ આગળથી તૂટી પડતા મલાળનોમા ભારે રમજ ફેટાર્ક મર્ક હતી

શ્રી લાવમોદન વોપે પ્રમુખપદેથી ચર ફીરોઝશાહની નીકતો જવામ આપવા પ્રવલ ક્યો હતો અને કહ્યું હતું કે, જે બ્રમમા પડેયો હોઈ તો મને એટલો આ મસતોપ છે કે દબકતા અને મદાસના આગેવાન છાપા પણ મારી જેમ એ જ બ્રમમા પડેયા છે! પણ સર ફીરોઝશાહે એ હટ્ટુ જ હતું કે, છાપા મિવાય કરો આધાર આ રાજનીય સ-યાસ છોડીને રાજદારણુમા આવેવા યોગી પામે નથી!

આ બનાવ ત્યાર પછી ધણા છાપાઓમા ગવાયો હતો અને સર ફીરોઝશાહનો બચાવ કરતા ‘ધી ગદાસ સ્ટેન્ડર્ડ’ના તત્ત્રી શ્રી પિયાર્ક ગદાશયે લખ્યું હતું કે—

‘અમારે મન એ સિતમગર તો નથી જ, એ આગેવાન છે, પણ જીવમી પ્રકાશના નહિ એ પોતાના વિરોધીઓને હકીકતોના વજનથી અને હવીનોના જળસ્થ પ્રભાવથી ભેર કરે છે જે પ્રુપ્ત વાદવિવાદના વાતાવરણમા બિહર્મી છે અને જીવે છે એ સિતમગર કદી હોઈ શકે નહિ મારણુ એ ક્ષેત્રમા બધા સમાનપણે વર્તી શકે છે, અને પોતપોતાના સર્વો નિર્મુક્તપણે વાપરી રહે છે એ મહાસભા વાગીઓની દૃષ્ટનાને લગત દરી રહે છે અને એમના હંમેશા હવમચાવી શકે છે બીજો કયો મહાસભાવાદી એ મર્થ એમના કરતા વધારે અસરજારક રીતે સાધી રહે એમ છે?’

અત્રે સુવાનોના નિરોધનો એક બીજો મુદ્દો નોંધવા જેવો છે સુવાનો મહાસભાનું બધારણુ માગતા હતા પણ ફીરોઝશાહ ‘હજી વાર છે, વાર છે!’ કહ્યા કરતા હતા સુવાનોના મનમા એ સ્થિતિ ખૂચતી અને અસતોપ વિવિધ નીકાઓ રૂપે પ્રગટ થતો

સુવાનોના અસતોપને અને જહાવ તરવોના ભુરાળને ઝાપ્પૂમા રાખવામા મહાસભામા ફીરોઝશાહનો મોટો ફાળો મનાતો ૧૯૦૪મા જ્યારે મહાસભા મુબર્કમા મળી, ને એ સ્વાગત પ્રમુખપદે બિરાજેલા

હતા, ત્યારે દેશમાં વપતી જતી ગજદોહી ભાવના સામે પોતાનું મતવ્ય રજૂ કરતાં તેમણે જણાવ્યું કે —

“શી. મહાદેવ ગર્ભવદ રાનડેની જેમ હું પાકો, જબરે આસાવારી છું છું માનુ છું કે ઈશ્વર મનુષ્ય માગ્દન જમતને દોગી રહ્યો છે. આ પૌર્વાત્મ નસીબવાદ હોઈ રાકે, પણ એ સક્રિય છે, નિષ્ક્રિય નથી. એ એવો નસીબવાદ છે, કે જે મ્હોને છે કે જમનતનાં મનુષ્ય-ચક્રોએ પોતાનું નિયત કાર્ય સિદ્ધ કરવા સક્રિય કામ કરવું જોઈએ.

“જમનકર્તા હું નથી, વિશ્વાસ માં ના હું ધડું ?

જે જમનકર્તા છે ખરે તે દોરશે નિત્યે મ્હડું.”

“એ કવિવાણીમાં હું આર. અને સનોષ શોધુ છું भारी मन्वृत વફાદારી આ આર. અને ધીજ્જના ખડક પર રચાયેલી છે રાનડેની જેમ હું ઝિદિશ રાખ્યો — હુનિયાને એક ઉડે પડેલો એક નાનકડો ટાપુ એક દૂર દૂર આવેલા લંડન જુદા પ્રકારના (વિરાજ) ખડમાં પોતાની સત્તા જમાવે એ બહુભુત નિર્મિતિનો — સ્પીકાર કરું છું આ વસ્તુને ઈશ્વરેશ્ચાની જલ્દેશવ ન માનવી એ જલ છે ”

મુમર્ઝ મહાસમામા તો પુવાનોનો આ જુવાળ રોકચો રોકાઈ ગયો પણ કાશીમાં એ ફરી જીપડ્યો, કબકતામા પ્રમળ થયો અને છેવટે સુરતમા ફાટી નીકળ્યો.

મુમર્ઝ મહાસમામા આ જુવાળ મસખત સમિતિમાં થયેલી બધારણની જરૂર વિષેની ગરમાગરમ ચર્ચા વખતે બદલા બાબા મુન્નીધર નામના પજામના મિલ્લ કહેવાતા પ્રતિનિધિને મોટે વ્યક્ત થયેનો એમણે કીરોઝશાહ કેર્મનું સાબળતા નથી, ને બધાને પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી ચૂપ કરી દે છે ને પોતાનું ધાર્ડું જ કરાવે છે, એ બામત કડકી ફરિયાદ કરી હતી સર કીરોઝશાહે જવામમા પોતાની નિર્દોષતા વ્યક્ત કરી હતી, અને પ્રતિનિધિઓને પૂછ્યું હતું કે તમે તમાગ અભિપ્રાયો વિષે અહીં દબાણ કેમ કરતા નથી ? અને તમાડુ ધાર્ડું કેમ કરાવતા નથી ? હું શુ મારા વિચારો અને અભિપ્રાયો છોડી દઈને તમાગી વફાવાત લઈ બેસું ?

‘ગૃહસ્થો ! મારા વ્યક્તિના અભાવને હું નહિ રોકી શકું’ શી રીતે રાખી શકું ?’

આ મહાસભાએ પ્રચારાર્થ પોતાના પ્રતિનિધિઓને ઇંગ્લંડ મોકલવાનું ઠરાવ્યું હતું અને સર ફીરોઝશાહને એની રૂએ ઇંગ્લંડ જવાનું ધણું દયાણું કરાગ્યા આન્ય હતું પણ બાદશાહી રહેણીકરણીને લીધે, તેમ જ દેગમાના એમના રોકાણોને લીધે, એમણે એનો ખીકાર અશક્ય જણાવ્યો હતો અને ૧૯૦૫ની ત્રીજી મેને રાજ એમના જ પ્રમુખપણા નીચે મળેલી સભાએ શ્રી ગોખલેજીને અને મિ ત્રીણાને ઇંગ્લંડ મોકલવાનું ઠરાવ્યું હતું

૨૦

ખંડ-સર ફીરોઝશાહના

૧૯૦૫ના એપ્રિલમા એપ્રિલે ૬ લગભગ વીસ વર્ષ પછી સર ફીરોઝશાહ ફરી મુમર્ઝ કોર્પોરેશનના પ્રમુખ ચૂટાયા આ ચૂંટણીનું કારણ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની પધરામણી હતી આના પ્રસંગે પ્રમુખ થનાની સામાન્ય રીતે પદપટ્ટી થાય છે કારણ શાહી દુલ્ખના નમીરા જોડે—ભવિષ્યના શહેનશાહ જોડે—હાથ મિનાવો એ એમ મોકુ માન મનાવ છે કોર્પોરેશનની નજર આવે પ્રમુખ પોતાના બેતાજ બાદશાહ તરફ પડનારો હોવાનું કદરૂપી ફરીકાર એને ના જોડી પડી અને એની પ્રતિજ્ઞાને શોભે એવી સર્નાનુમતિથી ચૂંટણી પતી ગઈ

થોડા મહિના પછી એમની સૂનાર્યા એમના મનીએ મરારને એવા અર્થનું લખ્યું કે, ૧૮૭૫મા પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ પધાર્યા ત્યારે સરદાર તરફથી બહાર પડેના જાહેરનામા તરફ હું મરનારનું ધ્યાન ખેંચું છું, અને પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ આપણે આગળે પગ મૂકે ત્યારે એમના સ્વાગતમા કોર્પોરેશનના સભાપતિનું, કમિશનરનું અને શેરીફનું સ્થાન આગળ પડતું રાખવાનો આન છે એ ધ્યાનમા રાખવા

વિનતી કરું છું કાર્ક જવાબ ન આપ્યો પણ ઘોડા દિવસ પછી સરખાની છાપા-તેળી એક યાદી બહાર પડી એના પરથી જણાય કે, ઉપયુક્ત નણેને સ્વાગતપદમાથી પડતા મૂકવામા આવ્યા છે ફીરોઝશાહ દોપેરિશનનું અને શહેરનું આવું અપમાન કેમ સાખી લે ? શા માટે સાખી લે ? એમણે દોપેરિશનની એક અધિધમરની સલા બોવાની એક બાલુ સરકારને બની થયેલી ગંબીર પરિસ્થિતિની ખમર આપવામા આવી, અને બીજી બાલુ સરકાર પોતાની રીત ન બદલે તો માનપત્રની સભા મધ ગળવાની, એમા અસહ્યાર કરવાની અને વાવગ વગેરે ઉતગદી લેવાની પણ દરખાસ્તો થઈ છે. રટે સરકારે આવો મામલો જોઈને પોતાના મુખ્ય મંત્રીને ફીરોઝશાહ પામે મોઠ્ઠા અને જણાવ્યું કે, સ્વાગતમા ફીરોઝશાહને એમનું માનભરું સ્થાન આપવામા આવશે તેથી ફીરોઝશાહે દોપેરિશનની સલા બોવાવી અને ગર્ભગુજરી જૂની જર્મને બધાએ સ્વાગતમા ભાગ લેવાનું નક્કી કર્યું ।

૧લી જુનાઈ, ૧૯૦૫ને રોજ લોર્ડે કર્ઝને દેશમા 'સ્ટેન્ડર્ડ ટાઇમ'ને નામે ઓળખાતો સમય દાખલ થયો હતો એની પૂર્વે દેશના જુદા જુદા ભાગમા ઘડિયાળો જુદા જુદા સ્થાનિક સમય બતાવતી ને રેલવેઓ 'મટ્રાસ ટાઇમ' બતાવતી મુનઈ સરકારે અને ઘણીખરી જાહેર સંસ્થાઓએ લોર્ડે કર્ઝનના ઉપયુક્ત હુકમ પછી મુનઈ ટાઇમ કરતા પોતાની ઘડિયાળો સ્ટેન્ડર્ડ ટાઇમ મુજબ ૩૯ મિનિટ આગળ મૂકી

દોપેરિશને પણ પોતાની બેઠકમા સ્ટેન્ડર્ડ ટાઇમ સ્વીકારવાનો હરાવ એક વધુમતે પસાર કર્યો ફીરોઝશાહ 'સ્થાનિક સમય' ચાલુ રાખવાના મતના હતા પણ પ્રમુખની ખુરસી પર બેઠેલા હોવાથી કશું બોલી શક્યા નહિ । પરંતુ પ્રમુખપદેથી ફારેગ થયા એટલે કે ચાર પાંચ મહિના પછી ૧૯૦૬ની ૨૩મી એપ્રિલે

કોર્પોરેશનમાં એક દરાવ આવ્યો કે નવા સમયથી લોકોને જે અગવડ પડે છે એ જોતા એ ૨૬ કરવા, ને કમિશનરને કહેતું કે આપણા જૂના સ્થાનિક ગમય પ્રમાણે ધડિયાળો પાછા મૂંઝા ફીરોઝશાહે એને ટેકા આપ્યો ને એક કવાક ને સાત મિનિટ મુધી ખોળ્યા

આખરે સર ફીરોઝશાહની છૂત થઈ હતી, ને દરાવ ૩૧ વિ ૨૨ મતે પચાસ થતા કમિશનરને તરત ધડિયાળો મુખર્ષના સમય પ્રમાણે ગોઠવાનો હુકમ મળ્યો હતો !

ફીરોઝશાહને આ ખામતમાં છૂત મળી ખગી, પણ આ પ્રશ્ન અગે ધુરોપિયનો અને સરકાર નિયુક્ત સભ્યોને જે હાર મળી, તે કારણે ફીરોઝશાહ-નિરોધી એક ટોળા હસ્તીમાં આવી

૧૯૦૭ના ફેબ્રુઆરીમાં કોર્પોરેશનની સામાન્ય ચૂંટણી આવી ત્યારે એકાઉન્ટન્ટ જનરલ મિ હેરિસનની આગેવાની તળે, કોર્પોરેશનના કમિશનર, અને મુખર્ષના કવેક્ટરની મદદથી આ ટોળાએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે સર ફીરોઝશાહને કોર્પોરેશનમાં ચૂંટાવા જ ન દેવા હમેશ મુજબ સર ફીરોઝશાહે જે પી એને અપાતી ૧૬ પૈગની એક ખેંદક માટે હમેદવારી નોંધાવી એ અરસામાં જે પી એની મજબા લગલગ ૬૦૦ જેટલી હતી અને એમાંના મોટા ભાગની હસ્તી કાર્ષ ને કાર્ષ સરન્દરી અમલદારની મહેરમાનીને કારણે ટોનાથી આ ટોળાએ વિચાર્યું કે આ મતદાર મહગમમાં ગાળકુ પાડતું સહેલું છે અત્યાર પૂર્વે જે પી એએ માગ્યા મત આપ્યા હતા, અને કોર્પોરેશનમાં તેમને ચૂંતી મોકલ્યા હતા, પણ આ વખતે એવું ન થાય એ માટે ઉક્ત ટોળાએ પહેલું કામ આ મતદારમહગમ સમક્ષ પોતાના સોળ હમેદવારો ઊભા કરવાનું કર્યું એમની પમજી લુદી લુદી ટ્રેમોમાંથી કરવામાં આવી હતી અને એ બધા પાસે એની પ્રતિજ્ઞા કરાવવામાં આવી હતી કે અમે કોર્પોરેશનમાં કાર્ષ પણ એક માણસની એકદમ સત્તા ચાલવા દઈશું નહિ

પેલી ટોળાએ આ સોગ જણુને જ મત આપવાનો પ્રચાર પોતાના સર્વ સાધનોથી શરૂ કર્યો હતો. સ્ટેન્ડર્ડ ટાઇમની તકરાર ઉપરાંત સર ફીરોઝશાહે બોર્ડ ઈર્જનને એના બીજા આગમન વખતે માનપત્ર આપના નહિ દીધેયુ એની કડવાસી પણ આ ટોળાને ઉશ્કેરવામા મદદ કરી હતી અને સરકારને તો એ નેઈર્થુ જ હતુ માન અકરામથી પણ જે પોતાના ન થાય એવા બોલતેતાની હાર થાય એના કરતા બીજુ વધારે હર્ષદાયી દરય પરદેશી સરકાર માટે બીજુ શુ હોય ? ફીરોઝશાહ વિરોધી કાવતરાના ચક્રો બરાબર ચાલ્યા ફીરોઝશાહ વિરોધી પ્રચાર ખુબખુબ ચાલતો શાસ્ત્રીજી લખે છે

‘સર ફીરોઝશાહ અને એમના પક્ષકારોને ચૂટણીની બાબતમા સરકારી બળોના થતા દુરુપયોગ તરફ સરકારનુ લક્ષ પણ ખેંચણુ, પણ સરકારે કાઈ બ્યાન નહિ આપેણુ સ્વાભાવિક રીતે જ ‘ધી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’એ આ હિંચાલમા આમળ પડતો લાગ લીધેલો અને બડખોરોને બને એટલો જ નહિ, સાધાનસુ રીતે ન બને એટલો પણ ટકો આપેલો નાન આગાખાન પર એમને નેરરસ્ટે દોરનારો એક તાર અને એમને એક જવાબ પ્રમ કરવા માટે, અને કોઈ આમળ મૂળ નકલો રત્ન કરવાની આગ્રહપૂર્વક ના પાડવા માટે નાના દાવાઓ ચૂંવનારી કોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશો એના તત્તી મિ લોવેટ ક્રઝલો (શ. ૧૦) દડ પણ કરેલો.’

‘વહેમાતરમ્’ અને ‘મરાઠા’ નામના થોડા વિરોધી પેપરો બાદ કરતા મુમર્ઝની જનતા ફીરોઝશાહનો વિજય પોકારી રહી હતી અને જે પીઓએ એમને જ મત આપવો એવો આગ્રહ કરી રહી હતી

છેવટે ૨૨મી ફેબ્રુઆરીનો ચૂટણીનો દિવસ આન્યો સર ફીરોઝશાહ અને મિ ફેઝર મને મતદાનસ્થાને હાજર હતા લોકોના ટોળેટોળા જામ્યા હતા ફેઝરને જોઈને એક જણે ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ના ચમ્પો ઉચ્ચાર્યા હતા અને તરત લોકોએ ફેઝરની દુરિયો બોલાવી હતી. અને ‘અમારે ફીરોઝશાહ જોઈએ છે.’

ચૂંકાયેલા સર ફીરોઝશાહ એમ વિજયી વીર તરીકે સોળમે નંબરે પણ ચૂંકાઈ આવ્યા !

• ટોળકીએ મોકલેના ૧૫ જણ કોર્પોરેશનના મામની બામતમા તદ્દન મિત્ર અનુભવી હતા એમાના દરેકે સર ફીરોઝશાહના પક્ષના સભ્ય નહિ થવાના પ્રતિજ્ઞાપન પર સહી કરી હતી, હતા વાસ્તવિક કામગીરીમાં એમને - વિશેષ નહિ તો - પોતાના અજ્ઞાનને કારણે પણ, ફીરોઝશાહ કહે એમ જ કરવું પડતું અને પરિણામે કોર્પોરેશનમાં સર ફીરોઝશાહની બાદશાહત પૂર્વવત જ ચાલતી રહી !

પરંતુ, સર ફીરોઝશાહ સામેના સૌથી મોટા બડની કથા હજી બાકી રહી એ આવર્તા પ્રકરણમાં

૨૧

ભંગાણના ભણકારા

૧૮૦૫માં મહાસભા કાશીમાં ભરાઈ ગોખલેજી ત્યાં પ્રમુખપદે બિરાજ્યા હતા બગલગ પ્રિદોષી દિનમાલ એ વર્ષે એની સર્વોચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી હતી એના વાવટોળમાં બ્રિટિશ રાજ્ય પ્રથેની વફાદારી નિદાન નવજીવાનોના દિલમાંથી તો ઘસડાઈ જ નતી હતી આની અસર બંગાળ ઉપરાત દખખણમાં, અને કેન્દ્રેક અશે, વરાડ માં ભારે થઈ હતી ગોખલેજીને લય હતો કે, સર ફીરોઝશાહ જે કારીની મહાસભામાં હાજરી નહિ આપે તો ત્યાં ગરબડ થશે થોડીઘણી ગરબડ ત્યાં થઈ પણ ખરી, પણ તે ફક્ત વિત્તવિચારિણી સમિતિમાં જ ત્યાં લાગ લાજપતરાયે જે તાત્ત્વ ભાણુ આપેલું એથી મહાસભાના મિતવાદી (વિખરલ) મવાળ* આગેવાનો એકા હોટેના

* મરાઠીમાં આ રબડો અર્થ “મોડો” થાય છે ફાસ્ટી મવાળી સાથે એને કાઈ સમ્બંધ નથી

પરંતુ, ૧૬૦૬માં ન્યારે મદાસના કલકત્તામાં મળવાની થઈ, ત્યારે મદાસનાના પીટ આગેવાનોને જાગેયું કે નવજુવાન જ્યાં પદ કાંઈ નવાનૂની કરશે. આથી સર હીરોજીભાઈ, શ્રી. મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને જ્યેષ્ઠનાથ અસુની ખાનગી યોજનાથી દિવના દામ થી દામભાઈ નવરોજીને પ્રમુખપદે બેમાડી મવાગપદે મદાસના પર પોતાનો કાબૂ માનુ રાખેલો. નવજુવાનોનો પદ થોડો હતો; પણ એમનું લોહી ગરમ હતું, ઉ સાદ જમાપ હતો, અને નિશ્ચય બીજા હતો. કલકત્તામાં આ પદથી આગેવાની થી બિપિનગદ પાવની હતી. દાદાભાઈ જે ૧૧ વર્ષો/૬ અને માનનીય જેતા દ્વારા એમને અને એમના પદને અંકુશમાં રાખવાની યોજના થઈ એ એમને નહિ ગમેલી. અને એમને રાજ્યાતમાં તે દાદાભાઈને ધમકાવે આપીને એમની પાસેથી જ પ્રમુખપદનો ખારોખાર છંકાર કરાવી લેવાનો પેલો રહેલો એમને તાર કરેલો. 'લુઓ દાદાભાઈ, આજથી વીસ વર્ષ પર તમે ક્યાળી વેપારી પેટી જોડે જોડાયેલા હતા, અને એમ રહીને તમે પણ નહિ કરવાના કામ કર્યા છે તમે પ્રમુખપદ લેવા હિંદમાં આવો, તો એ બધાં તમારા કાળા કર્મ ઉધાડા પાડીશ.' જેમ શક્તિ ઓછી અને હઠદાની હિંમત વધારે, એમ વહેવારમાં માણસ ગાળગાળી, મારામારી છં વધારે કરે છે ને સામાને ડર દેખાડી મર્પા પટેલા મરેલો બનાવી વિજય મેળવવા મથે છે પૂ દાદાભાઈએ એ તાર મોખવેજીને (એ વખતે એઓ પણ વિસાવતમાં જ હતા) બતાવી કહેલું, 'આ આનાકાની કરવા જેવા ઘડીપળ નથી. તમે મૂંઝાશે નહિ થી પાવની વાતોમાં સંપત્તિ છાટો નથી એમ હું કહી જવાનો નથી હું કલકત્તા જવાનો જ છું થી પાવને કરવું હોય તે બંધે કરે.' એમ દાદાભાઈ કલકત્તા ગયા ને પ્રમુખપદે બિરાજ્યા. થી પાલે એમના સબધમાં કનુ અબુગતું પગલું ઉઠે ના જ બહુ. ને દાદાભાઈએ પણ પોતાના જોશીયા લાગણીમાં પ્રસંગાનુસાર મદાસનાના રાજકારણ પરત્વે સ્વરાજની માગણી કરીને

જીવાનોના મન અમુક અરે હરી લીધા એમની ધોળા દાઢીની, પોતાનું ભાષણ પોતાની મેળે ન વાગી શકાય એટલી બધી એમની વદ્ધ ઉમ્મરની, અને એમની આગળ પડતી પ્રતિજ્ઞાની સારી અસર થઈ એમ છતાં મહાસભાના કામકાજમાં, ખાસ કરીને ત્રિપથવિચારણી સમિતિ માં, જહાપોએ પોકારો અને ધ્રુતકાર વગેરેથી ભારે ગરબડ કરી મૂકી કેટલીક તડાતડી પછી સ્વરાજ, સ્વદેશી અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીના હરાવો વિશે એકમતી થઈ ગઈ હતી, પણ બહિષ્કારના હરાવ પર તીવ્ર મતભેદ હતો બગાળી જહાપો નાગપુર અને દખ્ખણના ટ્રિળક વાદી જીવાનો સાથે મળીને બ્રિટિશોનો બહિષ્કાર સર્વેખાપી કરવા માગતા હતા જ્યારે મવાળ આગેવાનો એને બગાળ પૂરતો અને બ્રિટિશ માથ પૂરતો અર્થાદિત કરના માગતા હતા, અને બહિષ્કારને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિના એક રાજકીય શસ્ત્ર તરીકે નહિ, પણ બગભગ સામેના રાજકીય વિરોધ તરીકે જ માન્ય કરના માગતા હતા સર શીરોઝશાહ એમના આગેવાન હતા એ દાદાભાઈને જમણે પડખે બેઠેના હતા જહાપોએ શીરોઝશાહ સામે ઉપવિરોધી સૂતો ખૂન પોષાયાં પણ શીરોઝશાહ ન ડગ્યા, એમને ડગવાપણુ હતું પણ નહિ પ્રતિ નિધિઓની જગી બહુમતીનો એમને સાથ હતો એ તો પૂતળાની જેમ ગબીર અને નિશ્ચનને સામુ ને સામુ જ જોતા સ્વસ્થ બેસી રહ્યા શ્રી સુરેન્દ્રનાથ જ્યારે જોયા, ત્યારે એમના પર એનાયાં પણ વિશેષ પસ્તાળ પાડવામાં આવી એ બોલ્યા, ‘શુ મારા જ નગરમાં મારી જ સામે આવું વર્તન !’ શાસ્ત્રીજી કહે છે “બિપિનચંદ્ર પાલ બોલ્યા, ‘હા, તમારા જ નગરમાં, તમારી જ સામે !’”

પણ, ઉવટે બધી ગાજવીજ નિષ્ફળ ગઈ શ્રી બિપિનચંદ્ર અને ખાપરોએ જોયું કે બહુમતી આગળ આપણું જોર આ પોકારો કરવાથી વિશેષ આલ્પાનું નથી એટલે એ પોતાના શિષ્યો સાથે નાટકી રૂપે ‘પોક આઉટ’ કરી ગયા ને મહાસભાનું કામ આગળ

ચાલ્યું. પરંતુ સૌને લાગ્યું કે, ૧૯૦૭માં બાજી આના કરતાં પણ વધારે વલુસવાનો જ સંભવ છે.

૧૯૦૭ની મહાસભાને નાગપુરનાં આમંત્રણ હતાં. ૧૯૦૭ના પંચોદશમાં જ અદ્યાદ્યાદ્યા લોકમાન્ય તિલકે પોતાની દિલચાલ શરૂ કરી દીધી હતી. અને એમની પાછળ પાછળ ગોખલેજીને એનો જવાબ આપતાં ને મહાસભાની ચાલુ મવાલ વિચારસરણીનો બચાવ કરતાં ભાષણો આપવા નીકળતું પડ્યું હતું. શ્રી. ગોખલે અને તિલક વચ્ચે આમ વિરોધ જામ્યો હતો, અને શ્રી. તિલકના અનુયાયીઓને લાગવા માંડ્યું હતું કે, ગોખલે મહાસભાના પ્રમુખ ધર્મ ચૂક્યા તો આપણા તિલક મહારાજ એ જ સ્થાને કેમ નહિ? આમ નાગપુરમાં મવાલ અને જહાલ એવા બે પક્ષો પડી ગયા. દરેકે પોતાનો પક્ષ સ્વાગત-સમિતિમાં મજબૂત કરવા મહેનત કરવા માંડી, ને દરીદાર માંડી. સભાઓમાં પણ એની અસર પહોંચી, અને ત્યાં ટાળાસાદીના દેખાવો ને તોફાનો યથા માંડ્યાં. સર જી. ચિટનવીસના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી એક સ્વાગતસભામાં શાસ્ત્રીજીના કહેવા પ્રમાણે આ લઘર્થ એટલી ઉમ થઈ કે, જહાલોએ પ્રમુખને ખુરસી પરથી ઉઠાડી મૂકવાની ધમકી આપી! પ્રમુખ એથી ડરી ન ગયા; ખુરસી પર બેઠા જ રહ્યા. ને ફેટલીક મુરકેલી પછી એમાં બંગાળાના આગેવાન ડૉ. રાશબિહારી ધોપની મહાસભાપ્રમુખ તરીકે રીતસર વરણી થઈ ગઈ. એમ હતાં, તિલક મહારાજના અનુયાયીઓમાં એઓ પ્રમુખ ન ચૂંટાયા એ બદલ અસંતોષ તો રહી જ ગયો. ડૉ. ધોપને બદલે બારિસાતની ખ્યાતિવાળા શ્રી. અશ્વિનીકુમાર દત્ત નામના જહાલ આગેવાનને પસંદગી આપવાનો પ્રયત્ન થયેલો; પણ એમની ખ્યાતિ બંગાળાની બહાર પ્રસરેલી નહિ હોવાથી એમને ટેકા નહિ મળેલો.

આ અસંતોષે હળાહળ કલેશનું જે રૂપ પકડ્યું, એથી સર ફીરોઝશાહ અને એમના પક્ષને લાગ્યું કે મહાસભા નાગપુરમાં ભરવી અશક્ય છે. આથી મુખર્મના એમના નિવાસસ્થાને રહી

અમિતિની બેઠક મળી અને એમાં મહાસભા નાગપુરને બદલે સુરત ભરવાનું હતું. મુમુક્ષુની જેમ સુગત શીરોઝશાહનું સહેર હતું; ઉપરાત મહારાષ્ટ્રીઓથી મુક્ત ટોવાથી એ જ્ઞાતિની દૃષ્ટિએ પણ વધારે અનુકૂળ હતું.

આ નિર્ણય સામે જહાનોએ પોતાનાં હાથાં દ્વારા મોટો ઊઠા-પોઠ કર્યો; અને મવાળ આગેવાનોને, ખાત્ર કરીને ' મહેતા સાહેબ 'ને. આરી પેઠે ગાળો ભાંડી સુગતને બિલ્લીથીના અડાનું ઉપનામ પણ અપાયું. આમ છતાં, સુરતે સર શીરોઝશાહની હાકલ ઉપાડી લીધી અને શ્રી ત્રિભુવનગલ માવરીના પ્રમુખપણા નીચે, વિના વિરોધે, એક મજબૂત સ્વાગતસમિતિ રચાઈ બધાને ખાતરી થઈ હતી કે આ વખતે મહાસભામાં તોફાનો થવાના આથી એક સ્વયં-સેવક દળ પણ બંધ કરવામાં આવ્યું.

જહાનોએ પણ બાઈ ના રાખી એમણે પણ એકેક બબ્બે કરીને હજારોની રકમ ભીખી કરી અને બેઠકને સમયે સુરતમાં પુરુષ જામાવટ કરવાની યોજના ગોઠવી.

ડિસેમ્બર, ૨૬ મીએ જ્યારે મહાસભા મળી, ત્યારે આશરે ૬૦૦૦ પ્રેક્ષકો અને ૧૭૦૦ પ્રતિનિધિઓનો ત્યા જંગી મેળો ભરાયો હતો. બધા બપોરે અને કુતુહલગ્રસ્ત સ્થિતિમાં હતા હવામાં ઠંડક અવનતું હતું કંઈક બનવાનું એવું બધાને લાગતું હતું કાર્યવાહી સરળ રીતે તો નહિ જ થાયે એ સૌ બલુતું હતું અને પક્ષકારોએ એથી મોટી સખ્યા એકઠી કરી હતી આખી મહાસભા વાગીવારી માણ્યોથી ભરાઈ ગઈ હતી કેટલીક લાડીઓ તો કડિયાળી હતી.

સુરતમાં ભંગાણુ

સ્વાગતપ્રમુખ શ્રી માલવીએ પોતાનું ભાષણ વાચ્યુ ત્યારે શુશકાર અને વિરોધી અવાજો કરવામાં આવ્યા ત્યાર બાદ પ્રમુખના નામની દરખાસ્ત કરવામાં આવી અને શ્રીસુરેન્દ્રનાથ બેનરજી એને ટેકો આપવા જિભા થયા એ જિભા થયા કે તરત વિરોધીઓએ અસામાન્ય જોરથી વિરોધી પોકારો કર્યા શ્રી સુરેન્દ્રનાથે પોતાના ધુનદ અરાજો બોનવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ પોતાની વાત ન સમજાવી શક્યા શ્રી માલવી અનેકવાર જિભા થયા ને બોલ્યા, 'સાબજો ! સાબજો ! બેનરજીની વાત શાંતિથી સાબજો !' પણ બપોર ! શાંતિ અશક્ય થઈ પડી હતી એટલે ક્ષીરોજશાહ મહેતા અને બીજાઓની સનાહથી સ્વાગત પ્રમુખને મહાસભા બીજા દિવસ સુધી મુલતરી રખાયેલી જાહેર કરવી પડી

બીજો દિવસે જ્યારે કાર્નવાલી શરૂ થઈ ત્યારે નિ શકપણે એક પક્ષે ઉત્સાહભર્યા સ્વાગતના અને બીજા પક્ષે ઉગ્ર તિરસ્કાર અને છુટ્ટાકારના દેખાવો કર્યા

ક્ષીરોજશાહ મહેતા જ્યાં બેઠા હતા એ દિશા તરફ તોફાનીઓનું ઝડપ ખાસ વળેલું જણાતું હતું આખો વખત એમને નિદા અને માળોની નિશાનમાણનું ખાસ કેન્દ્ર બનાનાયા હતા શ્રી ગોખનેને પણ એનો અ પસ્વ પ લાલ મળતો હતો સ્વાગતપ્રમુખ સભામાં આવ્યા કે તરત કોઈકે એમના હાથમાં એક ચિટ્ટી સેરવી દીધી

ચિટ્ટી નીચે પ્રમાણે હતી

'સાહેબ, પ્રમુખ કોને ચૂંટવા એ સબધીની દરખાસ્તને અનુમોદન અપાઈ જાય, ત્યાર પછી એ વિષે મારે પ્રતિનિધિઓને

ઉદ્દેશીને બોલતું છે એક રચનાત્મક દરખાસ્ત કરીને મારે સભા મુલતનીની દરખાસ્ત કરી છે મહેરમાની કરી અને બોલાવતો

આપનો અત કરણપૂર્વક

બા ગ તિવક

દખખણનો ડેલિગેટ (પૂતા)

આના પરથી જણારો કે બીજો દિવસે પણ જહાનપક્ષવાળા આનો ધરાદો મહાસભા સમસ્તને મુલતની રાખવાની દરખાસ્ત કરવાનો હતો સ્વાગતપ્રમુખને એ ચિઠ્ઠી વાચ્યા બાદ એ દરખાસ્ત સ્વીકારની અશક્ય લાગી એમણે ફીરોઝશાહ મહેતાને પૂછી જોયું અને તિનકને એમની માગણી પ્રમાણે બોલવા દેવા નહીં એવો દરાવ થયો પછી સુરેન્દ્રનાથે પ્રમુખ મારેની દરખાસ્ત મળી બારેક વાક્યો બોલીને એ બેસી ગયા પ મોતીલાલ નેહરુએ એમની દરખાસ્તને ટોકી આપ્યો, અને ત્યારબાદ સ્વાગતપ્રમુખ શ્રી માવનીએ જાહેર કર્યું કે, શ્રી રાજમિહારી ચોપે રીતસર પ્રમુખ ચૂટાયા છે ચોપે પ્રમુખસ્થાન લીધું

પ્રમુખ હવે પોતાનું ભાષણ વાચવા બેઠા થયા પંતુ એ શરૂ કરતા હતા ત્યારે તિવક બ્વાસપીદ પગ ચડ્યા પ્રમુખ સાદેમ થોડા સંદો બોલ્યા એટલામા તો એમણે પૂછ્યું, 'મારી પિનતીનું મ કયું ?' શ્રી માલવીએ સમજાવ્યું કે, પ્રમુખની ચૂટણી પણ ન થઈ રહે, ત્યાર પહેલા મહાસભાને મુલતની રાખવાની તમારી દરખાસ્તને તું શી રીતે રજૂ થવા દઈ શક ?'

તિવક મહારાજે કહ્યું, 'મારે મારો સુધારો મૂકવો જ જોઈશે' તિવક અને મહાસભાના એમના અનુવાચીઓએ મોટેથી બોલવા માડ્યું કેટલાક માલુમો એમ કહેતા પણ સમજાયા કે પ્રમુખની ચૂટણી થઈ જ નથી' આમ જનતું હતું ત્યારે તિવકે કહ્યું, 'મારો સુધારો અને નહીં મૂકવા દો, તો તું સભ્યોને અપીલ કરીશ એ પ્રતિનિધિઓ તરફ હાથ ડો રાજમિહારી ચોપ એક વાક્ય તો

કચારનું વાચી ચૂક્યા હતા એ વખતે મહાસભાના વ્યવસ્થાપકોના અનુયાયીઓએ સ્વાભાવિક રીતે કહેવા માંડ્યું, ‘આનું કેમ ચાલવા દેવાય ? આ તો હદ થઈ !’ પ્રમુખની ફરતે ઊભેયું મળખૂત રમ્ય સેવકદળ બોલ્યું, ‘આ માણસ જાકીપણું કરશે ! તો અમે એને ઊંચડાને દૂર કરીશું’ એઓ એ પ્રમાણે કરવાની તૈયારીમાં હતા એટલામાં તિનક બોલ્યા, ‘હું અહીંથી ખસવાનો નથી તમારે જોઈએ તો મને આખો ઉઘાવો ને દૂર કરો ! હું તો મારો સુધારો મૂકવાનો જ !’ પરિસ્થિતિમાં મડાગાં પડી ગઈ થી તિનક અદબ મારીને બરાબર પ્રમુખની આગળ આવીને ઊભા ! — દહતાથી ઊભા ! અને પ્રતિનિધિઓ સમક્ષ લાણુ કરના લાગ્યા ! સ્વયંસેવકો તાકાણુ એમની આજુબાજુ ચીંટળાઈ વળ્યા થી તિનકે કહ્યું કે, ‘મને આખો ન ઉઘાવો, ત્યાં સુધી હું જરાપણુ ખસવાનો નથી !’ પછી મોટું તોફાન શરૂ થયું લારીઓ ઉઘામી ! બરાબર એ જ ક્ષણે નીચેથી એક દખણી સપાટ વ્યાસપીટ તરફ ઊડળી ! બેનરજીને જરા ધસાઈને એ ધડ લઈને ફીરોઝસાહની હડપચીને અથડાઈ !

પછી તો લોકમાન્યના અનુયાયીઓ વ્યાસપીટ તરફ ધમી આપ્યા ધડાધડ લારીઓ પડના માડી ને ખુરગીઓ ઉડળવા માડી છૂટા હાથની મારામારી થઈ કાઈ જાતની ચવસ્થા રહી નહીં પ્રમુખને સભા મુનતરી રાખવી પડી

સત્તાધારી આગેવાનો આવા દેખાવોથી ચોખ્ખા જિહ્વા ગોખને ઉત્તેજના અને પુણ્યપ્રકોપથી કપના લાગ્યા ચૂના આગેવાનો પૈકા લગભગ ફીરોઝસાહ એકના જ આમતેમ શાત અને સ્વસ્થ ફરતા જણાયા થોડી જ વાર પછી એમની લેવાયેલી મુલાકાત વખતે એ હસીને એવા અર્થનું બોલ્યા હતા કે, ‘હું જાણતો હતો કે ધણા થોડા વખતમાં આમ થશે હું તો આને છૂપો આશીર્વાદ માનું છું આ કસોળીમાંથી મહાસભા વધારે પ્રમળ અને વધાર તદુરસ્ત થઈને નીકળશે’

માજે ફીરોઝશાહના મુકામ પર આગળ પડતા પ્રતિનિધિઓની એક મોટી સખ્યા, ‘હવે શું કરવું? મહાસભાનું કામ કેવી રીતે આગળ ચલાવવું?’ એ વિચારવા એકવી યર્ષ ત્યાં સૂચના યર્ષ કે, મહાસભા વૂઠી પડી છે એને ફરી એમ્નિટ કરવાનો અર્થ નથી ચાલે. આપણે પ્રતિનિધિઓનું એક સમેલન ભરીએ, — હકા એવા જ પ્રતિનિધિઓનું કે જેમનામાં આપણે વિશ્વાસ રાખી શકીએ, અને જેમની પાસે આપણે પ્રતિજ્ઞા કરાવી શકીએ કે અમે મહાસભાને વફાદાર રહીશું અને અમે નક્કી યાય એ ચોજના પ્રમાણે એની પુનર્પંટના કરીશું’ સૂચના સ્વીકારાઈ અને ધ્યેયમંત્ર ઘડાઈને તંપાર થયે! એ ધણો અમત્યનો છે ત્યારનાદ ઘણાં વર્ષો સુધી મહાસભા એને અનુસરી છે છેવટે જે સ્વરૂપે એ ત્યાં સ્વીકારાયે! એ નીચે પ્રમાણે છે

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અતિમ ધ્યેય હિંદને સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ યાય અને એ સામ્રાજ્યના ધીજ સભ્યોની જોડે સામ્રાજ્યની જવાબદારીઓમાં અને વિશિષ્ટ અધિભારમાં મમાન ધોરણે ભાગ લેતું યાય એ છે આ સ્વરાજ્ય સામ્રાજ્યના ધીજ સભ્યો ભોગવે છે એનું હોતું જોઈએ આ ધ્યેય તરફ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા નીચે જણાવેલી પચ્ચરિધ રીતે આગળ ચલાવવા માગે છે

(૧) કડમ્પણે બધારણીય હોય એવા પગલાં ભરીને,
(૨) રાજ્યવહીવળની વર્તમાન પદ્ધતિમાં એકધારા સુધારા કરાવીને,

- (૩) રાષ્ટ્રીય એકતાની અભિગ્રહિ કરીને,
- (૪) બહોર સેવાની ભાવનાને ઉત્તેજન આપીને,
- (૫) અને આમજનતાની સ્થિતિ સુધારીને

જેઓ મહાસભાનો ઉપદુગ્ધ ધ્યેયમંત્ર સ્વીકારે તેઓ પ્રાનિક સમિતિઓના અને જિલ્લા-સમિતિઓના સભ્યો યર્ષ શમશે અને

૧૯૦૮ ની સાવથી ફક્ત આ પ્રાતિક સમિતિઓ અને જિલ્લા સમિતિઓ જ મહાસભાના પ્રતિનિધિઓને ચૂટી શકશે "

તા ૨૮મી ડિસેમ્બરે પછી મહાસભાના મહપમા આ ધ્યેય-મંત્રનો લેખિત સ્વીકાર કરનારા અને સુબવસ્થિત, શાંત અને શિસ્તમદ્દ વર્તનની ખાતરી આપનારા પ્રતિનિધિઓનું સમેલન મળ્યું એમા ૬૦૦ સભ્યો હાજર હતા અને વ્યવસેરકો તેમ જ પોલીસોનો સખત બદોમસ્ત હતો જહાવપહે આ બંધવ્યાને મનરની કહી હતી પણ સમેલનના આગેવાનોએ એની ચિતા ન કરતા તોફાની ગણાતા તરવોને કડકપણે દૂર રાખ્યા હતા એ સમેલનમા રો ધોવ પ્રમુખપદે નીમાયા લાલા લાજપતરાય એ સમેલનમા હાજર હતા અને એમણે પ્રમુખની નિમણૂકને ટેકા આપ્યો હતો પછી ત્યાં એક બધારણુસમિતિ ચૂટવામા આરી હતી, અને એને મહા-સભાનું વિગતવાર બધારણુ ઘડી કાઢવાનો આદેશ અપાયો હતો આ સમેલનમા આ એક જ ઠરાવ કરવામા આલ્યો હતો પછી ૧૯૦૮ના એપ્રિલમા અજાહનાખ ખાતે આ સમિતિ મળી હતી અને એણે મહાસભાનું બધારણુ અને મહાસભાના સચાલનની નિયમાવથી ઘડી કાઢ્યા હતા

આ એક કામ કર્યા બાદ ઉપર્યુક્ત સમેલનનું વિસર્જન કરવામા આલ્યું હતું

ભંગાણુ વિષે ક્ષીરોઝશાહ

સુરત મહાસભા વખતે પડેલું ભંગાણુ મહાસભાના ઇતિહાસમા ખરી રીતે જોતા પ્રગતિવાદી ભંગાણુ હતુ એનાથી મહાસભામા મમ પ્રતા પક્ષોના આદર્શો સ્પષ્ટ થવાના હતા, કોઈ પણ નિમિત્ત કે લેખિત બધારણુ વગર કામ પ્રતી મહાસભા નિમિત્ત અને લેખિત બધારણુવાળી થવાની હતી, અને કેરળ જણેનાગણેના હિંદી એની મર્યા મીને મહાસભા જનતા સમસ્તની, હિંદી માત્રની, થતા મથવાની હતી જહાનોએ મધારણુય સજનગના પક્ષના આગેવાનોના પોતાદી એમના સામે જ અકાગાર્ધને બડ કર્યું હતુ જેમ તાકાત એછી અને ખ્યેય પ્રાપ્તિની તાનાવેની વધારે એમ દિસાતો આશરો વધારે એ પક્ષવાદ માત્રનો નિયમ છે જ્યારે દિસા થાય છે અને ભંગાણુ પડે છે — અને તે કોઈ આર્શવાદી એના આવેશને કારણ — ત્યારે જનતાનુ ખ્યાન એ લોકો તરફ વિશા ખેંચાય છે અને જનતાને એ લોકો જેને અરો વધારે તીડર જણાય છે એને અરો એ જનતાની સહાનુભૂતિ પણ વિગેય મેળવે છે

આમ હતા માર્કને કોઈની આગળ જુદા દેખાવાનું ગમતુ નથી એટલે દરેક પક્ષ પોતાનો બચાવ ખરી દોષનો ટોપનો સામાને માથે એકાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે સુરતના ભંગાણુ પડી પણ સ્વાભાવિક રીતે જ, એનુ થયુ હતુ સામસામી નિવેદનો બધાર પાડવામા આના હતા અને બને પક્ષ તરફથી એકનીગનો વાક કાઢવામા આ યો હતો

જહાનો પણ જેમ બને એમ વહેતુ ભંગાણુ રદ થાય એ જોના અત્યત આતુર હતા આથી સમેનની સામે એમણે પોતાના

માણુસોમાથી એક 'મહાસભા સાત વ સમિતિ' નામની સમિતિ ઊભી કરી હતી મહાસભા હજી જીવે છે, એટલે એને ફક્ત ચાલુ રાખવાનું કામ કરવાનું છે, એવો એમનો ખ્યાલ હતો એમ લાગતું હતું કે 'મહાસભા ચમેનન અને મહાસભા સાતત્ય સમિતિ' એવા બે પરસ્પર વિરુદ્ધ પક્ષો મહાસભામાં પડેલા છે અને દેશમાના ભક્ષા માણુમોએ એમની વચ્ચે કાઈ સમાધાન કરી આપવાનું છે

આ સ્થિતિ આવીને ઊભી રહેતા ફીરોઝશાહે એક નિવેદન બહાર પાડ્યું તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે,

'ગમે તે હિસાબે એક વર્ષ જવાની બાવબરી અને આમહબરી વિનવીઓમાં માફલા લાગતીવેડાનું મોટું પ્રમાણ છે, એમ કહ્યા સિવાય હું રહી શકતો નથી મારા પૂરવું, હું માનું છું કે બિન્ન બિન્ન પ્રતીતિ ધરાવનારા બધા સમૂહોને પોતાની બિન્ન બિન્ન મહાસભા હોય એ પરમ ઇચ્છનીય છે એવા સમૂહોનો એક જ સરચામાં રાખીમેળો કરી દેવાથી અભિપ્રાય વસ્તુતઃ કઈ દિશા તરફ ફળે છે એ સમજવામાં ગોઠાવો થઈ નય છે અને કોઈ ખાસ પ્રશ્ન પરત્વે મતભેદ અને પક્ષ ભેદનું પ્રમાણ શું છે એ કળત્ર અસંભવિત થઈ પડે છે આથી કંગીને લગભગ સમાન અભિપ્રાયો અને સિદ્ધાંતો ધરાવનારા માણુસો પોતાના જુદા સમૂહન કદે અને નહેર જનતા સમક્ષ પોતાના અભિપ્રાયોને સ્પષ્ટ અને સુસંગત સ્વરૂપે રજૂ કરે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે પછી નહેર જનતા તકરારના મુઝો ૨૫૮ સ્વરૂપે ભેઈને, પોતાને ઠીક લાગતી અભિપ્રાય વાગી સરચાને પક્ષ સ્વીકારી જ શકે'

આ નિવેદન ઘણા હાપાઓમાં છપાયું હતું, અને એના પર છૂટથી નીકળ્યો ચર્ચ હતો મહા મા ગાંધીને મન અહિસાનું લડતમાં જે સ્થાન હતું એ સર ફીરોઝશાહ અને એમના મતના ખીજન આગેવાનોને મન મિટિશ સરકાર સાથેની લડતમાં બધારણવાદનું હતું, જ્યારે જહાનો આજની જેમ એ દિવસોમાં પણ અહિસાની કે બધારણની મોઈ મર્યોદામાં માનતા નહોતા એમને મન પોતાના દેવુઓની સિદ્ધિ

એ જ એક માત્ર મર્યાદા હતી. ટાઢ લોહીના ઘણાખરા આગેવાનોએ સર ફીરોઝશાહની મર્યાદાભરી દૃઢતાને વખાણી હતી; જ્યારે જહાંગીરે એની બને એટલી ટેકટી ઉઘારી હતી. નેંધવા જેવું તો એ છે કે, જહાંગીરની નીતિરીતિથી છેવટે મીતવાદીઓમાં જ ભાગલા પડ્યા હતા. બંગાળના આગેવાનો ખાસ કરીને ફીરોઝશાહના ઉપયુક્ત મક્કમ વક્તવ્યની વિરુદ્ધ પડ્યા હતા. શ્રી. સુરેન્દ્રનાથના બંગાળી પત્રે ફીરોઝશાહના આ વક્તવ્ય વિશે ખેદ પ્રદર્શિત કર્યો હતો; અને લખ્યું હતું કે, “એક વિભાગની જ મહાસભા એ રાષ્ટ્રીય મહાસભા નથી; અને વિભાગીય મહાસભાને રાષ્ટ્રને નામે બોલવાનો અધિકાર નથી એમ બંગાળને લાગે છે. ‘મહાસભા-સંમેલન’ બહારના લોકોને ખોલમંત્ર સ્વીકારવા અને પૂર્ણતઃ બંધારણીય એવા ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અર્થે બંધારણીય ધોરણે ઘડત અલાવવા ગણ હોય, તો એમને મહાસભામાંથી બહાર ગણવા વાજબી દરાની યોગ્ય એમ નથી. એ લોકોની વાજબી માગણીઓ સહાનુદ્ધનપૂર્વક ન વિચારવા માટે કોઈ કારણ નથી.”

આમ છતાં, ત્યારબાદ ડૉ. રાસબિહારી ધોળના પ્રમુખપણા હેઠળ ૧૯૦૮માં બરાએલી મહાસ-મહાસભા સુધી સર ફીરોઝશાહની પ્રેરણા પહોંચી હતી અને એમાં જહાંગીરે કહ્યું હતું કે રાખવામાં આવ્યા હતા.

પોલીસખર્ચનો કાયદો

૧૯૦૭ની આપમા સર કીરોઝશાહના જીવનમા નાજી અગત્યનો મનાવ એ મુનર્મ ધાગનડગમા જીનાર્મ મહિનામા ગ્રનૂ થયેમે પોલીસખર્ચનો કાયદો છે સરકાર અને કોર્પોરેશન વચ્ચે પોલીસ ખર્ચને અંગે છે. નાનામેક વર્ષથી ભાર કપડો આવતો હતો. ૧૮૬૫ના કાયદા પ્રમાણે મુનર્મના નેર્મની પોલીસનો ખર્ચ મુધગર્મ પર પડતો હતો. સર કીરોઝશાહ કહેતા, 'પોલીસનો ખર્ચ અમે આપીએ તો એનો કાળૂ પણ અમારા હાથમા હોવો નેર્મએ' જ્યારે નગર મહેની, 'લાવ જિતાનમા લખાર્મ ગયા પ્રમાણે એ ખર્ચ તમારે માથે કે, એટલે તમારે બીજી કાર્મ મડમડ નહીં કરની નેર્મએ' અમુક મજેગોમા એ ખર્ચનો કટવોક લાગ મગરે આપવો એરી એક પેગનમ કાયદામા હતી પણ એ મજેગોની કાર્મ ગપટ વ્યાખ્યા એમા કરાયેની નહોતી એટલે એના જુદા જુદા અર્થ કરીને કોર્પોરેશન અને સરકાર મને અસાનસાર અમુક ખર્ચ એકમીજને માવ ઓદાડરાનો પ્રપન ગતા સરકારના હાથમા સત્તા એટલે એ તરાન ગતી ને નાણા વર્ધ લેતી, ને કોર્પોરેશન મુખ્યત્વે સર કીરોઝશાહની આગેસાની તજે દિદી સરકાર પામે અને ત્યા ન ફરાય તો દિદી વજર મુધી અપીવ કરતી. ૧૮૮૭મા સોર્ટ ગિવનતી સગરે સ્થાનિક સ્વગળને નગરો જે સાલ્ગાર દગર ક્યો, એ મુગમ આ ખચમાર્થા કોર્પોરેશનને મુક્તિ મળતી ને લીતી હતી અને એના મલ્કમા ઝગરળી અને વધળાવ ગદતનુ ખર્ચ મુધરાર્મને માથે પડા. નેર્મતુ હતુ પણ એનો અમલ મુનર્મ કોર્પોરેશનની માનતમા મતોવકાર ન થસાવી અને ૧૮૮૧ના નવદાના મુધગર્મને

માથે પોલીસ ખર્ચનો અમુક ભાગ આપવાની ફરજ ચાનુ રખાયાથી ઝડપે જીવતો જંગતો જ રહ્યો હતો. ૧૯૦૩માં હિંદુ મુસવમાનનું હુકમનું થયું ત્યારે પોલીસ કમિશનરે મુખર્ષીના પોલીસદળમાં વધારો કરવાની દરખાસ્ત કરી અને વિશે રિપોર્ટ કરવા એક સમિતિ નિર્માણ હતી. શીરોઝશાહ એમાં કોર્પોરેશનના પ્રતિનિધિ તરીકે નિમાયા હતા અને એમાં એમણે કડક વલણ અપાતિયાર કરી બનામગોની વકાસણી કરવા માટે પુષ્કળ તક આપવાની માગણી કરી હતી. એ તક નહીં અપાયાથી એમણે એ સમિતિના રિપોર્ટ પર સડી કરવાની ના પાડી હતી, અને સમિતિની નીતિરીતિની કોર્પોરેશનમાં સખન ઝાનકણી કાઢી હતી. પરિણામે સમિતિના મત્રી મિ. જ્યેપસ જ્યેપમેન અને એમની વચ્ચે સખત ટપાટપી થવા પામી હતી.

બોડ ટેમિંગ્ટનની સરકારે આ કડવાસનો અત અણુવા માટે ૧૯૦૭ની સાલમાં એક ખાસ ખરડો તૈયાર કરીને મુખર્ષી કોર્પોરેશનને પોલીસ ખર્ચમાંથી સદતર મુક્ત કરવાની, અને પ્રાથમિક કેળવણી તથા વૈદ્યનીય સહતના ખર્ચની જવાબદારી ઉઠારી લેવાની દરખાસ્ત કરી હતી. આ વર્ષે અન્યાર પૂર્વે દર્શાવ્યા મુજબ કોર્પોરેશનમાં એક ખાસ ટોળકી દ્વારા સર શીરોઝશાહને ઉતારી પાડવાનો ખાસ પ્રયત્ન થયો હતો. આ ટોળકીની જીત થઈ હતી અને હાર પછી થઈ હતી કારણ, ચૂટણીમાં સર શીરોઝશાહ હાર્યા હતા. પણ ચૂટાયેના સભ્યો પૈકી જનાન વલીદને સુધારાઈના કોન્ટ્રેક્ટર હોવાના કારણે ચૂટણીમાં જીત રહેવાનો હક નથી એમ દરતા, હારેલાઓમાં સૌથી વધુ મત મેળવનાર તરીકે, સર શીરોઝશાહ પાછળથી ચૂટાયેના જાહેર થયા હતા. ટોળકી તરફથી આવેલા પદરે પદર સભ્યો સર શીરોઝશાહનું કોર્પોરેશન પરનું વર્ચસ તોડવા જ પ્રતિજ્ઞા કરીને આવેલા હોવા છતાં, બિનઅનુભવને કાગળે જ, જીતનો લાભ ઉઠારી ચક્રા નટોતા અને પોતાના વિશિષ્ટ અનુભવના તથા શુદ્ધિના જોરે શીરોઝશાહ

પાછા કોર્પોરેશનના નેતા બની ગયા હતા સરકાર આ બાબતી હતી ખીજી ધારામંડળમાં પણ સર ફીરોઝશાહ સરકારની વિરુદ્ધ પડે, તો સરકારને કેટલું ફીજ પડાવી શકે છે, એ એનાથી અગમ્ય નહોતું એટલે આ ખરડા ધારામંડળમાં રજૂ કર્યો કે તરત સરકારના મંત્રીએ એમની જોડે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો હતો, અને ખરડા પસાર કરાવવામાં એમની મદદની માગણી કરી હતી ફીરોઝશાહે જવાબમાં ખરડાના સિદ્ધાંત વિશે સમતિ દર્શાવી હતી, અને જણાવ્યું હતું કે, 'તમે સમાધાન તિ માખનશો તો હું મદદ કરીશ' એમણે તાત્કાલિક ખરડામાં ધણા સુધારા રજૂ કર્યા હતા સરકારે એમાના ધણાનો સ્વીકાર કર્યો હતો, અને ખરડાને છેવટે કાયદાનુ રૂપ મળ્યું હતું એમ આ ચાળીસ કરતા વધારે વર્ષથી માવતા ઝંઘડાનો અંત આવ્યો હતો

૨૫

ડરી ગયા કે શું ?

૧૯૦૮ના અરસામાં ફીરોઝશાહ જીવનમાં એવે પદે પહોંચ્યા હતા કે જ્યાં એમની સત્તા અને શક્તિનો સામનો કરનાર કોઈ જ નહોતું આથી એમની પાસે જુદું ચોક્કસ અધરુ વાગતું એમનો સ્વભાવ પણ જરા કડક થઈ ગયો હતો. એ જરા ઉપરી જેવા વાગતા અને રાજકીય પક્ષે નાનેરા એવા જે માણસોને એમનું કામ હોય, એમને આગળથી વખત માગવો પડતો, અને આવે ત્યારે એમનો ઝોલમાં ઝોલો સમય વેવો પડે એવા દેતુથી પૂરી રીતે પોતાનો કેસ તૈયાર કરીને આવવું પડતું એમ કહેવાતું કે આ બધાને કારણે એ લોકોથી જરા અનગ પડી ગયા હતા

૧૯૦૮માં મહાસભા મંત્રસભા મળવાની હતી ત્યારે એમને પ્રમુખપદ આપવાની સૂચના થઈ હતી પણ સુરતના ભગાણના

આવીત પડી માન આતર પણ એ ધ્યાન તો મેં ગણબિહારી
 થોડો જ અપાવ નેઈએ એવી લાગણી પ્રમળ દોનાથી એમ
 કન્યામા આગ્યુ હતુ કીંગેજનાદ મહમ ગના નહોતા પરંતુ ત્યા
 એમના મતને માન આપનામા આ યુ હતું અતઃ જહાપ પમને
 એમાથી મુમર્ષથી ૨ ગમ્પવામા આયો હતો દેશમા સન્મરી
 મન પૂરમે આ સતતુ હતુ અનગ અંતે હિવાડા પડી ગરા પડી
 સગમ જહાનો પગ ચડી એવી હતી તિનમ મહારાજને ગજોહના
 ગુનેગાર રેગી ૯ વર્ષની લામી સજ્જ મી માડને મોઢી દેવામા
 આ સ હતા લાલા તાજપતરાય પણ આઈ ને આ મુરકેતીમા
 હતા પ્રમાણના નોકર અરમગ મામે મોઢમનો આશરો નઈ જ્યા
 હતા ત્યા મહેવાતા ત્રામનાદીઓનું નેરો પ્રેમુ મધ હતુ કે ખુ ની
 રીતે કાટો મમ રી શ તી નહી સામીઓને સામી આ તા ડગતા
 રહેવુ પડતુ અને જેઓ સગમના રક્ષણ પર આધાર રાખી
 સારી આપતા એમો પોતાના જનને ભોગ આ રવો પાતા
 નોઈ મોની હિંદી વજીર લા એ દરમિયાન આ મધુ થયુ હત
 આમ હતા ખીજી માનુથી મોની બગાળના લાગના ૨૦ કરવાની
 નોઈ મિન્દો માથે મળીને હિંદને નવા સુધારા આપનાની અને એવી
 રીતે હિંદની અજકીય મહત્વામક્ષાઓનું માવન કરવાની પેગીમા
 પણ રેના હતા પણ મામની મહામબાની જણાવતિ થઈ ત્યા
 મુધી ૧૬ પણ ઉમાહજનમ સમાચાર નડનની આવતા નહોના
 સખત ધમનને કાલના જહાનપદવાગાઓ ખીતી ગીતે રીના પડપડ
 હતા પણ મવાવપમના નોકરને નામનુ કે સરમગ હિં ના રાજ
 મરણમા મવાનોના હાય મજબૂત રવા માર્ પછુ કગતી નથી અને
 મોની આઈ મી એમ અધિમરીઓની મોરલીના નાદ પર મતા
 જણાતા હતા આવી સ્થિતિમા જનાર જહાવપમગાઓ મહા
 સલાના ધ્યેય પર મની મીને મહામબામા પાછા આવના માગતા
 હોય ત્યાર એમને ના મેરી એ મદુ આ ગી વાત હતી પણ

મનસ મહાસત્યા એ આઠરી રીતે જ વર્તી હતી અને મૈ માનવ
ક એ આકરાપણા પાછળ કડક દોરણી કરતો હાથ ફીરોઝશાહનો
જ છે મિન્દો મોર્ની સુધારા વિષે જે પ્રાથમિક દરખાસ્તો થઈ
હતી, તે વિષે ૧૯૦૮ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ધી બોમ્બે પ્રેસિડન્સી
એમોસિયેશન તરફથી ફીરોઝશાહે જે અરજી વડી હતી, એમાં એ
યોજનાના દોષો બરાબર ખુલ્લા પાડવામાં આવ્યા હતા. દેશમાર્થી
તત્સમર્થી ખીજી અરજીઓ પણ મઈ હતી હોય એ યોજનાને જે
સ્વરૂપ અપાયું, એ એકફરે મિતનાદીઓનો ટેકા મેળવી શક્ય હતું
૧૮મી ડિસેમ્બર '૧૧ ટાઇમ્સ બોર્ડ ઇન્ડિયા'ના પ્રતિનિધિએ
ફીરોઝશાહની મુલાકાત મઈને સુધારાની યુક્ત યોજના વિષે એમનો
અભિપ્રાય પછયો હતો ત્યારે એમણે એને એક સાચા દિવનો
પ્રસન્ન જણાવી પોતાને એવી થયેયો આનંદ બમ્ત કર્યો હતો. પન્તુ
જિંદી વજરે જે એમ જણાવ્યું હતું કે, હજી ધણા સમય સુધી
હિંદી માટે સ્વગળ એ અખતર રહેનારું ક, એ વિધાનથી દેશમાં
જે ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો હતો એનો હ નેમ્મ મરતા એમણે જણાવ્યું
હતું કે,

‘હોડ મોર્લીએ પોતાની તિસ્તતા મુજબની સાચીતીથી એમ કહ્યું
હતું કે હિંદમાં જાનમેન્-મફકતિ એ એક એક ધ્યેય છે કે જેની હ
સાદસા રાખતો નથી હ માનવાનું સાહસ કરું છું કે બનિયાઓની
જીવનપાયડો નેતા આ વચન હાલવા નેત્ર નહોતું પણ હ હમેશા
ભવિષ્યમાં અતિ દૂર મુધી ડોઢિયુ કરવાની વરુદ્ધ છું સાબા વખતથી
આદર્શોની સાત કરવાની રીતન મેં વખોડેલી છે કઈ નહીં તે હિંદમાં
આમારે આપના હેતુઓ અને હાર્યો આપો બ્યવહારુ રાખીએ અને
આમણું અતિમ ધ્યેય મું હોઈ રહે, એની પચાતમાં ન પડતા નજી ના
ભવિષ્ય પર આજ આજે’

જહાલો અને મવાનો વચ્ચે ધ્યસ્ની બાવતમાં હમેશા જે
મતમેદ રડેનો છે, એ આ મુસત્રીમીરીનો જ છે જહાલો ગુસ્સો
મગાવ એવા પણ અતિમ આદર્શન ભજનાની ચિતા દગનાગ હોય

છે, ત્યારે મવાયો દૂર જોના ના પાડે છે, ને આજનું નહીં તો, બહુ બહુ તો કાલનું, કે નજીકના ભવિષ્યનું ધ્યેય ગણાય એના પર જ બાર મૂળી પછી જોયું જરો એમ માને છે

૧૯૦૯ની મદાસભા લાટોરમા ભરાવાની હતી અને હિંદુસ્તાની પ્રાતિક સમિતિઓની પસંદગી લગભગ સર્વાનુમતે ફીરોઝશાહ પર જિતરી હતી. ફક્ત નગાળા વિરુદ્ધ હતું ત્યાં મદાસભામાં પડેના તડું સાધવાની ઉમ્મિ ધમ્મી પ્રવર્તતી હતી. લાટોરમા પણ કેટલાક લોકો ફીરોઝશાહની વિરુદ્ધ હતા અને લાટોર મદાસભામાં તોફાન થયો, એવા સૂચનોની ખોળ નહોતી તીવ્ર ઉરકેરાળની ક્ષણે સુરતમાં જે ચર્ચ થયું, એટલા જ માટે આખા જહાજ પક્ષને સમ્મત કરવી એ ફીરોઝશાહનું પગલું કઠોર છે એવું પણાને લાગતું એથી કરીને બનતા બધા પ્રયત્ન કરીને એ ધા રૂઝવેા જોઈએ, અને તિનક વાગાઓને મદાસભામાં પાછા લાવવા જોઈએ, એવું પણુ ભારે દમાણુ લાવવામાં આ યુ હતું ફીરોઝશાહ પ્રમુખપદ લે તો એ અસંભવિત હતું કારણુ એ એની વાતને વાહિયાત ગણીને જ કાઠી નાખે પણુ એક વિચિત્ર વાત બની લાહોર મદાસભાને મળવાના બાર દિવસ બાકી હતા ત્યારે બપોઓમાં એક તાર પ્રગટ થયો. લોકો એ વાચીને સડક ચર્ચ થયા તાર ફીરોઝશાહનો હતો એના એમણે જણાવ્યું હતું ‘અણુધાર્યા સંજોગને પરિણામે, મદાસભાના પ્રમુખ બનવાના માનનો ત્યાગ કરવાની મને ફરજ પડી છે એ માટે હું ક્ષણે દિલગીર છું’ સ્વાગતપ્રમુખ લાલા હરમિસનનાથ પર આ તાર હતો ફીરોઝશાહે પ્રમુખપદનો ત્યાગ કર્યો હતો એ લાટોર આવવાના નહોતા આવું અસાધારણ પગલું એમણે રાચી ભયુ, એ વિષે હરેક પ્રમારના અનુમાનો ફાળી નીકળ્યા બાર દિવસમાં હવે મદાસભાનો કાર્ષ માણસ પ્રમુખપદ સ્વીકારે, અને લોકો સમક્ષ એક જવાબદાર નિવેદન રચૂ કરે, એની આશા કેવી રીતે રાખી શકાય ? શું કરવું એ લોકોને સમજાતું નહોતું મબરાહના

માર્ગ સર ફીરોઝશાહ પર તાર પર તાર થયા; પણ ફીરોઝશાહ એકના એ ન થયા. લોકો એમને વિષે તરેહવાર વેણ કાઢવા લાગ્યા. બિચારો ભુકો ડરી ગયો. કેટલાક કહેતા કે, એમની નિંન્ગી નેપ્પમમા હતી અને કેટલાક કહેતા કે, એમના મહોરદારે^૧ અનેક કાકવુદીઓ ફગીને એમને શાપ પાડ્યા હતા. એ ગમેતેમ હોય એટલું નિશ્ચિત છે કે મિત્રોએ પણ ફીરોઝશાહના આ વર્તનને વખોડ્યું હતું વસ્તુતઃ જીવનભરના નીડર લડવૈયાનું આ વર્તન એમને એમના જીવન સાથે 'વિચિત્ર રીતે અસંગત' એવું જ જણાય છે.

છવટે આ મુશ્કેલ પ્રમુખપદ સ્વીકારીને પં મદનમોહન માથવિયા સ્વાગતસમિતિની મદદે ધાયા હતા. બેઠકમા ફક્ત ૮૦૦ માણસ હાજર રહ્યું હતું, અને મહાસભાનું સામાન્ય કામકાજ કરી, એ વિમર્શિત થઈ હતી.

૨૬

બારમો ચંદ્રમા

૧૯૦૮ના અતઃ ભાગમા મુખર્ષી યુનિવર્સિટીના કુલપતિ સર જ્યોર્જ કમ્પ્ટન જે એ વખતે મુખર્ષીના ગવર્નર હતા, એમણે સરકારી રાહે સેનેટને કેટલાક સુધારા વરતાની સૂચના કરી હતી. દ્રકામા એ નીચે પ્રમાણે હતા.

(૧) યુનિવર્સિટી તરફથી લેવાતી મેટ્રિક અને પ્રિવિયસની પરીક્ષાઓ કાઢી નાખવી અને એમને કોલેજ તરફથી લેવાનું નહીં કરવું,

(૨) ફરજિયાત વિષયો કમી કરવા અને અરજિયાત વધારવા,

૧. આ એમના બીજા વારના મહોરદાર હતા એમના પહેલો વારના મહોરદાર ઈ. સ. ૧૮૦૭મા મુજરી ગયા હતા.

૨. પ્રાથમી એ જ લોર્ડ સીડનકામ થયા.

(૩) શિક્ષણને અને વિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમને બળવત્ બનાવના,

(૪) અને યુનિવર્સિટીની જુદી જુદી પરીક્ષાઓના અભ્યાસક્રમ અને વિષયોનું પુનરાવલોકન કરવું

૧૯૦૯ની ૧૫મી જાન્યુઆરીએ નિયામક મંથાએ કુનારાક શ્રી નારાયણ ચંદ્રાવરકરના પ્રમુખપણા નીચે ચર્ચા કરીને આ દરખાસ્તોની વિચારણા કરી અહેવાલ રજૂ કરવા એક સમિતિ નીમી ઓક્ટોબરમા એ સમિતિએ પોતાનો અહેવાલ પ્રગટ કર્યો એ એક વિચિત્ર અહેવાલ હતો. ૯ સભ્યોએ એની પર સહી કરી હતી, અને સાત સભ્યોએ એમા એની વિરુદ્ધ નોંધા વખત હતી ! ૧૯૧૦ની ૧૫મી જાન્યુઆરીએ એ નિયામક મંથા સમક્ષ ચર્ચા માટે રજૂ થયો શ્રી ચંદ્રાવરકર પ્રમુખગથાને હતા હીંગોજશાહ પહેલેથી નિયામક મંથાની બામતમા મરકારી કમ્પનની વિરુદ્ધ હતા અને વસ્તુતઃ ઉપર્યુક્ત વિચિત્ર અહેવાલ એ કુલપતિ તરીકે મનનર કરેલી સૂચનાઓના એમણે કરેના વિરાધનું પરિણામ હતુ એ અટોચાને આધારે એમણે દરખાસ્ત હરી કે, સરકારનો કામગી અને સમિતિની બનામસોની નોંધ યેરી આ દગખાસ્ત પર એમણે કહ્યું, કટાક્ષાણું અને વાણુ ભાષણ કરું એ કોઈ ક્યાક આજુ એમા એમણે એના અર્થનું કહ્યું કે, યુનિવર્સિટીમા ફેરફારો સૂચના એ કેમવળીમારેનું કામ છે, સરકારનું નહીં 'આ તો બનગી મગા જેવી વાત છે આપણે ત્યાં આ બામતમા સંગમર આપણને તીખરના જાણ છે કે તમારું નું કરવું ને નું નહીં આ તો નિયામક મંથાને પોતાની મુનામ મનાવરા જેવી વાત ' એમ કહીને એમણે સરકારનો આખો મગમ ત્યાં વાની મતા ત્યાં અને એમા કારણે દરખાસ્તોને એક એકે લઈને વખોડી કાઢી પોતાનું વલણ રખટ કરતા એમણે એના અર્થનું કહ્યું કે, 'કેમવળીના' જેનું અને ખેંચ માનપ્રાપ્તિ, અને શુદ્ધિનો નિકાસ છે એની સાધના એની ગીતે થી નેઈએ છે કે

મેંડને જે તાન ચોર અને કાંઈકનીક રીતે રૂપોપી થઈ ગયે. નિરિમિતીના અન્ધાર મુખીના રાખથી અને મંત્રિય હે મેંડે મોઢામાં આગે જિયકુપ મહામય નર્સિય અને એવી અમંતિય રો ૪૮. ૧૦૫ માં ૧૫૬૪૫૫૫૫માં ફેરફાર કરાવી એ ૬૩ થઈ મહામો નર્સિય. ચોનાં મગ નવારે જુદા છે, કેમકે પીની પ્રકૃતિ નિરિમિતીની પરીણાઓ અને ફેરફારના અજુગાના અજવામરોના પર અપાત મળતી નથી પણ દાર્શિકીયોની કિયતિ પર આપે રાખે છે, એ આપે આનમા મળે છે તેમજ રત્નમનના ધીન આતમા દાર્શિકીયોના રંગ મિલે છે અને આપેના અપાત રો એવા આપેના આપેના રંગમાં મળે છે તેમજ અને દાર્શિકીયોના મારતી મન પારં તેમજ

કીરોજ્યાદની દરખાસ્ત પર પણ દિવસ નવા થઈ એમની દરખાસ્તનો પહેલો આમ — મરકાગના મમતાની અને માર્ગિના અર્થવાતની મોર લેવાનો — પમાર થયા પછી ઉત્તમર્થ પર અર્થ નાથી. એમાં કીરોજ્યાદે પ્રથમ તા મોટાની પરીણાને નદી મહી નાખવાની યાત્ર કરી હતી એ પણ આકાશ — બહુ મોટી બહુમતીયા આકાશર્થ પણ પ્રિયિયનની અથાગ પ્રથમાની પરીણા નદી ૩૬ કરવાની એમની દરખાસ્તની રમૂજ કિયતિ થઈ એના પર જે સર્વેવર એવા અર્થના મપાગે નકમાં ૬ એ પરીણા ૦૬ કરી બન્યુ એમ કે નાસે અને ના દરખાસ્ત અને પાટી મયા અને તે એક એક મનથી — મુલગ પ્રમુખના નિજાવક મનથી અને મુલ દરખાસ્ત એક વડુ મનથી અને આવી મુલમુખની કિયતિમા કીરોજ્યાદની સુનતાથી બેઠક મુનતરી મળવામા આવી.

ત્યાર પછી, થોડા જ વખતમા કીરોજ્યાદ નર્સિયના મૂળા દેથી ફરી મારા પડ્યા, ને મારવાર તથા દવાફેર મારે વિલાપન મયા. છેક ૧૬૧૧ની શરઆત મુખી એઓ ત્યા જ રયા.

સરકારને એ કાવતુ આવ્યું જાહેર સિદ્ધાંતના સચાલક મિ શાર્પ, જે આ બાબતમાં ગવર્નરના વાજિત તરીકે કામ કરતા હતા, એમણે ૧૯૧૦ના ઓક્ટોબરમાં સરકારના બધા મૂળ પ્રસ્તાવો સ્વીકારવાની દરખાસ્ત કરી વચગાળાના સમય માટે કરવા જોઈતા જરૂરી સુધારાઓ સાથે એ સ્વીકારાઈ પહોંચી ગઈ, ને ‘આર્ટ્સ’ના અભ્યાસક્રમ માટે વિગતવાર લખામણો કરવા એક સમિતિ નિર્માઈ. એ સમિતિનો અહેવાલ ૧૯૧૧ની ૧૭મી જુલાઈએ નિયામક સભાની પ્રિયારણા માટે રજૂ થયો. ફીરોઝશાહ ત્યાં સુધીમાં પુરોપથી આવી ગયા હતા. સમિતિની બનામણે પેકીની એક બી એ ના ફરજિયાત અબનામક્રમમાંથી છોડાડના ઇતિહાસના અભ્યાસને વિદાય આપવાની હતી એની વિરુદ્ધ એ વખતે વણી ચક્રચાર જામી હતી. સરકારની એ પ્યારી દરખાસ્ત હતી એમાં ફવાય તો હિંદી જુનાનોના મનમાં બગવાના બીજને નિશ્ચાવનાર અને ખાતરની ગરજ સારનાર એક વિષય એછો થાય, ને કાર્ષક નિરાત થાય, એવી હોડ મીડનહામની ધારણા હતી. આભાસિક રીતે જ આ દરખાસ્ત પર ધણી ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ હતી, અને ઉવટે સરકાર નિયુક્ત સભ્યોને મિ શાર્પની પ્રેરણા પ્રમાણે મન આપવાનું થતા સરકારની દરખાસ્ત મોગી બહુમતીથી પસાર થઈ હતી. ગોખનેજીને આ પ્રેરણાની અગાઉથી ખબર પડી જનાથી પોતાના સામજીને અતિ એમણે નિયામકોને ઉદ્દેશીને બોલતા હતા કે, ‘તમે બધા મારા મિત્ર મિ શાર્પ તરફથી બહાર પડેલા મત ફતવા (Whip)ની અસર તળે હોઈ, મારી વિરુદ્ધ મત આપવાના છો નિયામક તરીકે તમે બધા, આહા! કટના બધા સ્વતંત્ર છો! ને કટના બધા ઉપયોગી છો!’ આ શબ્દોથી મોટો ખગભગાટ મચી ગયો હતો: ‘આ તો અમારું અપમાન કરવા બરાબર છે’—નિયામક બોલી બહા હતા આથી શાર્પસાહેબ જોભા ચલા અને બોલ્યા ‘ફતવો? હા! મેં ફતવો બહાર પાડ્યો છે! સર ફીરોઝશાહ શુ દર વખતે ફતવો નથી બહાર પાડતા?’

શીરોઝશાહને આ શબ્દો સાંભળીને ઝાળ લાગી હતી એમણે : સૂચનનો ઇન્કાર કર્યો એમણે કહ્યું હતું

‘મિ રાખને સાંભળીને આશ્ચર્ય થયે કે આગીસ વધના માગા સુધી વિસ્તરેલા બહેરુજીવન દરમિયાન આ યુનિવર્સિટીમાં જ નહીં મ્યુનિસિપલિટીમાં જ નહીં પરંતુ આ દેશના ધારામંત્રીઓ પણ — પ્રાંતિક અને રાષ્ટ્રી અને ધારામંત્રીઓ પણ — એવો વખત ક્યારેય નથી આવ્યો કે જયારે મેં કોઈ કૃતિઓ — અમુકને જ મત આપવાનો હુકમ — ખડા પાડ્યો હોય મારે એવો કૃતિઓ બહાર ચા માટે પાડ્યો પડે? આ પ્રાંતની કેળવ ટીના ઇતિહાસની જે મહાન પુરુષોએ દોરવ લી કૃતિઓ છે, એમની ઐતિહાસિક પરંપરામાં તુ બહારેલા છુ એ મહાપુરુષોના દત્તિકામ અને એમની પરંપરાઓ મારા નેવાઓને માનપૂર્વક નિદાવ્યા છે એમણે અમને હમેશા એવું બધું સુ છે કે યુનિવર્સિટીની નિયામક મહાની રીને રચાયેલી સંસ્થામાં મત કૃતિઓ દાદવો એ ખોટું અયોગ અને પાધામરું છે

આવી પ્રસ્તાવના પછી એમણે પોતાની હમેશની અમોઘ વાણીમાં અભ્યાસના વિશિષ્ટીકરણ (સ્પેશલાઇઝેશન) સામે બારપૂર્વક નિરોધ કયો હતો એમણે કહ્યું હતું કે

ઈસલ અમેરિકા અને યુરોપમાં કેળવ ટીના ઉચ્ચતમ નિષ્ણાતો આવા વિશિષ્ટીકરણની વિરુદ્ધ છે એ બધું બી એ થયા પછી મશરુ નેઈથિ બી એ ની પદ્ધતિનો પાયો તેા વિશાળ અને સામાન્ય કેળવગી તથા સ્પર્કારોનો હોવો નેઈથિ કુલનાયક તરીકેના પોતાના પરીકાન પ્રવચનમાં આપ્યા પ્રાંતના મોટામાં મોટા કેળવ ટીનાર ડો સે મીઅ આપી જ થોડા વયો પર કહ્યું હતું કે ભવિષ્યમાં કેળવ ટીનો જે રાત્રું હું નેઈ છુ એ ખાસ નિષ્ણાતો અને ખાસ નિષ્ણાતોની જ માગ લી કરનારાઓ ■

અગ્રેજી ઇતિહાસના અભ્યાસની જરૂર પિે બોનતા એમણે કહ્યું હતું કે લોકોને — ખાસ કરીને આ દેશના બીજરતા કેળવાયેના વર્ગોને માટે એનો અભ્યાસ પરમ અગવનો છે

છેવટે મન-ગણતરી ચતાં જણાયું હતુ કે મત-ફતવાની અમોઘતા ફીરોઝશાહની વાણીની હંમેશની અમોઘતાને ટપી ગઈ હતી, અને સરકાર છૂટી ગઈ હતી !

થોડા મહિના પછી જ્યારે ફીરોઝશાહે આ પ્રબળે ફરી ઉખેળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, ત્યારે આ સરકારી વિજયનું એક કમનમીય ઉપ-પારિણામ આવવા પામ્યુ હતુ શ્રી. નારાયણ ચમરકર, જે કુલનાયક હોઈ, યુનિવર્સિટીની નિયામક સભાના સભાપતિ હતા, એમણે ફીરોઝશાહના એ પ્રયત્નને નિયમ-બાહ્ય ઘટ્યો હતો ! વાત એમ બની કે બી. એ. ની પરીક્ષાના સુધારેલા નિયમોનો ખરડા કાર્યવાહક સભા (સિન્ડિકેટ) તરફથી મંજૂરી ખાટે નિયામક સભા (મેનેટ) સમક્ષ પેશ થયો, ત્યારે ફીરોઝશાહે ઈર્ગવડના હતિહાસના વિષયનો દરજ્જાવાત વિષયોની નાભાવનીમા અભાવેગ કરવાનો સુધારો રજૂ કર્યો હતો. થોડા વખત પર જ આ જામતનો નિર્ણય થઈ ગયો છે, એટલે હવે એ પ્રશ્ન ફરી ન ઉખેળા શકાય, એમ કહી સભા-પતિએ એ સુધારો નિયમ બાહ્ય ઘટ્યો. સભાપતિ અને ફીરોઝશાહ વચ્ચે ત્યારે જરા ટપાટપી થઈ ગઈ હતી.

આવે વખતે બીજુ ન થાય / ફીરોઝશાહ બાચાર ચર્મને બેમી ગયા પણ એ વાત એ કદી જવા નહીં. થોડા મહિનાએ પછી નિયામક સભાના નિયમોમા ઘણા ફેરફારો કરવાની એમણે નોટિસ આપી સભાપતિના નિર્ણયો પર ચર્ચાને મ્થાન હોવુ જોઈએ, એ નિર્ણયો આપતા પહેલા સભાપતિએ સમાજનોને પોતાનુ વજન રજૂ કરવાની તક આપવી જોઈએ, જેથી કરીને સુયોગ્ય નિર્ણયો આપવામા એમને મદદ થાય, એવી એવી દલીલો એમણે કરી. શ્રી રામકૃષ્ણ ભાટ્ટરકર જે પહેલાં કુલનાયક ચર્ચ ચૂક્યા હતા, અને જેમને નિયામક સભાના સભ્યો સભાપતિને કેવા રીતે પૂજની થકે છે એનો જાતિ-આનુભવ હતો, એમણે ફીરોઝશાહની દલીલોનો વિરોધ કરતા એવો આક્ષેપ કર્યો

હતો કે, કુશપિયન કુવનાયક તેવ છે ત્યારે તો કીરોજશાહ મદી આના દડો વિશે જીનો નથી કરતા ! પણ એ દિદી ત્યાર કુવનાયકપદે આવેયો છ, ત્યાં છુઓ તો ખરા, પોતાના દેશજનને મદદ કરવાને મદને એ એની જોડ આપુ વર્તન નાવે છ ! કીરોજશાહ આ માભગીને કહ્યુ હતુ

‘ મને કાઈ મરુપ નાહ આ મો દોન તો આરા શુરસાના માન ન રહેત તમને બધાને નુ નાશીન કરુ છ કાઈ પણ હિંદી બિરાદનો મ કી દાહ મ્યાં ક ? શુ નાશી મનમિત્ત એવી છ ? બધા મતાના નમે લડાઈના ધ્યાનોમા આરા બધા દેશમાઈઓને મળ્ય નથી ભોમો નહો ? કુવનાયક મી દોનાથી નુ એમની નડે છ કાઈ રહ્યા છ એમ મદેવાય બન માત વિરે માસી મને વાત મવામા મરે ! મારે માતે અસાલ ર

મીરાજનાહનો આ મુસાના છવરે ૦ વિ ૮ મતે ઠાડી મયા હતો અને આ માતી મત આ આ હતો

મગ્રામી રાહ યુનિવર્સિટીમા મુસારા મતનવામા મોરે મીડનહામ આમ ફાના હતા અને ધીર રીરે પોના મા મારના માગના મુસારા પણ એમને યુનિવર્સિટી મામ એ ૦ મતે માનવ કમ વા દતા મુસારાઓ પોતે જડગી હા ક મિતજરગી હા યુનિવર્સિટીની અવતનતા જેની માર્ક મરુપ ન રા એમા સરકારની ૦ આગેસાની ૨૯, ન આ સરકાર કહ એ ૦ મરે એ મરુ કીરાજશાહને મન અમલ્ય હતી મોડે કર્જને યુનિવર્સિટી એમમા ફેરફાર કરી એ શક્ય બનાવ્યુ હતુ પણ કીરોજશાહ મનમર એ મીતના વિરોધી રહ્યા હતા અને એની મામે નડ્યા દસ હતા મિતસન કોવેજના મજનીન ડો મેટ્રિકન જેના નિમ્પત કમરનગીનરે આ મહાકુર નામની કમર નેરી છે અને સરકારની હિન્ન નીતિને કમરણીના કમમા મપનરૂપ મહુવેલી છે

આમગ આપણે ભોઈગુ કે, જે મુસાને સરકાર આમ પાછો પાડયો, અને જેની જોડે એને બારમો અધ્યાય હતો, એને કવરે એ ૦ યુનિવર્સિટીનુ કુવનાયકપદ આપનાની એને ફરજ પડી હતી !

બે મૂન

ગયા પ્રકરણમાં કહેનાર્થ મધુ છે કે, લોડે મીડનહામ અને એમની સરકારના કેળવણી વિષયક સુધારાઓની ચર્ચા મુખર્ષિ હુનિ વર્સિટીની નિયામક સભામાં ચાલતી હતી ત્યારે વચ્ચે જ ખરાબ તમિષતને કારણે સર ફીરોઝશાહને વિચાર્યત જલ્દી પકડ્યું હતું આ વખતે પહેલી સફરના જેવો, પથરી કાટવાના નસ્તરનો, કોઈ સનાય નહોતો પણ મૂત્રપિંડના દર્દને કારણે સાચો આરામ લેનાનો અને રજા ભોગવવાનો સવાબ હતો યુરોપની યાત્રાએ જીપડતા પહેલા આ વખતે તા ૧૮મી એપ્રિલ ૧૯૧૦ને રોજ મુખર્ષિમાં એમના માનમાં એક ખાસ પ્રિદાયમાન મમારલ જોડવામાં આવ્યો હતો એ માટે કાવાનામાં પ્રિન્સેસ મેરી વિક્ટોરિયા જીમખાનાને પ્રમોગાયિત રુમિથી ખાસ શણગારવામાં આવ્યું હતું અને બધી કોમોના ઓપુરુગોએ એમાં ભાગ લીધો હતો લોડે મીડનહામે અનિવાર્ય કારણે હાજર નહીં રહી શકવા બદલ દિનગીરી બ્યક્ત કરતો સંદેશો મોકલાવ્યો હતો અને ફીરોઝશાહની મુખર્ષિ નગરની આગળપડતી સેવાઓની સર્વવ્યાપી કદરને કારણે મેળાવડો સફળ થયે એ વિશે વિશ્વાસ પ્રદર્શિત કર્યો હતો દાદાભાઈ નવરોજીએ પણ એમની સેવાઓની સ્તુતિ કરતો ખાસ સંદેશો મોકલ્યો હતો

મેળાવડામાં થયેલા ફીરોઝશાહના સન્માનના, એમની સેવાઓની સ્તુતિના, અને એમને યુરોપની યાત્રા દરમિયાન તદ્દુરસ્તી અને સફળતા ઇચ્છતા ભાવજોના જવાબમાં એમણે જે પ્રસંગોચિત આભાર-દર્શન અને વિવેચન કર્યું હતું, એમાં જિંદગીની ચર્યાઆતમાં સરકારી નોકરીનું પ્રબોધન છોડી સ્વનિર્ણય કરવાનો અને લોકમેવા કરવાનો

જે નિર્ણય પોતે કરેયો, એ મનથી નીચેના યાદગાર ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા —

“મને યાદ છે કે મારી કારકિર્દી મેં શરૂ કરી ત્યાર પછી તરત જ મારે એક પસંદગી કરવાની આવી હતી જાહેર સેવા સરકારી અમલદાર થઈને કરવી કે લોકસેવક થઈને? મારા પરમ અતરના મિત્રો પેકીના પણ કેટલાકને ખબર નથી કે ઈસ્ટર્ડી પાછા ફર્યા પછી ઘણા યોદ્ધા વખતમા — મ બેરિસ્ટરી શરૂ કરી પછી યોદ્ધા જ વખતમા સરનારના એક, આગળપડતા સફર્યે મને બોલાવ્યો હતો, અને મને પહેલા વર્ગના સુખજનનો હોલો અપાવવાની વાત કરી હતી હું વકીલાતના ધમામા દાખલ થયો હતો, પણ એ દિવસોમા કેસ કાઈ એટલા બધા આવતા નહોતા કે આવી નોકરી સ્વીકારવાનું મન ન થાય. મારા કેટલાક મિત્રો મને મહેણા મારતા હતા કે તારી આનક તને આઈસક્રીમની દુકાને જવા નેટલું ખચ પાશું માડ આવે છે એમ છતા, મેં વગર આનાકાળીએ સરકારના જાહેર સેવક થવાને બદલે લોકોના જાહેર સેવક થવું પસંદ કર્યું આ મેળાવડા માટે, અને એમા તમે માનુ જે સ્વાગત કર્યું છે એ માટે, તમારો હું આભાર માનું છું એવું કારણ એ છે કે, છેલ્લા ચાલીસ વર્ષ કરતા વધારે સમય દરમિયાન મેં જે કર્યું છે, એને વિષે તમે સમત થાઓ છો.”

છાનેડ પહોંચના, પછી ત્યાં એમણે કેટલુંક અગત્યનું રાજકીય કામ કર્યું મોર્થો ત્યાર સુધીમા નિરૂત થયા હતા અને માર્કિવસ ઓફ ફ્રુ એમને સ્થાને આવ્યા હતા ૧૯૧૦ મા મહાસભા અલાહાબાદ ખાતે મળવાની હતી પોતાના પ્રમુખપણા નીચે મળવાની મહાસભામા હિંદુ મુસનમાન વચ્ચે સમાધાન કરવાનો ઘણો અત કરણપૂર્વકનો પ્રયત્ન થાય એ માટે સર વિલિયમ વેડર્બર્ન ઘણા આતુર હતા હિંદુ મુસનમાન વચ્ચેના ભગાણનું અતર વિશાળતર બન્યું હતું વેડર્બર્નને લાગેલું કે આ દુષ્ટ ને ચાલુ રહેશે, તો હિંદની પ્રગતિમા અતરાયો આવશે નામદાર આગાખાન બોડ મિન્ટોના સમયમા મુસનમાનોને અનગ મતાધિકાર અપાવવાની યોજનાના પ્રવર્તક હતા પણ હવે છાનેડમા એ જનતાના મિત્ર થઈને ફરતા હતા. એઓ વારવાર વેડર્બર્નને મળેલા અને પોતે મને પ્રમો વચ્ચે

સમગ્રૂતી નાના ધણા જ આતુર છે એવી એમના પગ હાપ પાડેલી એમણે કહ્યું, ‘મહામબાની પૂર્ણાંતિ થાય ક તરત મને (હિંદુ મુન્નિમ) પશના મુખ્ય મુખ્ય પુરુષોની એક સયુક્ત પરિષદ ભરવી અને એમણે નિશ્ચય કરવો. મમાધાન સાધ્યા વિના અહીંથી છાતુ જ નથી.’ ગ્વાલાવિષ્ટ ગીતે શ્રીરાજગાહે આ વિચારને ઉત્તેજન આપેલું હતો, આ પરિષદનું પરિણામ મોટા મોટાના જ આવેલું હશેતની માફક મુક્તનમાનો અસભરિત બાળનો પર ભાર મૂકતા જણાયેલા અને એથી સમાધાન કગવા મયેલા બધા ખાલી દ્વાથે અને રીધેલી મદનત માટે ફિલ્લગીર વદને પાછા રહેતા.

ગોખનેજીની જેમ જાદર ભાષણો અને શબ્દાનો ડગાનો શીરોક્ષાલનો અભાવ નહોતો એને ઇચ્છ્યુમા એમણે વાગતા વગતા મહાનતો અને નતાધીરોને મળીને ખાનગી ગહે જે થઈ શકે એવું જ પ્રયામા ધ્યાન આપેલું.

નોડે હાઈન્જ વાત્સિગોય. પદ યેરા ઇન્ડિયા વિદાય ને, તે પહેલા એમણે તેમની જોડ નાખી વાતનીત કરી હતી શ્રીરાજગાલના પ્રભાવગાળી વ્યક્તિ વે અને તેતુઓની એમની દેખાતી નોડતની મે તથા હિંદની પરિસ્થિતિના એમના માદ નાને, એ જે જે જાદર પુરુષોના મનધમા આ પા, એમના પગ ધણી સારી અસર પાડી હતી.

ઇન્ડિયા શ્રીરાજશાહ ૧૯૧૧ ના ફેબ્રુઆરીમા મુનર્ષ પા. આ ન્યા ત્યાર પછી નોડે મીનનદામના કેગવળી નિરરક મુવાગઓની વચાને અગે એમણે મુનર્ષ દુનિવર્નિગીમા જે ભાગ ભળ્યો, એની પરાજય થ્યા સ્વતન ગીતે ગયા પ્રશ્નમા અપાર્થ ગૂ. છ દવે પાગી પચાપતના ટૂંગીઓની ચૂટાને અગેની એમની મીન પરાજય કયાની વાત કરીએ પારગી પચાપતની આ ચૂટાગીમા મળેનો પરાજય એ રીતે અરાગ દતો પ્રથમ તો એમની નમેશની રીત મુન્નિ પોતાની આલુખાલુના ખુશામતિયા મિત્રોની સરાદયા.

આ ચૂટણીમા તે જિલા રહ્યા એ જ ખોટું હતું પરંતુ વધારે ખોટું તો એ હતું કે નગરસેવા અને દેશમેવાના ક્ષેત્રમા કીર્તિના આટલા જિયા શિખરે પહોંચ્યા પછી એ પારમી પચાયત જેની કેવળ ધર્માદા પચાત કરતી એક કોમી સરથાના ટૂંટી થવા બહાર પડ્યા । એ આમ તો પારમી કોમની કોમી સલાઓમા લાગ્યે જ લાગ વેતા.

પારમી પચાયતનુ ટૂંટીપણુ એ એક મોની મેં કના સચાલકપણુ જેવું હતું કૌરોડો રૂપિયાનો વહીવટ કરવાની એ તક હતી એમા નાની નાની ગકમોની પ્રાપ્તિ ખાતર પણ માણુમો અમુકને મત આપતા એ જીનનાણી, રૂઢિચુસ્ત અને પઠાત માનસ ધરાવનાગ આગેવાનોનો અખાડો હતો કેળવાયેના, સરકારી પારમીઓએ કીરોઝશાહને મત આપ્યો પણ સામાન્ય પારમીઓ તો, પારમી કોમ માટે એમણે નુ કયુ છે, ‘આપ તો આપના ધરમની બાબત છે’ એરી ઉત્તરણીથી દોઢવાઈ ગયા અને એમની મોની બલમતીથી હાર થઈ ।

અહીં એક બીજી નુય પણ ઉલ્લેખનીય છે પ્રતિગ જોડે એન એવનાની દૃષ્ટિએ અને વૃદ્ધાવસ્થામા પણ અગ્રપદે જ રહેવાના આમહની દૃષ્ટિએ એ સાહસ ગણાય એની બાબત પણ ખરી

આ પણ ચૂટણીનો પ્રસંગ હતો ગળ્ગ જ્યોર્જ અને રાણી મેરી દ્વિઠ પધારવાના હતા ૧૯૧૧ ની સાલની આખરે દિલ્હીમા મોટો દરબાર ભરાવાનો હતો કીરોઝશાહે રિવાજ પાટી દીધો હતો કે માનપત્ર આપવા જોગ આવ્યા કોઈ મોટા લોકો મુનર્ધને કિનારે જાતરે, ત્યારે એનના વ્યાગતમા જે અમનદારી તપારી કરવામા આવે, તેમા અગ્રસ્થાને નગર-મુધરાઈના સલાપતિ જ રોય કીરોઝશાહે આ માન અગાઉ એક પ્રસંગે ભોગચુ હતું આ વખતે એ કુરોપની યાત્રા પૂરી કરીને પાછા ફર્યા ત્યારે અતિ ઉત્સાહી મિત્રોએ કહ્યું, બીજી વાર પણ તમારે હાથે જ

રામગણીનું સ્વાગત થતું જોઈએ તમારા વિના એ કામ બીજા
કામથી થઈ શકે જ નહિ હવે વાત એમ હતી કે સુધનર્ધન
સભાપતિની નૃપ્તી વારાફરતી દરેક કામમાંથી થતી આ વરો
હિંદુ કામનો વાગ હતો અને શ્રી મનમોહનદાસ રામજી હિંદુ ઉમેદવાર
તરીકે જણાયા હતા સુમેધિનનો એમ થયેલું કે આવે પ્રનમે
અગાઉની જેમ અપવાદ કરીને પણ આ માન અમને અપાતું જોઈએ
એટલે મર ડેવિડ માસ્ટરે શ્રી મનમોહનદાસની મામે પોતાની ઉમેદવારી
નોંધાવેલી, અને એ બેની વચ્ચે સખત ખેંચાખેંચી ચાલી રહી હતી
એવામાં મિનોની સનાહથી શ્રીજગદાહે પોતાની ઉમેદવારી નોંધાવી
પરિણામે જે તીવ્ર ગ્રામ્યી નથી એમાં ઉપરે એમની છત તે
થઈ, પણ તે ફક્ત એક જ મતે !

૨૮

મંધ્યાના રંગ — ૧

૧૮૧૨ના જુનાઈ મહિનામાં એક શાહી કમિશનની જાહેરાત
થઈ હતી એને હિંદની સરકારી નોકરીઓ વિશે અહેવાલ આપવાનો
હતો એમાં શ્રી ગોખલે અને મદાસના ન્યાયમૂર્તિ અબ્દુલનદીમ
સિવાય કોઈ હિંદી હોય એમ જણાતું નથી એનો અહેવાલ પ્રમુ
ખાલ ત્યાં પહેલાં ૧૮૧૪નું મોડું યુરોપીય પુસ્તક ફ્રાંસી નીકળ્યું હતું,
અને શ્રી ગોખલેજી દેવનોક પાંચા હતા આથી જનામ અબ્દુલનદીમ
સાહેબની વિરાધની નોંધ સિવાય એના અહેવાલમાં કશું નોંધવા જેવું
જણાયું નહોતું પણ ૧૮૧૩ના માર્ચમાં એ કમિશન જ્યારે તપાસ
માટે મુમર્ઝ આવ્યું, ત્યારે એણે ધી જોગે પ્રેમિટેન્સી એમાંમિ
યેશન તરફથી મર શ્રીજગદાહે મોકલેલી ચાલી વિશે નોંખવું જોઈ
એમને પોતાની સમક્ષ બોલાવ્યા હતા અને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા
બીજી કોઈ બેઠક હતી સર શ્રીજગદાહેની તપાસ વખતે આખાવિષ

રીતે જ લોકોની મોટી હાજરી હતી અને ત્યાં જોવાનું એક જોવા જેવા માધ્યમ, એથી એમને આનંદ, રમૂજ અને સંતોષ થયા હતા.

એ તપાસમાં સર ફીરોઝશાહે પ્રગટ કરેલા નિયમોમાં નીચેના કુલ નહોતું એમની દલીલો પણ હજારો વાગ કર્મ કરાઈને સુપરિચિત થઈ ચૂકેલી જ હતી પણ રજૂઆત વિશિષ્ટ હતી હીવાની નોકરીઓની (સિવિલ સર્વિસ) પરીક્ષાઓ હિંદમાં અને ઇંગ્લેન્ડમાં એક વખતે લેવાની જોઈએ, એ વિષય પર બોલતા એમણે પ્રવર્તમાન પદ્ધતિ પર હુમલો કર્યો, અને કહ્યું કે, રાણીના હેરામાં જો એમ કહેવાયેલું છે કે બ્રિટિશ નેતા તો રહેતા બધા મનુષ્યોને સગા ગણવા જોઈએ, અને વધુ, ધર્મ કે ન્યાતનતતા દારણે ઠાઈ પણ માણસને દોષથી દૂર ન રાખવો જોઈએ એનો અર્થ આ પ્રમાણે પરીક્ષાઓ ન લો, ત્યાં સુધી આશંક છે જોરા કમિશનરોએ એ વખતે બચાવમાં એવો પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, 'આ દિશામાં તું પ્રગતિ નથી કરી? તમારી ઇચ્છાઓને સંતોષનારી શું અમે વધારે ને વધારે ઇચ્છા નથી દાખવી? નોકરીઓમાં ન હિંદી તત્ત્વ દક્ષતાથી વંધુ જતું નથી?'

ફીરોઝશાહ આના જવાબમાં બોલી બિંહ્યા હતા કે, "મારું એમ કહેતું નથી મારું તો એવું કહેતું છે કે અમને સંતોષના તમે પ્રતી પ્રગતિ જોઈ કરતા દેશ આગળ વધતો જાય છે પણ તમે જ્યાંના જ્યાં જાઓ તો તો ક્યાંયે કહ્યું છે એમ જ્યાંના ત્યાં શાંત જાઓ રહેતું એ જોખમકારક છે ને પાછા હાથ એ વિનાશકારક છે હિંદી બધારણના અમલમાં અગ્રેજી જુસ્સાની જરૂર છે પણ 'યુરોપિયન સિમિનિયન' કરતા બહેન હિંદીઓ તે વધારે સારી રીતે પ્રગટ કરી શકશે છં."

કમિશનના સર મરે લેમિંગ નામના ગોંગ સભાસદ આ સાબળાને બોલી બિંહ્યા 'ત્યારે તો અગ્રેજો આજે જ અહીંથી વિદાય થાય તો વધારે સારું એમ તમારું કહેતું છે?'

‘ના, મારા કહેવાનો અર્થ એ નથી તમારામાના અમુક ટકા હમેશા અહીં રહે એમ હું ઇચ્છુ છું મારા ભાવણો વાંચો એ વિશે તમારી ખાતરી થશે’

આમ કહીને એમણે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે અગ્રેએ હિંદીઓની હરીફાઈની ઈર્ષા કરે અને હિંદીઓને પરીક્ષામાં બેસનાનું જ મુમળને મુશ્કેલ કરી મકે, એની સામે મારો વાંધો છે હું જાણુ છું કે તમો એમની શુદ્ધિ અને શક્તિઓની ખીંક લાગે છે !

આ બિનદત્તપાસ કલાકો સુધી ચાલી હતી અને એમાં વાગ્યુદ્ધના આવા અનેક સપાટા લગાવવામાં આત્મા હતા, અો લોકોને રમજ પડી હતી

અત્યાગ પૂવ લખાઈ ગયું એમ લોહી રીડનદામને અને કીંગેઝશાહને બાગ્મો ચત્રમાં હતો લોહી રીડનદામ ખાઈખૂટીને એમને ઉતારી પાટના અથવા તો દમાનના જ ફરતા ૧૮૧૧ની ૨૫મી જુનાઈને રોજ વાર્ષિક અદાલતપત્ર રખતે ધારામંડળની બેઠામાં એક પ્રમુખ બન્યો હતો, એ આ દષ્ટિએ યાદ કરવા જેવો છે નાણામંત્રીએ એ એવો વિચાર રચી કરેનો કે પ્રાંતિક સરકારને પોતાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે કરવેરા નાખવાનો હક મળવો જોઈએ આવી બાબતોમાં એને શાહી સરકારના મો તરફ જોઈને બેઠી રહેતું પડે છે એ બરાબર નથી જ્ઞાન શક્યભાઈ કરીમખાઈને એ વિચાર ગમી ગયો એટલે એમણે એને ઉત્સાહભેર ટેકા આપ્યો પણ કીંગેઝશાહે વિરોધ કર્યો એમણે કહ્યું કે, ધારામંડળ લોકોના અવાજનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું ન થાય, ત્યાં સુધી આવો ફેરફાર કરવો હિતાનુદ નથી એનો અર્થ તો એ થાય છે કે શાહી સરકારની સમીક્ષા બદલે આપણે પ્રાંતિક સરકાર અને એણે નીમેશા ધારામંડળના આધિપત્યોની સત્તા સ્વીકારી અર્થાત્ એનામાંથી છૂતીને ચૂનામાં પડતું ! કીંગેઝશાહ આવો આનાં કડક

ક્યો એમની તાલી ને તીખી લાપાખા કહેતા જતા હતા ત્યાં તો
તોડે સીડનદામની ધીરજ ખૂરી ગઈ એમણે ટકોરી માગીને કહ્યું,
‘ખીજ બે મિનિટ આપુ છું, સગ ફીરોઝશાહ !’

‘ખીજ બે મિનિટ !’ ફીરોઝશાહ ગુસ્સે યઈને બોલી લાપા
‘તો તો આપ નામદારે આપની સત્તાના કરેના આવા ઉપયોગ સામે
વિરોધ કરવામા જ મારે એ ખમતી મિનિટો વાપરની જોઈએ
એનો એથી વધુ સાગે ઉપયોગ ખીજે જો ટોઈ શકે ?’

ફીરોઝશાહ માટે આ નવો અનુભવ હતો પણ એ તોડે
મીડનદામની નીતિરીતિનો પૂરી રીતે સ્પષ્ટ હતો

ખીજ એક પ્રસંગે ફીરોઝશાહ એક સુધાગે મૂકતા ગયેલા,
ત્યારે તોડે સીડનદામે એને ગેરમયદેસર દરવાજો એમને ફલીન કરતા
રોગ આપખુદીથી બેસાડી દીધેના ત્રીજો પ્રસંગ વેદખાપ ધધા
હારીઓની નોંધણીનો ખરડો ૧૮૧૩ મા ધારામહામા રજૂ થયો ત્યારે
બનેનો આ પ્રસંગ લોઈ મીડનદામે એમને એની રીતે બેસાડી
દીધેના નહિ, પણ એમની હેંડી કરેની આ આખા ખરડાનો
ફીરોઝશાહે વિરોધ કરેનો લોઈ મીડનદામે આ વિરોધની હેંડી
ઉઠાવતા મટેલુ કે “આ સમયમા મને એક સંનિકની વાત મા
આવે છે એને લરકરી અદાલત સમજા ગયું કરવામા આવ્યો, ત્યારે
પૂનામા આ યુ ‘તમને આ અદાલતના કોઈ સભ્ય સામે
વાધો છે ?’”

એણે કહ્યું ‘ના મારો કોઈની સામે નાવો નથી કોઈ પણ
અદાલત આગળ મારો કેસ ચલાવવા સામે જ મારો વાવો છે !’

આ છે લા શબ્દો જ્યારે મોલામા ત્યારે ધારામહામા સરકારી
અને સર ૧૨ નિયુક્ત સભ્યોએ હસાહસ કરી મૂકેની

આ સરકારી નીતિના પરિણામે ધારામહામા અને કોર્પોરેશનમા
ફીરોઝશાહની મુરકેનીઓમા વધારો થયેનો અને જીવનના આ છે લા
વર્ષોમા એમની આજેનાની ધણી વાર નાજુ પરિસ્થિતિમા મુકાયેની

ને કે એકંદર એમનો વિનય જ થયેયો, અને સરકાર દ્વારા ધમતી જ રહેતી કીરોઝશાહનો આત્મવિશ્વાસ આ બાબતમાં એટલો ખતો હતો કે મર જ્યોર્જ ક્યારેને એમની મર્નર તરીકેની કારકિર્દીના છેવટના અમથમાં લોડ મીડનહામ બનાવવામાં આવી, ત્યારે એમણે અભિનંદનનો દાગળ પાવતાં એમને ગ્રજી રીતે યાદ કરાવેલું કે, 'આ પદની પ્રાપ્તિમાં વિરોધપક્ષના નેતા તરીકે મારે પણ ફાળો છે !'

લોડ મીડનહામની નિવૃત્તિ પછી જ્યારે લોડ વિલિંગ્ટન ગવર્નમેન્ટે આવ્યા, ત્યારે સરકારી હવા બદલાઈ હતી અને જે વિરોધીઓને એમ પાગલુ હતું કે હવે કીરોઝશાહ ગયા, એમને એવો અનુભવ થયો હતો કે કંગી એક વાર કીરોઝશાહનો પ્રભાવ અટકે છે.

આ મે વરોં એ એમના જીવનના છેલ્લા વર્ષોં છે એ સમય દરમિયાન એમણે જે જાહેર બાંધ્યો કરેલા છે, ધાગમડામના જે નિવૃત્તિ દાખવી કે અને દિવસના જે કામ કરેલા છે, એ બતાવે છે કે છેવટની ધડી સુધી એમની જીવિની ધાર જેવી ને તેની તીવ્ર રહી હતી અને તેમની સંજ્ઞાઓ જળવાઈ રહી હતી.

દાખલા તરીકે, ૧૯૧૧ના નવેમ્બર અને ડિસેમ્બરમાં ભરાયેલી જાહેર સભામાં દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રજા વિશે એમણે જે નોંધના યોગ્ય નોંધરાતો કરેલી છે ગાંધીજી અને ગાંધીજીએ જનમત સમક્ષ જોડેલી સમાધાનીના ખત પર મહી કરતી વેળા દક્ષિણ આફ્રિકામાં મુખ્ય રીતે જવા આવનારો ને વસવાટ કરવાનો હિંદીઓનો, ક્રિટિશ આત્માન્વના નાગરિક તરીકેનો (કટેગતો) હક જતો કરેલો. સર કીરોઝશાહને એ નહોં ગમેયું એમણે વાંચો ઉઘવેલો અને જણાવેલું કે 'આ હમ આપણે કદી છોડવો ન જોઈએ એ છોડવાનો હોય તો પછી ક્રિટિશ આત્માન્વના નાગરિક રહેવામાં અર્થ જ નો છે ?'

ક્રિટિશ આત્માન્વના નાગરિક તરીકેના આપણા આ કહેવાતા અધિમાર વિશે કીરોઝશાહની લાગણીઓ એટલી તીવ્ર હતી કે ૧૯૧૩ના

અતમા ગોખલેજી જ્યારે હિંદ પાછા ફર્યા તે એમને માન આપવા એક મોટો સમારણ ગોઠવવામા આવ્યો, ત્યારે ફીરોઝશાહે એ સભામા પણ જવાની ના પાડેલી એમના ચરિત્રકાર શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીના લખના પ્રમાણે એમણે કહેયુ, ‘આપણા પક્ષને નુકસાન કરીને આ માણસ આવ્યો છે દોઢ લાખ હિંદીઓને બચાવી લેવાની ચિતામા ને ચિતામા એણે અને ગાંધીએ સસ્થાનોમા વસવા જવાનો આપણો પરમ અગત્યનો હક જતો કર્યો છે આપણે એને જરા પણ ટેકા નહીં આપવો જોઈએ’ સ્મટસ પોતાના વચનનુ પાલન નહીં કરે, એ તો આપણને રમાડી જ ગયો એવુ એમને લાગેલું એમણે કહેયુ, ‘આપણો હક આપણે ગુમાવ્યો ને બદનામા આપણને મળવાનુ કશુ જ નથી’

સ્મટસ-ગાંધી કરારની જે અવધશા સ્મટસે કરી છે, એ જોતા ફીરોઝશાહના કથનમા ધણુ સત્ય છે છતાં એ યાદ રાખવુ જોઈએ કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના નાગરિક તરીકેનો આ હક કાર્પનિક છે સાસ્થાનિક સ્વરાજ્યમા બધા સસ્થાનો પોતાના દેશમા કોને પેસના દેવા ને કોને નહીં એ બાબતમા સ્વતંત્ર જ છે સર ફીરોઝશાહના કથનનો અર્થ માત્ર એ જ છે કે, એવો હક ન હોય તો સામ્રાજ્યનો કાર્ડ અર્થ જ નથી અર્થાત્ સામ્રાજ્યમા સૌને સરખા ગણી જ્યાં જેને મિક લાગે ત્યાં મુસાફરી કરવાની અને રસવાટ રંગેરે કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ નિદાન આપણે એમ માનીને રડતા હતા એટલે આપણે જાતે એ છૂટ જતી કન્નામા સમતિ આપવી જોઈતી નહોતી

કાવદાની બાગીકાર તરફ નજર રાખવાની આ બુદ્ધિ એ સર ફીરોઝશાહની બુદ્ધિની એક વિશેષતા છે

ગોખલેજીના અકાગ અવસાન મ્તન ૧૯૧૫ની પાચમી માર્ચે ટાઉનહોલમા જે મોકલવા મળી, એમા આ વક્રાવી બુદ્ધિ અને ગજકારણી રોમનું સ્થાન શેકે લઈ લીધુ અને એ બોલી ડાખ્યા કે, ‘હવે હું એકલો પડી ગયો તેમજ મયા, રાનડે મયા, મદ્દુદ્દીન

ગયા, અને હવે અફસોસ ! આપણા દિવોદન જોખમે પણ ગયા.' ત્યારે એમનું મળું લાગણીથી રૂધિર ગયું હતું. આગળ ચાપતાં એમણે એ સખામા જોખવેછત્તી મુલુ-મગ્નિતમયું તથા ગદન વેદનામયું જે બાપણુ કહ્યું હતું, એની લેડી વિલિંગ્ડન પર એટલી બધી અસર થઈ હતી કે, એમણે જામા થઈને કીરોજશાહનો દાય જાલી લીધો હતો અને એમને એમના ભગ્ય ભાપણુ માટે અભિનંદન આપ્યા હતા.

આ સખામાં એમનું ભાપણુ સાબગનાં સાંભગતાં જ પણાને એમ થયું હતું કે હવે એ બહુ નહીં જીવે. અને ખરેખર પાંચમી નવેમ્બર, ૧૯૧૫ને રોજ સવારે નાહીગોઈને પરવાર્યા પછી જાપાં વાંચીને અને દુપાસ જોઈને એ જાણ્યા ને દાકતરે એમનું યરીર તપાસીને કહ્યું કે, 'બહુ બરાબર છે, કંઈ ફિકર નથી.' ત્યાર પછી તરત જ હૃદયરોગનો દુખલો થયો હતો, તે થોડી મિનિટમાં એ બેરેતનગીન થયા હતા !

૨૯

સંધ્યાના ગંગ — ૨

'જોખમે દોનિકવ'ના વાચકો આજે પણ એને મળાને વાચે છે 'આઘ સંધ્યાપક' સગ કીરોજશાહ મહેતા' એક અમીશ દૈનિક કાદસની કીરોજશાહની મુદ્રા બધી મૂલી હતી નગરમેવામા પ્રંપવાવતા અને રાજકુળની શમ ઉપાડના જ એમને સામેનું કે પોતાનું સ્વર્ગન મુખપર લેવું એ નેતાગીની માટે એક અવન જરૂરી વસ્તુ છે 'એટ્વોકેટ એક દનિયા'મા વગેરે પહેલા એ એવી પહેલા. એ જ્યારે રિંગમીઓના લાથમાં મળ્યું, ને 'રાખ એક દનિયા'એ કીરોજશાહને દિવાની પાડવાની કુમેગ ઉપરી, ત્યારે ધણા લોકોએ એને ~~જોખમે~~ પોતાને ~~જોખમે~~ એક ગાંડી

અગ્રેજ દૈનિકને પોપનાની ઇચ્છા દર્શાવી તથા 'ધી બોમ્બે ગેઝેટ'ને ખરીદી લેનાના પ્રયત્નો થયેલા પણ એ નિષ્ફળ ગયેલા ને કીરોઝશાહ અને એમના મિત્રોએ છેવટે ૧૯૧૩ ના એપ્રિલમા 'કોનિકલ' ની સ્થાપના કરેલી કીરોઝશાહ એના સચાલક મહાશય સભાપતિ હતા.

ધી સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા સ્થાપવામા ૧૯૧૧ માં એમણે મદદ કરેલી આ અરસામા એ બેંક મુશ્કેલીમા આવી પડવાથી એમની ચિંતાઓ ઘણી વધી પડી હતી પણ એ સ્વદેશી સાહસને ટકાવી રાખના માટે એમણે હિંમતપૂર્વક પોતાની વિવિધ મિલકતોને આડમા મૂકી, જોઈતા નાણાં ઊભા કરી આપનાની માગણી કરેલી કીરોઝશાહ એ બેંકના સચાલકમહાશયના પણ સભાપતિ હતા અને એમનો દાખલો વર્ષ બીજા સચાલકોએ પણ એ જ પ્રમાણે કમર કસેલી પણ મદદલાગે મિ પોચખાનવાવાની કુનેહથી બેંક પોતાની આબરૂ સાચવી શકેલી ને સચાલકોને પોતાના રચનોનો અમલ કરવા વારો નહિ આવેનો. કીરોઝશાહનું પૂતળું આથી જ અત્યારે પણ સેન્ટ્રલ બેંકની મુનર્ષની મુખ્યે કચેરી આગળ મુકાયેલું છે એ એમના અનમાન પડી લગભગ અઢી વર્ષે એટલે કે ૨૭ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૮ ને રોજ ખુલ્લું મુકાયેલું અને એ વખતે ઉક્ત બેંકને શરૂઆતથી એમણે પોતાની શાખની મદદ આપીને અને પડી એના સચાલનમા સક્રિય રાશ આપીને કરેલી મદદની ઘણી પ્રશંસા કરવામા આવેલી.

માર્ચ ૧૯૧૫ માં કીરોઝશાહને લોર્ડ વિનગ્ટનની સરકારે મુનર્ષ યુનિવર્સિટીના કુલનાયક નીમેના ફેટવાને એમની આ નિમણૂંથી ભારે આશ્ચર્ય થયેલું 'કોપિંગ' નામના અગ્રેજ પરે વખેલું કે વોર્ડ ડાર્ટિંગ્સ જ્યાર મુનર્ષની મુનામત વીધેની ત્યારે એમને મગ કીરોઝશાહ સાથે જે લાગી મુનામત થયેલી, એને લીધે આ નિમણૂં થવા પામી હતી એ ગમે તેમ ટોચ ધણા હાથાઓએ, 'ટાઇમ્સ

ઓં- દનિયા' સુધ્યાએ આ નિમજ્જુ વિરે મતોન પડન ક નો
 અને એના કાપડા વિરે મારી મારી મોઢો નખેની આમ તો
 મીરાજશાહ મેરિજાઈ થઈને વિનાયતથી પાઠા આપ્યા ત્યારથી
 એઓ યુનિવર્સિટી જેડે નમ્રગાયેના હતા અને યુનિવર્સિટીની એમની
 મેરાઓ અનેમ્વિન હતી પરંતુ હોડે મીરાજશાહના વખતથી સરમરે
 એમના અમોઘમા જે ડકવાજ કેમરી હતી એ જેતા મોડે મોડે પડ
 એમને કુનાયક નીમીને મરમરે એ ડહાપણમયું પગહું ભયું હત
 એમ સાંને નાચ્યુ હતુ

આમ છતાં મોઢ પછુ રચનાત્મક મમ માટે આ નિમજ્જુક
 અતિ મોડી હતી કીરાજશાહ મૂજપિંગના વર્દથી ફગી પીડતા હતા
 અને તમિયતને કારણે કુનાયક નિમાયા પડી નિનામક મમાની
 મોઢ પછુ બેઠકમા એ હાજર ગઈ રાકયા નહોતા માલગીને મારણે
 તણુ મહિના દેવનાલી અને તણુ મહિના પૂના રથા હતા અને
 મુમર્ઢ મિનમન આવી ચ પા નહોતા એ વાર તો એમની ખાતર
 પત્નીદાન સમાગલ મુવતત્રી પછુ ગખાયા હતો જવટે ઓગગમા
 ખાસ એને માટે એ મુમર્ઢ આ પા બીજે જ દિવમે એ સમાગલ
 હતો અને એમા એમને પત્નીદાન પ્રવચન આપવાનુ હતુ

ખતરોની સનાહ પ્રમાણે એમણે બધાને મુનામતો આપવાન અથવા
 નખના ઘરનાનો કોઈ પછુ શ્રમ નેવાન મધ યું હતુ અને
 બીજા દિવસની વિધિ માટે પોતાની સર્વ શક્તિ મધરવા માડી હતી
 પરંતુ મનમીમે મોઢએ ક્યુ મપેરિશનમા ફલાણુ અગ વનુ મમ
 હ ને ત્યા જરા જઈ આવો તો સાડુ મપેરિશન એમની પ્રિય
 નત્યા હતી એની પાછા એ લગમગ ગાડા હતા એમનુ દિન
 પછુ ત્યા જવાની એમને ના કરેતુ હતુ છતાં કાપેરિશનનુ નામ
 સામગીને એ ગિહ્યા ત્યા ગયા અને કામમમના જોશમા તમિયતનુ
 ભાન બૂની જરા મહનન કરવા ગયા એ જ રાતે એ માડ પડ્યા
 અને એવા કે બીજે દિવમે દમ્પત્યોને જ એમને પ તીલન-સમાગમમા

જતા રોકના પડ્યા ! અને એમ એ પ્રવચન અણઅપાયુ જ રહી ગયું

મિસિસ બેસન્ટને ફીરોઝશાહનો એક કડવો અનુભવ થયો હતો તાત એમ બનેલી કે હિન્ને આપવાના નના બધારણને અગે જ્યારે એકાએક બેસન્ટમૈયાએ રાજકારણમાં ભાગ લેવાનું નક્કી કર્યું, ત્યારે એમણે એક કામ હોમરન લીગની સ્થાપના કરવાનું ઉપાડ્યું, અને જીન્ટુ કામ જણાવ્યો અને મવાનો વચ્ચેનું ભગાણુ સાધી આપવાનું ઉપાડ્યું આને અગે એમણે ઘણા આગેવાનોની મુલાકાત નીધી અને ઘણાભાઈ જેવા વયોવૃદ્ધ નેતા પાસે હોમરન લીગનું પ્રમુખપદ લેવાની હા પડાવેલી ફીરોઝશાહ શ્રી બેસન્ટની એ પ્રવૃત્તિઓ તરફ બહુ જ શંકાશીલ નજરે જોતા અને શ્રી ગોખને એમની જાદુઈ જાળમાં કાંચ ફસાઈ જશે, એની પણ શંકા સેવતા

શ્રી સુરેન્દ્રનાથ, મોતીનાથ ઘોષ, અરવિંદ મોષ, બિપિનચંદ્ર પાલ વગેરે જેડે વાત કરીને હો બેનટ પૂનામાં શ્રી ગોખનેને ઘેર એમની જેડે વાત મરવા આવ્યા હતા પણ ગોખનેએ પોતાની નમ્ર રીતે એમની વાત સાંભળી ના સાંભળી ઝરી હતી ફીરોઝશાહ જુ કદેશે એનો એમને ડર હતો છેવટે હો બેસન્ટ દેવલાલીમાં ખીમાર પડેલા ફીરોઝશાહની મુનામત માગી હતી એક આખો દિવસ હો બેસન્ટ રાહ જોઈ હતી પણ એમણે મુનામત આપી નહોતી ! અને હો બેસન્ટને એથી ઘણુ દુઃખ થયું હતું ! શાસ્ત્રીજી મહે છે કે, કોઈ પણ બાનુને મગનાની ના પાડે એવા એ માણસ નહોતા પણ એમને મરડેની હતી કોઈ પણ માણસને એ ગમે એની સ્થિતિમાં મગના નહિ અને પોશાક વગેરેની સગવડની એમને એની ચટ હતી કે મગનું હોય તો એમને મગના પડેના ખ્યાલો સુધી સગવડ કરવાનો શ્રમ વેવો પડતો ! હો બેસન્ટે પાછળથી કહેવું છે, ‘આ પ્રકારનું નીચાળેણું મેં કદી વેદ્યુ નથી’

કીરોઝશાહ અને વેઈર્ને હોમરૂ વીગનું પ્રમુખપદ ફગાવી દેવડાવરા દાદાભાઈ પર પણ ખૂબ દયાણુ કર્યું હતું અને દાદાભાઈએ 'એમા ગુ નુકઆન છે?' કહીને એ દયાણુને વરા થવા ના પાડી હતી પણ કીરોઝશાહ જીયા ત્યા સુધી ગુ, ૧૯૧૭ સુધી હોમરૂ વીગની સ્થાપના ડો બેસ્ટ કમી ચક્રવા નહોતા. અને દાદાભાઈએ પણ ત્યાર પહેલા આ દુનિયાની વિદાય બઈ લીધી હતી.

૧૯૧૫ની ૨૨મી માર્ચે મુબઈ મેપોરેશને પોતાની રજતજયતી જીજ્ઞાસી હતી અને એ જોવા પોતે જતા રહ્યા છે એ અનમત કીરોઝશાહને મન મોટા આનંદની વાત હતી પ્રમુખ જનામ કાઝનભાઈ કમીમભાઈએ જ્યારે એમ કહ્યું કે, 'આપણી મુધરાઈના ઇતિહાસના એક વીર નાયક, સર કીરોઝશાહ આ ગરીબે અહીં છે એ હજી રાક્ષિ અને લડાયક લાનનાથી ભરેલા છે પોતાના નગની અને કેમની સેવા એ સૌથી વધારે માન્યદ બામત છે એના એ ચિરંજીવ આરક છે,' ત્યારે એ ઉદ્ગારોને શ્રોતાઓએ તાળીઓથી વધારી લીધા હતા. અને કીરોઝશાહ વિરે ભારે ઉત્સાહ દાખવ્યો હતો. ત્યા ખાણ પછીનું લાગણુ આપના એ જોવા થવા ત્યારે શ્રોતાઓએ એમના દિનભર આગતના દેખાવો કર્યા હતા એ પ્રમગે ગવર્નર હાજર હતા અને એમણે મુધરાઈના કારનાટક અમનદરોની પ્રગતિની નીતિમા સભ્યોએ પ્રેવી રુકાવનો ઉત્તેજ્ય કર્યો હતો સર કીરોઝશાહ આ ઉત્તેજનો પૂરા ખુલ્લમિલ્લતથી જનામ આપતા જણાવ્યું હતું કે, એ અમનગરને પાગે પંચે ઉદાર થવાનું હતું જ્યારે અભ્યોને તો પ્રગતના એને કે પોતાના જ પૈમા ખર્ચના હતા એટલે બેદ હતો. આગળ આનતા કારવાહ અમનદરોના અને મુધરાઈના સભ્યોના જે સદમરે મુબઈની મેપોરેશને એના તત્કાલીન ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચાડી હતી, એની એમણે મુબઈને પ્રેર કરી હતી.

જુનાઈમા મુબઈ યુનિવર્સિટીએ કીરોઝશાહને ડોપર ઓફ લોઝ અર્થાન્ કાયદાના પડિતની પદવી એનાયત કરવાનું માન આપનાનો

રાવ ક્યો હતો. દાદાભાઈ નવચેત્રને પણ આ પદવી એનાયત કરવાનું હરાવાયું હતું. એનો હરાવ રજૂ કરતાં સર નારાયણ ચંદાવરકરે રોચકશાહની વિદ્વા અને લગભગ ૫૦ વર્ષથી વધારે માળા દરમિયાનની એમની આગળપડતી જનસેવાએનો મુંદર ઉદ્દેશ્ય ક્યો હતો. આ પદવીદાન વિધિસર કરવામાં આવે ત્યાર પહેલાં ફીરોઝશાહે દેહ છોડી દીધો હતો. પણ આ બધા માનસમાન અને ભલી લાગણીઓના લુપ્તાએ એમના છેલ્લા દિવસો જરૂર આનંદ અને ગૌરવથી ભરી દીધા હતા.

૧૯૧૫ની મહાસભા એમના આગ્રહથી ચોથી વાર મુંબઈમાં ભરાવાની હતી. એ બેઠકના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. સન્ધેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહાની વરણી કરાવવામાં એમનો જખસે હાથ હતો. એક તબક્કે જ્યારે શ્રી. સિંહાએ એ પદ સ્વીકારવાની આનાકાની કરેલી, ત્યારે એમણે ત્યારથી કહેવડાવેલું, ‘તમે ના પાડવાની દિમત્ત કરી શકો નહિ;’ ને શ્રી. સિંહાએ એમની એ આજ્ઞા માથે ચડાવેલી. ૧૯૧૫ની મહાસભાને મુંબઈમાં બોલાવવામાં એમનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ જહાલોને મહાસભામાંથી દૂર રાખવાનો હતો. કારણ કે એ માનતા કે, જહાલો અને મવાલોની રીતો વચ્ચે કશું સામ્ય નથી; અને ઉદ્ધામવાદીઓ એક વાર જાતે નીકળી ગયા છે, તો એ ભડે બહાર જ રહે. એમને અંદર લાવવામાં ને સંપતો દંભ દરવામાં મિતવાદીઓને કશો જ સાબ નથી. દલિદાસમાં આવતી ધાક આમ અટકાવી અટકી નથી ને ફીરોઝશાહ ઇપતા હોત તો એ અટકત કે કેમ અથવા અટકત તો કયાં સુધી અટકત, એ એક સવાલ છે. પણ એટલું સાચું કે સમાધાની ચર્ચને જહાલો મહાસભામાં ભડ્યા પછી ‘વોક-આઉટ’ કરવાનો વારો જહાલોના ભાગમાં નહોતો આવ્યો, પણ મવાલોના ભાગમાં જ આવ્યો હતો. મહાસભાને લગતી ફીરોઝશાહની છેલ્લી કામગીરી ઓગસ્ટ અને ઓક્ટોબરની વચ્ચે એમણે મહાસભા માટે

મેળવવાની બુધિ બાબત ગવર્નરની યુના ખાતે વીધેવી મુનામત હતી ત્યાં પડી એમની તબિયત વધારે બગડી હતી અને ૨૪મી ઓગોસ્ટે એમણે છેલ્લા મહાપ્રસ્થાન માટે મુબરકમા પગ મૂક્યો હતો. પડી પાચમી નવેમ્બર ૧૮૧૫ ને ગજ તે અમર થયા.

૯૦

શ્રદ્ધાંજલિ

૧૦મી ડિસેમ્બર, ૧૮૧૫ને ગેજ આગામી મહાસત્તા માટે જિલ્લા પ્રવાસા આવેના મહપમા મજાના સમય પૂરે કનામેથી દમ હતર મગતા વધાર માણુમે ફીરોઝશાહને અન્નિ આપવા એકન થયા હતા. માર્ક કામ એમા બાબી નહોતી અને માર્ક દિત એમા પ્રતિનિધિ વ મિનાનુ નટોતુ હોઈ મિનિંગરને એ મજાનુ પ્રમુખપ્રધાન હીયુ હતુ અને વડેદગના મ્વ મહાગમ્ન સયાગ્ગવ ગાયમ્વાડ પેડી મિનિંગ્ડન વગેર પ્રતિદિત જાનુઓ અને સદ્ગૃહસ્થો વ્યાસપીઠ પર એમને અનુમોદન આપવા હાજર રથા હતા. ચોડે હાર્ટિન્ગે વાર્ધસ ગાયપદેથી પોતાની ગદન સહાનુમતિ વ્યક્ત કરતા સદેમો મોમ્થે હતા અને એમા સર ફીરોઝશાહને 'એક મહાન પાગરી, મહાન નાગરિક, મહાન દેશબક્ત અને મહાન હિદી'ના મિશીઓથી નવાજ્યા હતા.

ગોમ્તો મુખ્ય પ્રસ્નાર સર નારાયણ ચદાગકરે રમૂ કપડાં હતા અને પ્રમગ સામળીઓથી ભરપૂર એવા બાપજુમા એનજે એમને મુબરકના નાગરિકત્વના શ્રેલ્લ તરીકે, બેતાજ બાદશાહ તરીકે, તથા બ્રિટિશ જનિ અને સામ્રાજ્યની ખાનદાનમા ખાનદાન સર્વ શ્રેષ્ઠમ પર પગઓ અને કુશિયા રમાયેલા એવા સામ્રાજ્યવાદી તરીકે

વર્ણના હતા ! બ્રિટિશ વેપારીઓ તરફથી બોવતાં મિ બેટ
જણાવ્યું હતું કે એમનું અવમાન એક રાષ્ટ્રીય આકત છે

‘ધી ટાઇમ્સ’ એક ઇન્ડિયાના તરી અર એન્ડી રીડે
એમના અવમાનની નોંધ લેતા આપેલી અજબ સૌથી મુદર ગણાય
છે એમણે નીચેના અર્થનું લખેલું

“મુબઈની ભક્તિની બાબતમાં અમે વિના અતિશયોક્તિ ધાર્દએ
છીએ કે એમના જોડલા મહાન નાગરિક બાબત માર્ક પણ રહેશે અધાર્દ
પેલા ક્યાં નથી આગસ વધ મુબઈ એમણે એને પેતાના શ્રેષ્ઠતમ સર્વવ્યવસ્થા
લાભ આપ્યો છે . . . એમનો અનુગામી ફરી મળે એવો સુખવ
નથી . . . મુબઈના છવનમાં સર ફોર્સાગ્રાહનું ગયાન સદા અણપુરાવેલું
ન રહેવાનું છે . . . એમના અવમાનથી આપણા બધાનું ધન દગર્ધ
ગયું છે, એમ આપણને સોંને લાગે છે એ ધીટ હેરભક્ત અને આગળ
પડતા નાગરિકનું સ્થાન ફરી ફરી પુરાવાનું નથી .”

મર કીરોઝગાહના જીવનની સાલવારી

ઈ સ	ઈ સ
૧૮૪૫ જન્મ	૧૮૮૮ મુળઈ સરકારના ધારામંડળમાં
૧૮૬૧ મદ્રાસ	“વધારાના” સમાસદનિમાયા
૧૮૬૪ બી એ બેરિસ્ટર થયા હતા	૧૮૮૯ મુળઈ યુનિવર્સિટીમાં આઈસ
૧૮૬૬ ઈસ્ટ ઈન્ડિયન એસોસિયેશન,	ના ગૌ
લાડન સમક્ષ નિબંધવાચન	૧૮૯૦ કલકત્તામાં મદાસલા પ્રમુખ
૧૮૬૮ બેરિસ્ટર થયા મુળઈમાં	૧૮૯૨ પૂનામાં મુળઈ પ્રતિષ્ઠિ
વળીવાનની શરૂઆત	ઈરિવનના પ્રમુખ, જૂનામડના
૧૮૬૯ હાઈ ઈન્ડિયન એસોસિયેશન	ન્યાયવલીવટની પુનર્જનના
વડનની મુળઈની રાજાના	૧૮૯૩ મુળઈના પ્રતિષ્ઠિ ધારામંડળમાં
મત્રી સુ દાદાભાઈ નવરોજીને	તેમજ ગાની ધારામંડળમાં
માનપત્ર	૧૮૯૪ સી આઈ ઈનો ઈલ્લામ
૧૮૭૧ પુરાવાના હિંની કાયદાના	૧૮૯૫ કલકત્તામાં અને મુળઈમાં
ખરડામાં મુધારો મિ કોર્ટને	માનપત્રે
ટકા	૧૮૯૬ માદગી
૧૮૭૪ પારસી-મુસલમાન હુકમમાં	૧૮૯૭ સારવાર માટે હજી
કામગીરી	૧૮૯૮ બેરિસ્ટર કોર્ટને બોધપાઠ
૧૮૭૭ ગ્રંથમેવક દગમાં કાળા	૧૯૦૧ માદગી
ગોરાની સમાનતાનો પ્રશ્ન	૧૯૦૨ યુનિવર્સિટી કમિશનની ચર્ચા
૧૮૭૮ છાપાના “કાળા કાયદાની	૧૯૦૩ મદાસ મદાસલામાં
વિરોધ	૧૯૦૪ વોલનના માનપત્રને
૧૮૮૦ મતનંદના માનપત્રનો વિરોધ	વિરોધ મુળઈ મદાસલામાં
૧૮૮૩ લાન્ડ ઝિલ્લાને ટેકો	સ્વાયત પ્રમુખ
૧૮૮૪ મુળઈની કોર્પોરેશનના પ્રમુખ	૧૯૦૫ મુળઈ કોર્પોરેશનમાં પુન
બોર્ડને પ્રેસિડેન્સી એસોસિયેશન	પ્રમુખપદે
થયેન “હિંની રાષ્ટ્રિય મહા-	૧૯૦૭ મુળઈ કોર્પોરેશનની નૂટ
સલા”ના પહેલા અધિવેશનમાં	છાપા દારજીત સુરત
૧૮૮૭ ભરૂચ અને અમદાવાદમાં	મદાસલાનુ સમાજ
ધારાર શ્રીય સંસ્થા	૧૯૦૮ લાદોર મદાસલા
	૧૯૧૫ અવસાન

પરિશિષ્ટ

સર કીરોઝશાહના જીવનની સાલવારી

ઈ. સ.	ઈ. સ.
૧૮૪૫ જન્મ	૧૮૮૮ મુળઈ સરકારના ધારામંડળમાં
૧૮૬૧ મેટ્રિક	‘વધારાના’ સભાસદ નિભાયા
૧૮૬૪ બી. એ બેરિસ્ટર થયા ઈચ્છા	૧૮૮૯ મુળઈ યુનિવર્સિટીમાં આર્ટ્સ
૧૮૬૬ ઈંગ્લેન્ડ ઈન્ડિયન એસોસિયેશન, લડન સમક્ષ નિબંધવાચન	ના રીત
૧૮૬૮ બેરિસ્ટર થયા, મુળઈમાં વકીલાતની શરૂઆત	૧૮૯૦ કલકત્તામાં મહાસભા પ્રમુખ
૧૮૬૯ ઈંગ્લેન્ડ ઈન્ડિયન એસોસિયેશન, લડનની મુળઈની શાળાના મત્રી મુ. દાદાભાઈ નવરોજીને માનપત્ર	૧૮૯૨ પૂનામાં મુળઈ પ્રતિષ્ઠા પરિવહન પ્રમુખ; નૂતનમંડળના ન્યાયવહીવટની પુનર્વંદના
૧૮૭૧ પુરાવાના હિંદી કાયદાના ખરામાં સુધારો, મિ કોર્ટને ગેકા	૧૮૯૩ મુળઈના પ્રાતિક ધારામંડળમાં તેમજ ગાદી ધારામંડળમાં
૧૮૭૪ પારસી-મુસલમાન કુલકલ્યાણ કામગીરી	૧૮૯૪ સી. આઈ. ઈ. નો ઈલકામ
૧૮૭૭ સ્વયંસેવક દળમાં કાળા ગોરાની સમાવવાનો પ્રયત્ન	૧૮૯૫ કલકત્તામાં અને મુળઈમાં માનપત્રો
૧૮૭૮ છાપાના ‘કાળા કાયદા’નો વિરોધ	૧૮૯૬ માદમી
૧૮૮૦ મવનંદના માનપત્રનો વિરોધ	૧૮૯૭ સારવાર માટે ઈચ્છા
૧૮૮૩ ઈલકાટ બિલને ટેકા	૧૮૯૯ મેજર કોપીને બોધપાઠ
૧૮૮૪ મુળઈની કોર્પોરેશનના પ્રમુખ બોર્ડને પ્રિસિડેન્સી એસોસિ- યેશન; ‘દિ હી રાષ્ટ્રિય મદત- સભા’ના ખરેખર અધિવેશનમાં	૧૯૦૧ માદમી
૧૮૮૭ ભરૂચ અને અમદાવાદમાં ધારા સંધિ સંધાવા	૧૯૦૨ યુનિવર્સિટી કમિશનની થયાં
	૧૯૦૩ મદાસ મહાસભામાં
	૧૯૦૪ યોગકર્મનના માનપત્રો વિરોધ, મુળઈ મદાસભામાં સ્વાતંત્ર્ય પ્રમુખ
	૧૯૦૫ મુળઈ કોર્પોરેશનમાં પુનઃ પ્રમુખપદે
	૧૯૦૭ મુળઈ કોર્પોરેશનની ચૂંટ- ણીમાં હારાઈ, સુરત મહાસભાનું અમાન
	૧૯૦૮ શાદોર મદાસભા
	૧૯૧૫ અવસાન

વિશેષનામોની સૂચિ

૧૫૫૨૫૫૫, ન્યાયભૂતિ ૧૩૦
 ભાગનાદ, હાથી પ્રતિષ્ઠા પરિચય ૧૧
 મલાલાદનાદ ૫૫, ૫૬, ૧૦૬
 બાઈ. મી. એસ. ૪૩, -પરીક્ષા ૧૫,
 ૧૬, ૩૩
 બાયટન, મિ. ૪, ૫૫ ૪
 બાર્નોલ્ડ, સર નેસેફ ૧૭
 'ઇન્ડિયન ટેલિગ્રાફ' ૬૫
 ઇન્ડિયન નેશનલ યુનિયન ૪૪
 'ઇન્ડિયન રેટરુસમેન' ૧૮
 'ઇન્ડિયાનાઈઝર્ એન્ડ એન્ડ આર્કટર' ૮૦
 ઇન્વેસ્ટિગેટી, મિ. ૪૮
 દલિયલ, સર જ્યોત ૭૧
 દલ્બર્ટ, કોર્ટની ૩૦
 દલ્બર્ટ બિલ ૩૦, ૩૨
 દરદ ઇન્ડિયન એસેસિસિયેશન ૮, ૧૪,
 ૧૫, ૨૦, ૩૬, ૪૧
 દરદ ઇન્ડિયા બિલ ૧૬
 દરદ ૭, ૮, ૧૦, ૧૫, ૭૬, ૭૭,
 ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૮
 ઈસા (નિયમ) ૨૨
 'એડવોકેટ ઓફ ઇન્ડિયા' ૫૧
 એલ્લજી મચેરજી ૪૮
 એન્ડ્રી, મિ. ૧૨, ૧૩
 એન્ટિરોટલ ૫૮
 એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ ૪
 એલ્ફિન્સ્ટન, માર્ટિન રુઝવેલ્ટ ૩૯
 એમોની, મિ. ૫૨
 ઈર્જન. લોર્ડ ૮૬, ૮૭, ૮૯, ૯૦, ૧૨૫
 કલકત્તા ૫, ન્યુનિવર્સિટી ૪૪
 કાજ, રાહસ્યીન ૪૭

કામરાજ ૮૬, ૮૭
 કાગી ૧૦૦
 કિયનર, લોર્ડ ૮૬
 'કેપિટલ' ૧૦૭
 કે, પ્રોફેસર ૬
 કંપનલ, નેગસ ૧૧૪
 કોપી, મેજર ૮૨
 કોફર્ડ, આયર ૧૬, ૨૦, ૨૧, ૫૨
 કોમર, લોર્ડ ૩૭
 કાગુ, માર્ટિનસ ઓફ ૧૨૭
 કાપલ, લોર્ડ ૧૩૧
 કાઈ, સર જ્યોત ૧૧૬, ૧૩૬
 (વાળી જુઓ રીડનહામ લોર્ડ)
 ખંભાત ૪૮
 ગાયનાદ સર સયાજીરાવ ૧૪૨
 ગાંધી, મોહનદાસ કરમચંદ ૭૬, ૧૧૧,
 ૧૩૪, ૧૩૫
 ગીમન ૮૨
 ગુપ્ત, બિહારીલાલ ૩૧
 ગોડનદાસ તેજપાલ બેઝિંડ ૪૫
 ગોખલે, ગોપાલ કૃષ્ણ ૭૪, ૮૫, ૯૫,
 ૧૦૧, ૧૨૨, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૪,
 ૧૩૫, ૧૩૬
 ગ્રાટ, સર એલેક્સાન્ડર ૪, ૫, ૬, ૭, ૫૩
 ગ્રાટ ઇન એલ્ડ પર્સન ૧૫
 ગ્રેડરન, મિ. ૪૨
 ઘોષ, અરવિંદ ૧૩૬
 ઘોષ. મનમોહન ૧૦
 ઘોષ, મોતીલાલ ૧૩૬
 ઘોષ, રામબિહારી ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૧૬
 ઘોષ, લાલમોહન ૬૧, ૬૨, ૬૩

ચ ૧૪૨૨ મર નારાયણ ૫૦ ૫૬	દોખમા કેમ ૧૩
૧૨૦ ૧૪૧ ૧૪૨	ધનજીભાઈ ૪
ચિત્રનીસુ સુ ગંગાધરરાવ ૭૨ ૧૦૩	નવરોજ ફર, નજી ૩૬
જમશેજી છજીભાઈ સર ૫ ૩૨	નાગપુર ૧૦૩
૩ ૭૫	નાનુભાઈઓ ૮૦
જરમુખ ૨૨	નાનાભાઈ હરિદાસ ૧૧
ભનિ જેમ ૪૮ ૫૩ ૫૪	નાથર, સુ રાંગન ૬૧
મુનાગદ ૬૪	ને હર ૪૬
જેદેવ અને હાડ ૫	નેહરૂ મોનીલાલ ૧૦૬
જેમસ મીલ રામ ૫૬	નાર્મન માલવી ૫૬
જોર્જ ખાચમા રામ ૧૨૦	નોથકોટ સર મોફુડ ૧૬
ઝી ૥ મહમંદની ૮૫	પરો જમશેજી ૪
હંકર ૨૧	પરેવ હાની ૧૨
હા ૨૨ એફ હન્ડયા ૨૬ ૪	પારેખનથર ૮૦
૫૧ ૬૫ ૮૧ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮	પારેખ મોડળદાસ ૭
૧૧૭ ૧૩૮ ૧૪૩	પાન બિપિનચંદ ૧૦૧ ૧૦૨
ગંગાધર સર રિચડ ૨૭	પિટ્ટી મર દીનરા ૩૬ ૫૩ ૭૫ ૯૦
ગ્રીબ્યુન લાહોર ૭૨	પિત્તી શ્રી ૯૦ કિપની ૪
હફરિન નોડ ૪૪ ૫૫	રી ગોન્ડ સી એન કામા એન્ડ
હિન્ડસ ૩૦	પૂના ૬૬
હિન્ડી વિલિયમ ૬૦	ખાચખાનખાના મિ ૧૩૭
હન નોકો ૫૮	ખલાસખાન હુ ૫ મેસ ૬૫
હાસાભાઈ ફરામજી ૨૦	પ્રિ સ અફ ને સ ૨૬ ૫ [૧૨૬
હિલક બાન ગંગાધર ૧૦૩ ૧૦૬	પ્રિ સેસ મેરી ચિકેટરિયા બિખખાના
૧૦૭ ૧૧૬	પ્રેસિડેસી અસોસિયશન મુમર્થ ૪૧
તેવગ ૫૧ ૫૬ ૧૩૫	૪૪ ૬૨ ૧૩૦
તેમજી બરદીન ૧૦ ૧૧ ૭૬ ૫૧	ફામજી માવસજી હન્ડિલપટ ૩૭
૮૨ ૧૩૫	નિનડ ક્રીઝ (આર્ટ પુક) ૮૭
એન્ડ ૭૦	ફાજનભાઈ ફરીમભાઈ ૧૪૦
હમિલ્લ આફ્રિકા ૭૬ ૭૭	રામસ ૨૦
હા અધિનીકુમાર ૧૦૩	ફામેટ નાફેમ ૧૫ ૪૨
દરમગા ૭૧	ફથ ખીજી બાના તરીકે ૫૩
દાનાભાઈ નવરોજ ૮ ૧૦ ૧૪ ૧૫	ફર લેવેટ ૮૬ ૯૦ ૯૪
૧૬ ૬૧ ૬૨ ૧૦૧ ૧૨૬ ૧૪૧	ફર સર બાવ ૪

મકેટ ૧૪૩

બર્મા ૪૫

બમ્બુ, મૂપેન્દ્રનાથ ૧૦૧

બા બજ ૭૬

બાકી, સર નેસેફ ૩૮

બારિસાલ ૧૦૩

બેડફર્ડ ૭૮

બેડફર્ડ, ડચક ઓફ ૫૬

બેનગલ, મુરેન્દ્રનાથ ૪૩, ૫૬, ૧૦૧,

૧૦૨, ૧૦૫ ૧૦૭, ૧૩૬

બેનેટ, લેમ્બ ગોર્ડન ૪૬

બેરિંગ, સર એલેક્સિસ ૩૭

બેનગામ, આઠમી પ્રાતિક ખરિયદ ૭૫

બેસા, મિસિસ ૧૩૬

બોનરલ, ન્યોમેશવદ ૧૦, ૪૪, ૭૪, ૯૧

'બોન્ને કોનિકલ' ૧૩૬, ૧૩૭

'બોન્ને ગેઝેટ' ૫૧, ૮૧, ૧૩૭

બોન્ને ગેઝેટિયર ૬૫

બાલ્ટ, લેન ૩૨

બિગ્લ, જનરલ ૩૬

બ્રેડવો ૫૭

બ્રેની, ડો ૫૧

બરુચ ૪૮

બાકિ દાઝ, ડો ૦

બાવનગરી, સર ૭૭

બાહારકર, સર રામકૃષ્ણ ૧૨૪

ભદ્રાસ ૫, ૧૧૨, ૧૧૫, ૧૧૬

'ભદ્રાસ મેન્ડેઈ' ૧૩

મનમોહનદાસ સમજ ૧૩૦

'મરાઠા' ૯૮

મયમરી, બહેરામજી ૩૬

મહમદ, પેનબર ૨૨

મહેરવાનજી ૩

મહાલિક ૩૩

માથેગલ ૮૨

માથવિયા, મદનમોહન ૧૧૬

માલની, ત્રિભુવનદાસ ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬

મિન્નમોહી સુધારા ૧૧૭

મિન્ડો, લોર્ડ ૧૧૬

મુરવીધર, લાલા ૬૪

મુર્જબાન, જહાંગીર ૫૧

મુળર્થ ૩, ૪, ૫, ૬, ૮, ૧૩, ૧૪,

૧૬, ૧૮, ૨૫, ૨૭, ૬૦, ૬૫, ૭૫,

૮૧, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૨૬, ૧૪૧, ૧૪૨

મુળર્થ કોર્પોરેશન ૧૫, ૬૬, ૬૮, ૮૬,

૯૦, ૯૬, ૯૭, ૧૦૦, ૧૧૩, ૧૧૪,

૧૧૫, ૧૩૮, ૧૪૦,

મુળર્થ ટાઇમ ૯૬

મુળર્થ ધારામજી (લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ) ૬૬, ૬૭, ૮૦, ૧૧૩, ૧૩૩

મુર્મથ મુનિવર્સિટી ૫૩, ૫૪, ૧૧૮,

૧૩૮, ૧૪૦

મૂસા ૨૨

મેક્કિન, ડો ૧૨૫

મેક્કિસન ૧૨

મેન્થીન, લેમ્સ ૨૬, ૨૦

મેરિથ ૧૨

મેગી, રામી ૧૨૦

મેથવિસે, સર મેક્સવેલ ૪૭

મોની, એથ પી. ૪૯, ૭૮

મોન્ટફર્ડ, સાધન ડો ૫૮

મોર્ગી, લોર્ડ ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૨૭

મોનટે, મહાદેવ ગોર્ગી ૭, ૪૨, ૬૬,

૮૪, ૧૩૫

'મોન્ટગ્યુફાર' ૮૧, ૮૬

મિથન કલણ ૭૫

મિથન, લોર્ડ ૨૬, ૩૦ ૩૧, ૩૩, ૩૫,

૩૭, ૩૮, ૪૦, ૧૧૦

રીડ, સર મેન્થી ૧૪૩

રી, વોડ ૪૮, ૬૦

રૂપમજી જમશેદજી ૫ ૯
 રતે ચેમત ૮૮
 લે ન ૧૧૬ મુનિવસિદી ૮
 લાજપતરાય લાતા ૧૦૦ ૧૧૬
 ડાહોર ૭૨ ૧૧૮
 શ્રીદત્ત લા ૨૬ ૨૭ ૩૭ ૪૦
 હેમિગ્ગન મોડ ૧૧૪
 લખશાયર ૨૬ ૬૮ ૬૮
 વહીદ મુનેમાન અબ્દુલ ૮૮ ૧૧૪
 વદેમાતરમ ૯૮
 વાગમે બાવમગેશ ૭
 વાડિયા નવરોજી ૬૬ ૮૦
 વાડિયા સુ હોશમજી ૭
 વાચ્છા હીનરા ૫૧ ૭૫
 વિઠ્ઠે ૭૩
 વિલિંગ્ટન હો ૧૩૭ ૧૪૨
 વિલ્સન મિ ૪૮
 વિલિંગ ન હેડી ૧૪૨
 વિલ્સન કોલેજ ૧૨૫
 વૃહદાઈસ સર ફિલિપ ૨૪
 વેડર્ગન સર વિલિયમ ૧૧ ૫૭
 ૧૨૭ ૧૪૦
 વેસ્ટવેન્ડ સર જોસ ૭૨
 વોર્નર લી ૬૩ ૬૪
 વાચ્છા ૨૮
 શાપ ૧૨૨ ૧૨૩ [૧૦૮
 રાજી શ્રીનિવાસ ૨૮ ૭૫ ૧૩૫
 રાલી ધારામજી ૬૫ ૬૮
 રાતારામ નારાયણ ૧૧
 સમ્પતવર્ધી હડાઈ ૬૨
 સયા ની રત્નીમતુલ્યા મહમદ ૭

સાધન ન મોટર ૫
 સાઉદર ક્રેન્ક ૨૨
 સાર્વજનિક સમા પૂના ૪૪
 સાસુન સુર મેવે ૧૩૦
 સિવાન ૪૫
 શિલા સત્ત દ પ્રસન્ન ૧૪૧
 શી નહામ હોડ ૧૮૨ ૧૨૫ ૧૨૬
 ૧૨૮ ૧૩૨ ૧૩૮
 સુરત ૨૨ ૧૧૦ ૧૧૫
 સેકસનો ૫૮
 સેતલવાડ નીમનવાન ૬૬ ૮૮
 સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા ૧૩૭
 સેલિસબરી માર્વિસ આર્થ ૬૨
 સેબી ૧ ૧૨૩
 સોરાબજી ૩
 સોનવ ૧૨
 સ્ટીફન સર જોસ ફિલિપ જોસ ૧૭
 સ્ટેટ્યુટરી સિવિલ સેવિસ ૩૮
 રાડ ડડ દાદમ ૬૬ ૬૮
 રમટસ-આધી કરાર ૧૩૫
 રમટસ જનરલ ૧૩૫
 ધરકિસનલાલ લાલા ૧૧૮
 હાડિંગ લાડ ૧૨૮ ૧૩૭ ૧૪૨
 હિની રાષ્ટ્રીય મહાસભા ૬૮ ૬૪
 ૧૦૦ ૧૦૧ ૧૦૭ ૧૧૫ ૧૧૬
 ૧૧૮ ૧૪૧ ૧૪૨
 હેમિ સર મરે ૧૩૧
 હરિસન મિ ૬૭ ૬૯
 હેવિસ હોર્ડ ૬૬ ૬૭
 હોમરલ લીમ ૧૩૬ ૧૪૦
 હૂમ એવન ૪૩ ૪૪